

103
J. KONKS

VANA-AEG

AJALOO ÕPPERAMMAT
KESKKOOLI I KLASSILE

EESTI KIRJANDUSE SELTS

V

VANA-AEG

VANA-AEG

VANA-ABD

J. KONKS

VANA-AEG

AJALOO ÖPPERAAMAT
KESKKOOLI I KLASSILE

21997

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1935.

2 KOKKIS

VANA-AEG

2

G. Roht'i trükk, Tartus 1935.

A-9468

1935

ERSTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1935

Sissejuhatus.

1. **Millest räägib ajalugu.** Elu muutub järjest. Tänane päev ei sarnle eilsega ega homne ülehomsega. Samuti on lugu ka aastatega. Tänapäeva inimene kasustab raadiot ja telefoni. Nende kaudu võib ta ühendusse astuda hoopis kaugel elavate inimestega. Lennukiga kihutab ta läbi õhu, ja auto ja raudteerongiga sõites võib ta kiiresti seljataha jätta pikki vahemaid. Moodsaid liiklemisvahendeid omab ta ka vee peal ja vee all. Mitmesugused masinad on tema käsutuses maal ja linnas, põllul kui ka vabrikus. Elektervalgustus on saanud sedavõrd tarvilikuks, et linlane ei oska elu selleta kujutledagi. Ometi oli kord aeg, kus inimesel kõik säärased soodustused puudusid. Vaevaline ja vilets oli tollal edasijõudmine vankriga auklikel teedel. Talvised pikad sõidud reega olid igavad. Peerg või õlilamp valgustas tuba.

Elu teisenemist märkame peaaegu igal sammul. Pole inimeste rõivad, jalanõud ega peakatted enam need, mis nad olid 40—50 aastat tagasi. Muutusi on külade ja linnade välisilmes. Maalt on kadunud endised suitsutared. Peaaegu kõikjal on näha nägusaid taluelamuid. Muidugi ei tööta ka põllumees enam nende põllutööriistadega, mis olid tarvitusel 40—50 aastat tagasi.

Nagu lähem kodukoht aegade jooksul on alistunud mitmesuguseile muutusile, nii ka rahvas ja riik, rahvad ja riigid. Kuidas ja missugused muutused on sündinud rahvaste elus, kuidas peeti võitlust looduse ja vaenlastega, mida tegid suured inimesed oma kodumaa ja kõigi inimeste heaks, kuidas kasvas haridus ja kuidas selle kaudu inimeste elu järjest paremaks muutus, sellest kõigest räägib ajalugu.

2. **Ajaloo-allikad ja ajaloo-järgud.** Kust teame, kuidas elati minevikus, pealegi väga kauges minevikus? Minevikust kõnelevad meile esemed, mida meie esivanemad kunagi on kasustanud ja mis meie päevini säilinud. Minevikust kõnelevad meile vanad raamatud, vanad kirjad ja rahad, vanad maa seest leitud relvad, tööriistad jne. Neist peegeldub möödunud elu nagu elavast allikast. Seetõttu nimetamegi neid ajaloo-allikaks. Ajaloo-alli-

kad jagunevad mitmesse liiki. Nad on suulised, kirjalikud ja ese-mälestislikud. Suuliste allikate hulka kuuluvad kangelaseeposed ehk lugulaulud, näit. „Ilias“ ja „Odüsseia“, muinasjutud, vanasõnad, rahvalaulud jne. Need on kandunud edasi põlvest põlve suuliselt, kuni nad viimaks kirja pandi. Nad ei kujuta mineviku elu küll päris täpsalt, sest mõnigi edasijutustaja või edasilaulja unustas mõndagi ja lisis üht-teist enda poolt juurde. Märksa täpsamad on kirjalikud ajaloo-allikad. Need on sageli pärit inimesilt, kes vaatlesid oma aja elu ja panid selle nähtusi kirja. Sääraste allikate hulka kuuluvad raidkirjad, vanad kirjad, raamatud, ajalehed jm. Kolmanda ajaloo-allikate liigi moodustavad ese-mälestised, näit. vanad ehitised, mälestussambad, maast väljakaevatud relvad ja tööriistad, mida esiisad on kasustanud, jm. Suur osa ese-mälestisi on tavaliselt koondatud muuseumidesse. Väga kauges minevikus oli inimesele kirjutamisoskus täitsa võõras. Seetõttu pole säilinud tollest ajast ka ühtki kirjalikku allikat. Säärast kaugelt aega, kust pole säilinud vähimatki kirjasõna, kutsutakse esiajalooliseks ajaks. Esiajaloolisele ajale järgneb ajalooline aeg.

Esiajalooline aeg.

3. **Jaotus.** Esiajalooline aeg jaguneb kivi-, pronksi- ja raua-ajaks. Igale ajajärgule on iseloomulik, millest on valmistatud selle aja tarberiistad ja relvad. Kiviaeg omakorda jaguneb vanemaks ja nooremaks kiviajaks. Kiviajal valmistati tarberiistu kivist ja luust. Kiviaeg ulatub tagasi arvates meie ajast mitusada tuhat aastat; ta lõpeb siis, kui inimene avastas metalli ja hakkas seda kasutama. Väärtuslikuks metalliks kujunes inimesele esialgu pronks. Pronksi saadi vase ja tina ühtesulatamisest. Pronksist valmistatud riistad olid märksa paremad kui endised kiviaegsed. Euroopas hakati pronksi tarvitama umbes 2000. a. e. Kr., Väike-Aasias tunti seda märksa varemini. Tollest ajast alates, kui avastati raud, kasustati seda tarberiistade ja relvade valmistamiseks. Muidugi ei tõrjunud raud pronksi kohe kõrvale. Mõlemaid kasustati kaua aega kõrvuti. Järk-järgult hakati siiski relvi ja tarberiistu rohkem rauast valmistama. Raud võeti tarvitusele Euroopas umbes 1000. a. e. Kr., kuid Väike-Aasias tunti raua juba varemini. Esiajalooline aeg lõpeb üksikuis mais eri aegadel. Lõpp oleneb sellest, kuidas on säilinud kuski kirjalikke teateid. Meie kodumaalt on sääraseid teated pärit umbes 1000. a. p. Kr. Mitmete Idamaa rahvaste kohta on aga kirjalikke teateid märksa varemast ajast. Need ulatuvad tagasi enam kui 2500 a. e. Kr.

4. **Ürginimene ja ta ümbrus.** Palju aastatuhandeid tagasi oli Euroopa põhjapoolne osa mitu korda jääkatte all. Jää tõi kaasa hävitust ja surma. Elusolendid kas hävisid karmides oludes või asusid elama lõuna poole. Ka taimestik hävis seal, kuhu ulatus jää. Külmad ja kestvad jääajad vaheldusid pikkade soojade vahetega, millal Euroopas kasvasid toredad, lopsakad leht- ja okaspuumetsad. Neis elutsesid elevantid ja ninasarvikud, koopakarud ja jõgede ääres jõehobud. Ka inimene elas üle külmi jääaegu. Metsloomadest leidis tol ajal Euroopas põhjapõtru, pika karvaga mammuteid jm.

Veel elas inimene kaasa külmi ja kuivi rohtlate ajastuid, mil-lal metsloomadeks olid põdrad, muskushärjad, kitsed jt.

Nagu olud Euroopas olid minevikus hoopis teissugused kui meie päevil, nii oli ka inimene teissugune. Silmapaistvalt erines ta meieaegsest inimesest. V a n i m meile tuntud i n i m e n e oli kasvult lühike, kuid väga tugeva kehalise jõuga. Väledasti võis ta joosta ja ronida, aga ka hiilivalt ja varitsevalt käia. Ta polnud mitte päris sirge, vaid hoidus ettepoole vimma. Ta nägu oli lai, laup madal ja tugevasti tagasikalduv. Võime arvata, et tal olid väga madalad vaimsed võimed. Ta hambad olid tugevad ja lõua-luu etteulatuv. Kaetud oli ta üleni tihedate karvadega. — Mõõdu-vad jälle aastatuhanded. On saabumas jääaja ja ühes sellega ka vanema kiviaja lõpp. Ilmad muutuvad lõplikult soojemaks. Jää-aja lõpul elab juba teissugune inimene Euroopas. Ta on enam-vähem meie aja inimese sarnane.

Inimene oli paljudest teistest elusolendeist märksa nõrgema kehalise jõuga. Kuid ta omas arenemisvõimelist m õ i s t u s t. Mõistuse abil õppis ta valitsema loodust ja sai aja jooksul selle isandaks.

5. **Varjendeid ja elamuid.** Vanema kiviaja algul polnud ini-mesel alatist asupaika ega kindlat elamut. Toitu otsides hulkus ta ühest kohast teise. Puude ja põõsaste all võis ta leida varju vihma ja tuule eest. Kuid magada polnud seal kuigi julge. Et end paremini varjata öösi mõnegi kiskja looma eest, ronis ini-mene puu otsa ja tegi sinna endale magamisaseme.

Üsna varakult asus inimene elama kaljuservade alla ja k o o p a i s s e. Mõnelgi pool leidis häid ja avaraid looduslikke koo-paid. Seal leidis ta kaitset vihma, tuule ja külma eest. Koopa-suud võis kivimürakatega või oksarisuga kitsamaks teha või koguni sulgeda. Seetõttu ei paistnud koopaelanik mõõdaminejaile kohe silma. Koobas varjas teda ühtlasi kiskjate metsloomade eest. Koopaelanikud tegelesid peamiselt küttimisega. Selle tagajärjel ei saanud nad alatiseks ühele ja samale kohale elama jääda. Jahi-saagi vähenedes või koguni lõppedes oli vaja elukohta vahetada. Ühest kohast teise siirdudes tuli neil tahes-tahtmata mõnikord pea-tuma jääda lagedamale maa-alale. Et leida varjupaika rajuilmade puhul ja külmadel öödel, hakati ehitama puukstest ja lehtedest pea- ja t u u l e v a r j e või koguni o n n e. Karjakasvatuse are-nedes muutus ka inimese elamu. Nagu veel tänapäeval paljud kolijad karjakasvatavad elavad t e l k i d e s, nii elati ka tol ajal. Maasse löödud telgivaiad kaeti loomanahkadega. Telkide asemel hakkasid paljud karjakasvatavad ehitama m a a s i s s e e l a m i s -

a u k e. Säärase augu pörand kas tambiti kõvaks või kaeti koguni kivikorraga. Augu äärtele ehitati seinad ja seintele lagi. Seinad ja lagi tehti kas savist, pilliroost, kõrkjaist või puuokstest.

Asudes elama j ä r v e d e äärde, ehitasid inimesed oma elamud vee kohale. Nii oli inimene kindlamini kaitstud kiskjate loomade, vaenlaste, suurte metsapõlemiste ja ka suurvee eest. Pealegi oli vee kohal elades hõlpus kalu püüda.

Elamu ehitamine vee kohale polnud kerge töö. Raskete kividega või puunuiadega taoti hulk tugevaid vaiu järvepõhja. Vaiade otsa ehitati palkpörand, selle peale puust ja savist onnid. Mõnele järvele tekkis sel kombel kaunis suuri v a j k ü l a s i d. Ühendus kaldaga toimus silla kaudu või puutüvest õõnestatud lootsiku abil.

Vaiküla.

Vaikülad tekkisid nooremal kiviajal. Nende elanikud tegelesid peamiselt karjakasvatamisega. Karjakasvatamise kõrval veel kütiti ja kalastati, kuid hariti ka algeliselt põldu. Vaikülade jäänuseid on leitud Š v e i t s i ehk Helveetsia järvedest. Palkidest hakkas inimene alles siis elamuid ehitama, kui talle olid juba tuntud mitmed metallid.

6. **Tarberiistad ja relvad ning nende valmistamine.** Üheks vanemaks inimese tarberiistaks oli k i v i k i i l. Selle terava otsaga võis lõigata, puurida, õõnestada ja auku torgata. Kivikiilud olid kas tulekivist või mõnest muust kõvast kivist. Algul leppis inimene loodusest leitud kivikiiluga. Aja jooksul õppis ta aga kivikiilule t a h u m i s e abil sobivamat kuju andma. Tahumise puhul langes kildusid. Neist said noad ja naasklid. Kivinoaga oli

märksa parem liha ja nahka lõigata kui endise kivikiiluga. Hiljemini hakkas inimene valmistama ka kivikirveid. Seks köideti tahumata või tahutud kivikiil varre külge. Köitmiseks kasustati nahariba või loomasooli. Kivikirves oli endisest kivikiilust palju kasulikum. Ta lõök oli tugevam. Inimese vanemaks relvaks olid kivikiil ja -nui. Suure edusammu tegi inimene, kui ta õppis valmistama noolt, vibu ja oda. Noole või oda saamiseks köideti terav kivikiil lühema või pikema kepi külge. Vibunööri kasustati tol ajal sitkeid looma künnapuid. Kivist tarberiistade kõrval valmistati juba vanemal kiviajal tarberiistu ka luust. Luust tehti näit. naaskleid, nõelu, õngi, harpuune jne. Inimese oskus valmistada tarberiistu ja relvi täienes järjest. Nooremal kiviajal oskas ta juba lihvida. Niiskel liivakivil hõõrudes andis ta oma kirvele, noale, naasklile, oda- ja nooleotsale sileda ja läikiva kuju. Niisket liivakivi kasustati ühtlasi teritamisevahendina. Kirvest kinnitati varre otsa nooremal kiviajal ka teisiti: nimelt puuriti varre jaoks auk kivisse. Puurimine toimus luust toruga, näit. looma sääreluuga. Niiskesse liivasse kastetud õõnsat konti hõõrutati senikaua kivil ringi, kuni ta läbistas kivi ja kivist süda langes välja. On arusaadav, et säärane töö võttis palju aega. Kuid see tasus end. Kindlasti varre otsas püsiva kirvega võis märksa tugevamat hoopi anda kui kirvega, mis oli seotud varre külge. Inimene saab sellest ajast peale kindlamini metsade isandaks. Tal pole vaja enam leppida okste raumisega oma onnide tarvis. Ta võib raiuda juba suuremaid puid ja neid tarvitada elamute valmistamiseks. Nagu teame, kasustaski inimene vaikülade ehitamisel juba küllalt suuri palke ja vaiu.

Nooremal kiviajal õpiti hindama ka savi väärtust kõrgemini kui seni. Sellest ainesest hakati valmistama pottede. Neile anti vastav kuju sobiva kivi ja käte abil. Valmis pott kuivatati esiti päikese käes ja põletati hiljemini tules kõvaks. Savipoti vajalikkus ilmnes koduses elus. Varemini tarvitati vee alalhoidmiseks õõnsaid kive, loomade pealuid, seestpoolt savitatud korve. Nüüd oli selleks sobivam pott. Potti hakatakse kasustama ühtlasi keedunõuna. Pikapeale rohkenes savinõude hulk. Valmistati savist kruuse, kausse, vaase jne. Ilu mõttes tehti savinõude väliskülgedele joonekesi, punkte ja kühmi. Pottsepakunsti algatajaks oli arvatavasti naine. Pronksi- ja raua-ajal täienesid inimese tarberiistad ja relvad järjest. Nad muutusid ühtlasi kaunimaks.

⑦ **Elatusviiside arenemine.** Algul elas inimene korjajaks. Ta korjas ja sõi seeni, marju, mitmesuguseid juuri, noori taimekasve, puuvilja jms. Kuid ta ei põlanud ka tigused, tõuke ja

ussikesi. Aja jooksul sai aga inimesest k ü t t. Oma puunuiaga ja kivikiiluga varitses ta põtru, koopakarusid ja koguni mammuteid. Soodsal juhusel tungis ta kallale. Mõnigikord õnnestus tal loom magamise pealt uimaseks või surnuks lüüa. Sellest ajast alates, kui inimene tundis juba oda, vibu ja noolt, võis ta saaki ka eemalt tabada. Tol ajal võeti mõnigikord ette ühiseid jahiretki. Aegsasti tähistati koht, kus söömas või joomas käis mõni suurem loomakari. Sinna lähedusse tehti sügavaid ja laiu a u k e maasse. Aukude põhja taoti teravaid vaiu. Pealt kaeti sääraseid augud puuokstega. Niipea kui loomad ilmusid kohale, algasid jahimehed neile rünnakut suure kisa ja käraga. Hirmunud loomad põgenesid metsikult. Hulgaviisi langes neid aukudesse. Mõnikord kihutati loomi säärasel viisil alla kõrgelt kaljuservalt. Vigastatud loomi oli muidugi kerge surmata. Kiiresti lõigati läbi loomadel veresooned ja joodi neist sooja verd. Veri oli tolle aja inimese maiusroog. Osa saagist kanti muidugi koju koopasse. Teine osa jäi kohale maha, selle söid hiljemini näljased hundid. Koopas korraldasid õnnelikud kütid suure pidusöögi. Liha küpsetati kuumas tuhas või kivil. Niiviisi küpsetatud praadi hoiti käte vahel ja seda hammustati tugevate hammastega. Kondid lõõdi puruks ja maitsev üdi imeti välja. Üdi maitstes toleaegele inimesele niisama hästi kui veri.

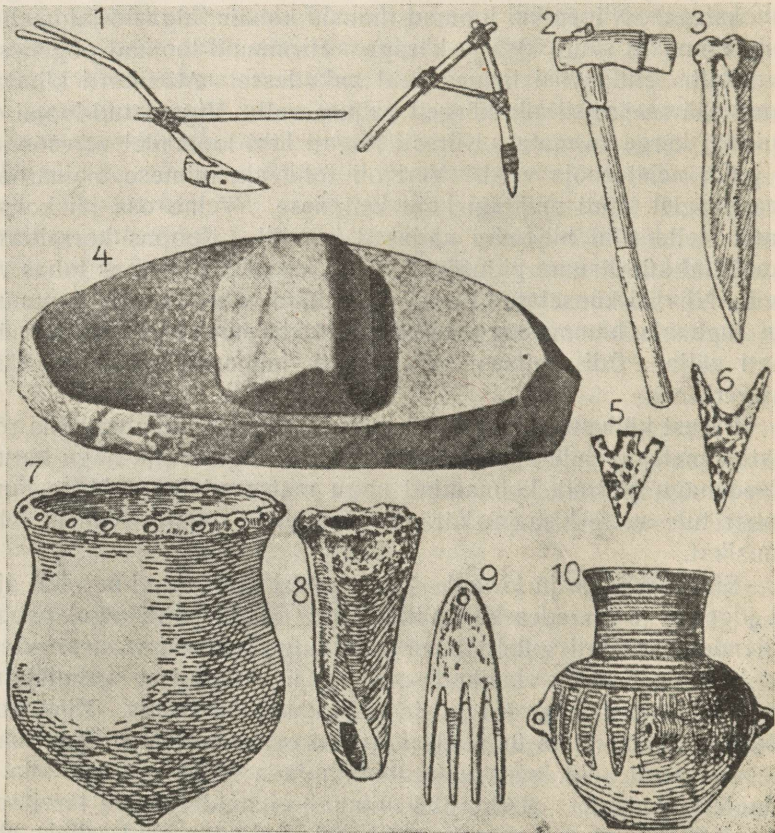
Pärast külluslikku sööki oli kõikide meel ülirohõmus. Siis rõivastuti metsloomade nahkadesse. Mõned nägid välja nagu karud, teised nagu põdrad, kolmandad nagu metssead jne. Algas tants ümber tule suure kisa ja käraga. Puulehed huulte vahel, tehti muusikat.

Elades jõgede ja järvede ääres, püüti sealt k a l u. Tol ajal oli jõgedes ja järvedes kalu ülikülluses. Neid püüti algul peoga. Hiljemini kasustati selleks luust kalapüügiriistu või vitstest punutud korve. Vaiküla elanikud omasid linakiududest valmistatud võrke ja nootasid ning tarvitasid neid kalapüüdmiseks. Kord-korralt õppis inimene ka loomade tähtsust enam hindama. Jahisaagi vähenedes oli neid lausa kahjulik kihutada kaljuservadelt alla ja aukudesse hulgana. Kõike liha niikuinii ei suudetud ära tarvitada. Inimene hakkas loomi elusalt püüdma ja paigutas neid selleks ehitatud aedadesse. Sealt võttis ta neid ja tappis järk-järgult. Ühtlasi hakkas ta hoolitsema noorte loomade eest, kes aedades olid sündinud. Nii õpiti k a r j a k a s v a t a m a. Aegapidi harjusid vangistatud loomad inimesega. Neist said koduloomad. Säärasel viisil taltsutati nooremal kiviajal lammas, lehm, härg, siga ja lõppeks ka hobune. Koer oli taltsaks saanud juba vanemal kiviajal.

Nagu teada, kasvatati loomi algul ainult liha saamiseks.

Aastasadade möödumisel õpitakse lammast, kitse ja lehma lüpsma. Piim tarvitati kas otseselt toiduks või valmistati sellest võid ja juustu. Karjakasvatuse kõrval jäid muidugi püsima küttimine ja kalastamine.

Karjakasvatamine oli meeste töö, sest et arenenud küttimisest. Põlluharimine esialgsel kujul, olles võrsunud korjamisest, oli naiste töö. Põlluharimise algatajaks saigi naine. Kogudes ja korjates ümbrusest viljateri, võis ta mõnigikord tähele panna, et

Kiviaja riistu.

1. Puuader. 2. Kirves. 3. Luust pistoda. 4. Kivid terade jahvatamiseks.
5—6. Kivist noole otsi. 7. ja 10. Savinõud.

mahapudenenud teradest võrsusid jälle uued taimed. Meelega hakkas ta neid maha poetama. Rõõm oli suur, kui neist kasvas uus vili. Aja jooksul õppis viljakasvataja mulda kohedaks tegema.

Selleks kasustati puukonksu või kõblast. Suuremad mullatükid sõtkuti peeneks jalgadega. Säärasesse kohedasse mulda visati terad. Vaikülade ajastul kasvatati otra, hirssi, nisu, lina, ube, läätsi jm. Rukist ja kaera hakati kasvatama alles pronksiajal. Valminud vili lõigati kiviajal sirbitaolise kivinoaga. Tollest ajast peale, kui sai tuttavaks metall, valmistati sirpe metallist. Terad hõõruti puruks kahe kivi vahel (käsikivi), või tambiti peeneks kiviuhmris. Jahust ja veest keedeti putru, kuid küpsetati kuumal kivil ka karaskeid. Pronksiajal hakati maad kohedaks tegema algelise puuadraga. Selle ette rakendati härjad. Nüüd muutus põllutöö meeste tööks. Põlluharimise arenedes muutusid tunduval määral ka inimese eluviisid. Külvaja peab ootama lõikust. Ta ei saa oma elukohta igal ajal enam vahetada. Põlluharimisega ühenduses muutuski inimene paiksaks ehk paigalasuvaks.

8. **Tuli.** Tänapäeval pole ühtki inimesetõugu, kes ei oskaks hinnata tule väärtust. Aga pole ühtki looma, kes oskaks kasutada tuld. Tulega tutvus inimene juba üsna varakult. Nii mõnigikord võis ta tähele panna, kuis tuli taevast alla sähvis, puid purustas ja metsi põlema süütas. Esialgu tekitas see inimeses hirmu. Kuid uudishimu sundis teda jälgima tule tegevust. Pandi tähele, et tuli põletab, valgustab ja soojendab. Tuli toodi koopasse. Elu muutus seetõttu märksa mugavamaks. Pimedail õhtuil võisid koopaelanikud kükitada ümber tule, soojendada end ja meenutada möödunud võitlusi metsloomadega. Tulest oli muidugi ka veel teist viisi kasu. Temas küpsetatud liha oli maitsevam kui toores. Tuld püüti suure hoolega hoida alal. Ta sai imeväärset salapärase nähtusena koguni pühaduseks.

Aja jooksul õpiti tuld saama kunstlikult. Seks hõõruti üht kuiva puutükki teise vastu niikaua, kuni nad hakkasid hõõguma. Siis polnud inimene enam sõltuv taevatulest.

9. **Rõivad ja ehted.** Tol ajal, kui inimese keha oli kaetud karvadega, polnud tal muud kehakatet vajagi. Tihedad karvad kaitsesid teda hästi vihma, külma ja okste kriimustuste eest. Kuid mõnigikord viskas kütt üle õlgade meeldiva loomanaha või köitis selle ümber niuete. Tolles nahas näis inimene suursugusem kui muidu. Nahk oli esiteks kehale ehteks, kuid tõestas ka mehe vahvust. Muidugi märgati, et säärane nahk annab ühtlasi kehale sooja.

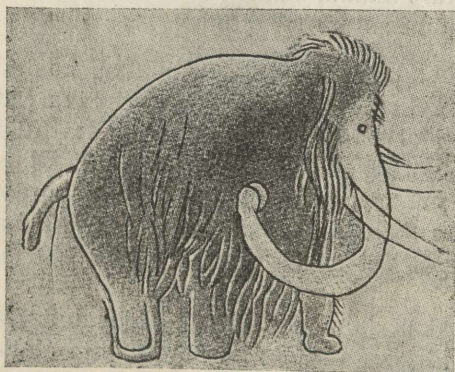
Karvkatte vähenedes hakkas inimene aina rohkem tundma vajadust kunstliku kehakatte järgi. Küti ja karjakasvataja alati-seks rõivastuseks saidki nahad. Neid kanti mitut viisi. Mõned panid nahad ümber keha nii, et üks rippus ees ja teine taga.

Õlgade kohalt köideti nad kokku. Õmblemisokuse arenedes saadi nahkrõivale anda sobivam kuju.

Nooremal kiviajal hakati rõivaid valmistama riidest. Väiküla naistele olid tuntud kedervars ja algelised teljed. Rõivaid tehti tol ajal linasest, aga ka villasest riidest. Riidet värviti musta, valge, punase, sinise ja kollase värviga. Seks kasustati peamiselt taimevärvi. Pronksiajal tõrjub villane riie linase ikka enam ja enam kõrvale. Mehed kandsid pronksiajal voltides kukkuvaid jakke ja laiü põlli. Püksid tulid esmakordselt tarvitusele stepirahvail põhja pool Musta merd. Sealt levisid nad alles Kristuse sündimise paiku üle Euroopa. Jalanõudeks olid mähised ja nahast sandaalid. Jaki sidusid mehed pealt kinni laia vööga. Vöö küljes rippusid pistoda ja mõõk. Õlgadel kanti varrukateta mantlit, mis kinnitati eest sõlega. Peas oli potikujuline müts. Naised kandsid tol ajal varrukatega jakki ja pikka seelikut. Seelik oli lõigeteta kangatükk. Ta ulatus jaluni ja seoti vöö abil niuete kohalt kinni, et ta maha ei kukuks. Juuksed olid kinnitatud pea peale luukammiga ja kaetud peenikese ilusa võrguga.

Varakult hakkas inimene huvi tundma mitmesuguste ehete vastu. Kiviaja inimene kandis kaelas naharibale või loomasoolele lükitud loomahambaid, teokarpe, ilusaid kive jne. Pronksiajal muutus ehete hulk märksa suuremaks ning ehted ise kujunesid kaunimaks. Tolle aja ehted — kaela- ja käevõrud, sõrmused, kaelakeed, sõled jne. — olid valmistatud pronksist, kullast ja hõbedast.

10. **Kunst.** Kauges minevikus seisis inimene väga lähedal loomale. Aja jooksul aga jõudis viimasest kaugemale ette; omas ta ju vaimseid võimeid, mida loomadel

Mammut. Kiviaja joonis koopa seinal.

mitte polnud. Need võimed avaldusid mitmel viisil, muu seas ka kunsti näol. Inimese kunstivõime avaldus juba väga vanal ajal. Elades koopas, joonistas ta koopa seintel metshärgi, hobuseid, põtru, mammuteid, jahijuhtumeid jne. Paljud joonised on ilusad ja loomutruud. Jooniste kõrval on mitmel pool koopa seintel leitud maale. Maale

liti neidsamu loomi, mida joonistatigi. Oma relvi ja tööriistu armastas inimene juba kiviajal kaunistada lõigete ja kritseldustega. Joonistamises, maalimises avaldus meeste kunstioskus. Naised kaunistasid savinõusid mitmesuguste joonte, punktide või nõõri-jälgedega.

Nagu juba teame, olid pronksiaja relvad ja tarberiistad märksa paremad kiviaegseist. Nad olid viimaseist ka kaunimad. Inimese kunstimeel oli järjest märksa täienenud.

11. **Usu arenemine.** Alati on inimese tähelepanu kõitnud unenäod ja surm. Unes rändab ta mõnikord kaugetes kohtades. Ta näeb inimesi ja loomi, kellega kaua aega pole kokku puutunud. Unes kohtab ta mõnikord neidki olendeid, kes juba ammu on surnud. See paneb mõtlema. Tuldi arvamisele, et inimesel on hing. Aeg-ajalt lahkub hing kehast ja võtab ette rännakuid. Keha aga sel ajal magab. Arvati, et hing asub kas peas või rinnas või veres. Vanema aja kütid jõid verd selles usus, et nad joovad ühtlasi looma hinge. Mõned rahvad hoidusid vere söömisest, sest nad uskusid, et verega ühes söövad ka looma hinge. Tekkis arvamine, et surmahetkel lahkub hing lõplikult kehast. Siis võib ta ilmuda vaimuna. Esiajalooline inimene arvas, et kogu loodus kubiseb vaimudest. Neid on metsas, vees, pilvedes ja koopais. Vaimudeusust võrsus vaimudekartus. Enamiku vaimude pahatahtlikkuses oldi kindel. Pahade vaimude vastu püüti võidelda mitmesuguste vahenditega. Üks sääraseist vahendeist oli nõidus. Häid vaime tuletati meelde tähtsate pidustuste puhkudel. Neile toodi ohvreid. Neile asetati saadavale kohale küllaldaselt sööki ja jooki.

Muidugi polnud vaimud kaugeltki ühevõrra võimsad. Võimsad esivanemad omasid ka võimsaid vaime. Neilt võis oodata mõjuvat abi igapäevases töös ja toiminguis.

Jääaja kütt ohverdas võimsaile esiisadele, keda ta kujutles loomadena. Ta lootis neilt head jahisaaki.

Noorema kiviaja põllumees ohverdas samuti oma esiisadele, kuid ta lootis neilt päikesepaistet, sooja vihma, head tuult jne. Rohkem ja rohkem kasvas tas arvamused, et esiisade käes on kõik taevaläed. Mõni neist juhib päikest, teine äikest, mõne käsutuses on vihm, teise käsutuses tuul. Võimsaist esivanemaist olid saanud jumalad. Jumalaid oli palju. Oli tuule-, äikese-, päikese-, kuu- jne. jumalaid. Aja jooksul muutub üks jumal kõigist teistest tähtsamaks. See on peajumal. Vana aja rahvad austasid enamasti kõiki paljusid jumalaid.

12. **Ühiselu arenemine.** Kus iganes me inimeste elu vaatleme, igal pool avaldub sama tõde: kõik inimesed vajavad üksteist. Keegi ei tule toime ainult oma tööga ja oma jõuga. Nii on see olnud ka kauges minevikus. Üksikult oli inimene sageli nõrk selleks, et korda saata midagi suuremat. Ühiselt õnnestus see märksa hõlpsamini.

Vanemaks kooselu vormiks oli perekond. Perekonna liikmed toetasid üksteist mitmesugustes töödes. Valitses teatud tööjaotus. Mees käis jahil ja kasvas hiljemini karja. Mees valmistab tööriistu ja relvi. Tema kaitses ka perekonda vaenlaste eest. Naine seevastu korjas taimtoitu. Ta valmistab savinõusid, kasvas lapsi, hiljemini ketras, kudas ja haris mõnd aega põldu. Naise ülesandeks oli ka tule eest hoolitsemine. Perekond moodustus isast, emast ja lastest. Mitmed sugulasperekonnad kokku moodustasid suguvõsa. Ühe ja sama suguvõsa liikmed pidasid endid ühe esivanema järeltulijateks. Suguvõsa võttis ette ühiselt jahiretki ja kaitses end ühiselt vaenlaste vastu. Põlluharimisel oli ka maa suguvõsa ühisomandiks. Suguvõsa liikmed olid kõik ühevõrra rikkad või vaesed. Nad olid kõik üheõiguselised. Suguvõsa juhiks oli suguvõsa pealik. Tema oli kõige vahvam ja kõige targem oma suguvõsas. Pealik juhtis ühiseid jahiretki ja sõjakaike. Tema täitis arsti ja preestri ülesandeid. Suguvõsa liikmed austasid, kuid ühtlasi kartsid teda.

Mitmed sugulas-suguvõsad moodustasid aja jooksul suguharu. Elasid inimesed koos suguharudena, siis omas iga suguharu oma pealiku. Tema ülesanded olid peaaegu samad mis suguvõsa pealikulgi. Suguharust kõrgemaks ühinemismvormiks sai riik. Riigi võisid moodustada mitu suguharu. Riiki valitses algul vürst või kuningas. Riik tekkis ajaloolise aja lävel. Inimliku ühiskonna kasvamisega muutus paratamatult ta koosseis. Sõjad mõjusid palju kaasa ühiskonna seesmisele kujunemisele. Endine üheõiguslus kadus. Vabade inimeste kõrvale tekkisid orjad. Orjadeks muudeti tavaliselt sõjavangid. Riikliku korra kujunemisel eraldusid vabade hulgast õilisvabad ehk aadlikud. Aadlikud olid endiste suguvõsade ja suguharude vanemate järglased. Aadlikud moodustasid aadliseisuse, mis oli eesõigustatum ja jõukam rahvakiht riigis.

13. **Vana-aja tähtsamaid rahvaid.** Ajalooline aeg jaguneb nelja ossa, vana-, kesk-, uus- ja kõige uuem aeg. Viimatinimetatud ajajärk haarab ühtlasi käesolevat aega. Nüüdisajal elab haritud rahvaid peaaegu igal pool Maakeral pinnal. Vana-ajal oli olukord teine. Meile tähtsad haritud rahvad elasid tol ajal Vahe-

mere ümbruses. Seejuures olid Vahemere idaranniku maad vana-aja kultuuri, s. t. teaduse, kunsti, kirjanduse, usu jne. hälliks. Seal elasid egiptlased, sumerlased, babüloomlased, foiniiklased ja pärs-lased. Need rahvad on tuntud V a n a - I d a m a a rahvaste nime all. Aja kuludes haarab kultuur kogu Vahemere rannikumaa. Seejuures saavad juhtivaks rahvaks esiti kreeklased ja siis roomlased.

Ühed vana-aja rahvaist kuulusid semiidi tõugu, teised aaria tõugu rahvaste hulka. Mõnede rahvaste tõuline kuuluvus pole selgunud tänapäevani.

Vana-Idamaa.

Egiptus.

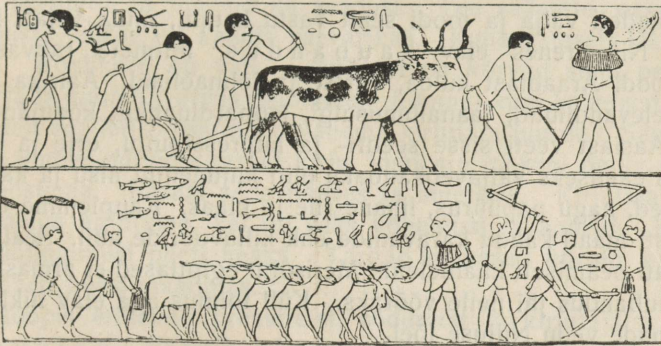
14. **Egiptus Niiluse and.** Egiptus asetseb Aafrika kirdeosas kesk elutuid kõrbi. Omapärane on see maa. Pole siin metsi ega looduslikke järvi, ei lumerikkaid talvi ega suuri vihmaaegu. Õhk on enamasti kuiv ja ilmad palavad nagu meil juulikuus. Selle maa loodus sõltub Niiluse jõest, mis on Egiptuse elusooneks. Egiptus pole mõeldav Niilusetä. Juba ajalookirjutaja Herodotos ütles: „Egiptus on Niiluse and.“ Niilus on maailma suuremaid jõgesid. Ta algab kaugelt Aafrika sisemaalt ja suubub Vahemere, moodustades laialdase suudmemaad ehk delta. On maid, kus hirmuga jälgitakse veetõusu jõgedes, kartes kahjusid, mis sellest võivad tekkida. Teisiti on lugu Egiptuses. Vähesed vihma tõttu on selle maa vajalise niiskuse andjaks Niilus. Igal aastal juulikuus hakkab vesi jões tõusma. Selle põhjustavad rängad vihmavalangud Aafrika sisemaal. Raskesti talutav on ilmastik enne veetõusu Egiptuses. Mitukümmend päeva puhub Sahara kõrvest kuiv tuul nagu ahjust. Õhk on täis tolmu ja liivapilvi. Raske on hingata loomadelt ja inimestelt. Taimestik on kõrbenud ja kattunud liivaga. Siis pöörduv tuul põhja ja ilmuvad linnud — iibised, ennustades veetõusu. See sünnibki. Vesi on alguses roheline ja sogane. Siis muutub ta punakaks ja omandab varsti tõmmuka vere värvi. Aeg-ajalt paisub jõgi ja ajab vett üle kallaste. Elanikud süütavad siin ja seal rõõmutuled ja ruttavad juubeldades sõitma paatidega võimsaile voogudele. Loodus elustub jälle. Veetõus saavutab haritipu septembrikuus. Kogu Egiptus meenutab sel ajal suurt järve. Linnad ja külad, mis asetsevad küngaste otsas,

paistavad veest välja saarekestena. Niiluse üleujutavale tegevusele on rutanud egiptlased appi juba ammu. Nad on kaevanud hulga k a n a l e i d, mille kaudu juhitakse vett kaugematesse kohtadesse. Pumpade abil varustatakse veega ka maa kõrgemad kohad. Vee säilitamiseks põua-egadeks on kaevatud t i i k e, samuti kuulus M ö r i s e j ä r v. Vihma-aja lõppedes Aafrika sisemaal kahaneb järjest vee juurdevool Niilusesse ja oktoobrikuus tõmbub jõgi tagasi oma sängi, jättes üleujutatud maa pinnale pehme ja rammusa mudakorra. Siis algab elav töö Egiptuse nurmedel.

15. **Rahvas ja riik.** Vanad egiptlased olid pooleldi semiidi tõugu. Nad olid töökad, andekad ja iseteadvad. Nad nimetasid endid tavaliselt inimesteks, teisi aga neegriteks, liibülasteks, pärslasteks jne. Selle kõrval olid egiptlased vastuvõtlikud meelelahutustele ja lõbustustele: „Ehi end nii hästi kui võid, ole õnnelik röömsail päevil ja ära noruta, sest tagasi ei tule ükski, keda surm on tabanud,“ laulis kanneldaja Egiptuses. Asumine Niiluse orus seadis egiptlastele juba ammu ülesanded, mida nad üksikult ei suutnud lahendada. Ühiselt tuli võitlust pidada kõrveliiva ja põuaga. Ühiselt suutsid nad Niiluse vett õieti juhtida ja kasutada. Nende ühiste ülesannete teostamine põhjustaski riigi sünni. Kunagi kauges minevikus jagunes Egiptus paljudeks väike-riiki d e k s. Nendevahelised sagedased tülid tegid elu kindlustuks ja rahuks. Vähehaaval toimus muutus. Endiste väikeriikide asemele tekkis kaks suuremat riiki: A l a m- ja Ü l e m- E g i p t u s. Umbes 3400 aastat enne Kristuse sündimist ühendas vaarao M e n e s mõlemad riigid ja lõi seega ühise riigi. Selle riigi pealinnaks sai M e m f i s Niiluse alamjooksul. Hiljemini sai Egiptuse pealinnaks T e e b a i. Iseseisva riikliku korra suutsid egiptlased säilitada kuni 525. aastani e. Kr. Siis pidid nad alistuma pärslastele. Egiptuse valitsejat ehk v a a r a o d peeti päikesejumala pojaks ning õiguse isandaks. Vaarao isik oli püha, ta võim piiramatu. Tema käsutuses olid alamate elu ja varandus. Vaarao elas toredas lossis, kus ta käsualusteks oli palju teenreid ja ametnikke. Tähtsail vastuvõtupuhkudel istus vaarao troonil baldahhiini all, kroon peas, valitsusekepp ja piits võimutähistena käes. Tähtsad võimukandjad ümbritsesid trooni. Iga jutuletulija langes põlvili ja tegi maani-kummarduse. Kui suri valitseja, kestis maal üldine lein 72 päeva. Selle aja vältel olid templid suletud ja rahvas paastus; liha ja viina tarvitamine oli keelatud.

16. **Egiptlaste töö.** Vanade egiptlaste peatööks oli p õ l l u- h a r i m i n e. Igal aastal, niipea kui Niiluse vesi oli alanenud ja

maa vajaliselt tahenenud, algas Egiptuse väljadel väsimatu ja hoolas tegevus. Põllumees rakendas härjad puadra ette ja asus põldu kündma. Mõned kohendasid kündmise asemel mulda ainult kõblasega. Kohedasse ja rammusasse mulda visati terad. Külvati peamiselt nisu ja otri, aga ka linu. Seemne sõtkusid sead või lambad mulda. Varsti kattis maad noor oras. Märtsis algas tavaliselt rikkalik lõikuseaeg. Vili lõigati sirbiga põlvekõrguselt, sageli flöödihelide saatel. Lõigatud vili seoti vihkudeks. Maha-

Põllutöö Egiptuses.

langenud pead koguti naiste poolt väikestesse kottidesse. Pärast lõikust toimus viljapeksmine küümides. Selleks kasustati eesleid, kes sõtkusid peadest terad välja. Tuulatud vili paigutati vastavasse panipaikadesse. Põlluharimine oli Egiptuses suures lugupidamises. Mõnikord pidupäevadel sõitis vaarao ise toredal laeval Niilusele ja õnnistas sealt põllutööd. Preestrid väitsid, et põllutööriistad on niisama pühad kui templiriistad.

Põlluharimise kõrval kasvasid egiptlased karja. Karjastamises oli eriti soodus seal, kus olid rohurikkad aasad, nagu Niiluse alamjooksul suudmema piirkonnas. Kasvatati veiseid, lambaid, eesleid, kitsi, hobuseid ja sigu. Sigu peeti roojas- teks loomadeks, mistõttu koheldi seakarjast teatava põlgusega. Tema ei võinud templisse minna, ja keegi ei tahtnud seakarjasega abielluda ega sugulaseks saada.

Varakult õppisid egiptlased käsitööd tegema. Käsitöölisi elas nii maal kui linnas. Enamik asus siiski linna, sest seal oli parem käsitöösaadustele turgu ja tarvitajaid leida. Teebais ja Memfises leidis küllalt kullaseppi, laudureid, habemeajajaid, kangruid, müürseppi, nahaparkijaid ja teisi käsitöölisi. Egiptlaste käsitöö tooteist olid silmapaistvad klaasehteasjad, linased ja villased

riided, kuld-, hõbe- ja pronksesemed, savinõud, seedripuust mööbel, kirjutusmaterjal — papüürus. Viimast valmistati papüüruse-taimest, mis kasvas Niiluse jões ja soodes. Kirjutuslehe saamiseks lõigati papüürusetaim pikkadeks ribadeks ja paigutati need kõrvuti nii, et üks riba ulatus servapidi teisele; seejärel tambiti puunuiaga sääraseid ribasid niikaua, kuni nad üksteise külge kleepusid. Vajaduse korral pandi ribade vahele jahukliistrit. Tugevama kirjutuslehe saamiseks asetati teine kiht veel risti üle esimese. Valmistatud käsitöötooteid ei vajatud kõiki kodumaal. Osa neist saadeti välja ja toodi sealt vastu kaupu, mida vajati Egiptuses. Nii arenes elav *k a u b a n d u s* mitmete rahvastega. Näit. toodi Araabiast kulda, vürtse ja lõhnaõlisid, Aafrika sise-maalt elevantiluu, jaanalinnusulgi, leopardinahku, kodujäneseid. Väike-Aasiast veeti sisse seedri- ja küpressipuitu, orje ja hobuseid. Peamiseks väljaveokaubaks olid kujunenud nisu ja käsitöösaadused, nagu papüürus, linane riie ja klaas. Kauplemine toimus enamasti maad kaudu karavanide ehk killavooride abil. Sealjuures kasustati peamiselt kaameleid. Merisõitu egiptlased ei armastanud, merekaubandus jäi neile võõraks. Küll toimus aga elav liiklemine ja kaupade vedu Niiluse jõel.

17. **Rahva elu-olu.** Egiptuses ei valitsenud kaugeltki ühea-taolisus varanduse ja õiguste suhtes. Seal oli rikkaid ja vaeseid, suurte ja väikeste õigustega inimesi. Rahvas jagunes mitmesse kihti. Kõige tähtsama rahvakihi moodustasid *p r e e s t r i d*. Neile kuulus hulk viljakat maad Egiptuses. Sealt said nad pea-ülalpidamise. Makse polnud neil mingisuguseid. Preestrite pea-miseks ülesandeks oli jumalateteenimine. Sageli valis vaarao nende keskelt ametnikke. Nende mõju riigiasjadesse oli alati suur. Preestrid moodustasid harituma rahvakihi Egiptuses; nad hakkasid varakult tegelema ka teadustega. Tavaliselt elasid nad temp-lite juures ja pidid alistuma tema karmidele määrustele. Eriti pidid nad silmas pidama puhtust. Nad suplesid kaks korda öösi ja kaks korda päeval. Juukseid ja habet pügasid nad iga kolme päeva tagant. Söömises pidid nad olema mõõdukad. Täielikult oli neile keelatud süüa oina- ja sealiha, samuti ka kalu ja ube.

Teise suurte õigustega varustatud rahvakihi moodustasid *e l u k u t s e l i s e d s õ d u r i d*. Nende päralt oli samuti hulk maad Egiptuses. Maksudest olid nad vabad nagu preestridki. Säärane sõduriamet oli pärandatav, s. o. läks isalt üle pojale.

Rahya hulgast võeti sõjaväe täienduseks tavaliselt *n e k r u t e i d*. See ei teostunud kaugeltki kergesti. Egiptlane oli loomult rahuarmastaja. Ta põlgas sõda. Nekrutivõtmise puhkudel põge-

nes talupoegi mägedesse, kus nad püüdsid end varjata. Sõjaväeteenistus oli raske, eriti lihtsõduril. Sõjakäikudelt tagasi tulles oli ta nagu „vana puu, mille südame ussid olid läbi närinud“. Pearelvadena kasustasid egiptlased oda, mõõka, noolt ja vibu. Kaitseks oli kilp. Lahinguis etendasid tähtsat osa kahe rattaga sõjavankrid. Sõjavanker oli valmistatud puust ja kaetud naha ja vaskplaatidega. Lahingu ajal asusid seal juht ja sõdur; vankrit vedasid kaks hobust. Lugupeetud rahvakihi moodustasid kirjutajad. Need olid ametnikud. Nad oskasid lugeda, kirjutada, arvutada ja tundsid ka seadusi. Tee sääraсте oskuste ja teadmiste juurde oli kaunis vaevarikas. Kuueaastaselt läks poiss kooli. Koolikord oli vali. „Õpilasel on kõrvad selja peal: löö teda, ja ta kuuleb,“ arvas egiptlane. Kümne- kuni kaheteistkümnepäevase poiss mõne vanema kirjutaja juurde. Seal kirjutas ta ümber mitmesuguseid kirju, kuni aja jooksul õppis neid ka ise koostama. Pärast seda pääses ta ametisse. Kirjutajaks võis õppida iga egiptlane, kel oli seks võimalusi ja andeid. Kirjutajate elutingimusi peeti heaks. Targad inimesed ütlesid, et ainult neil läheb hästi maailmas.

Hoopis erinevalt preestreist, sõdureist ja kirjutajaist elasid talupojad. Enamik neist asus vaarao, sõdurite ja preestrite maal. Tasuks maakasutamise eest pidid nad andma maamomanikule osa oma tulemeist. Peale selle tegid nad teopäevi. Suur osa talupoegadest elas pärisorjuses. Nende elu oli küllalt armetu. Elamu d olid enamasti üheruumilised ja ehitatud päikese käes kuivatatud telliskividest. Katuseid olid tehtud palmilehtedest. Elamu sisustus oli kehv. Toole ja voodeid asendasid madalad pingid ja pilliroost magamisasemed. Siin-seal leidis veel mõni pott ja kruus, samuti mõni kast rõivaste jaoks. Rõivana kandsid mehed nahast või linasest riidest põlde, naised aga linast särki. Lapsed käisid alasti. Toit koosnes peamiselt leivast ja aedviljast.

Talupoegade sarnaselt, s. o. küllalt kehvalt, elasid ka siitööliste linnades. Kuid nad olid vabad. Märksa jõukamalt elasid kaupmehed ja ettevõtjad. Jõuka inimese elamu oli kahe- või kolmekordne. Ruumid olid avarad ja sisustus rikkalik. Elamu juures leidis aed, kus kasvasid mitmesugused viljapuud ja lilled.

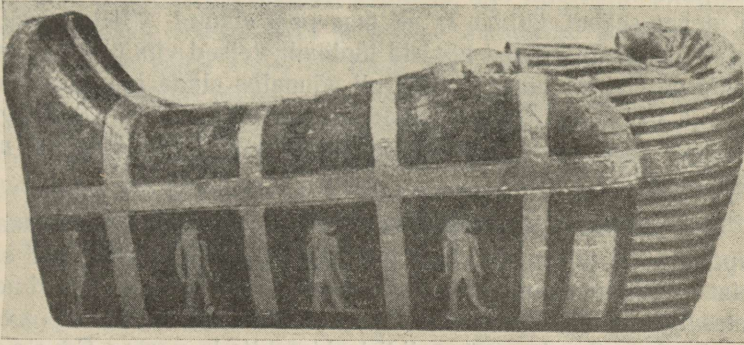
Egiptuses oli üsna rohkesti veel orje. Orjale vaadati kui tööloomale. Orjadel polnud mingisuguseid õigusi, küll aga pidid nad tegema palju tööd. Neile maksti vähest tasu toiduainete näol ja tavaliselt kuuviisi ette. Oli harilik nähtus, et kahe nädala jooksul oli kuu toidumoon ära tarvitatud. Mõnikord liikusid siis näl-

jased hulgas ringi ja tekitasid rahutusi. Tööd tehes olid orjad valju järelevalve all. Kupjad olid varustatud palmikeppide või piit-sadega; nad sundisid töötajaid lakkamatult.

18. **Usund.** Egiptlased austasid paljusid jumalaid. Tähtsam neist oli päikesejumal *Amon-Ra*, kes oli kõikide isa ning looja. Tema andis rohtu toiduks lojusele ja kasvatas viljakandva puu toiduhankimiseks inimesele, andis elu kalale jões ja linnule taeva all. Iga päev sõitis ta kuldses lootsikus taevavõlvil ja läks ööseks udusesse ja hämarasse allmaailma. Hommikuti tuli ta jälle tagasi taevavõlvile ja külvas uuesti elu ja rõõmu kõikjale. Allmaailma valitsejaks ja surnutejumalaks oli *Osiris*. Tema oli Egiptuses väga lugupeetud ning armastatud, temast loodi huvitavaid legende. Osirise abikaasa oli *Isis*, kes oli Niiluse oru kaitseja. Jumalaile oli pühendatud rida loomi, nagu kass, madu, krokodill, jõehobu jne. Suurima austuse osaliseks sai must härg *Apis*. Apise tunnusteks olid otsaesisel valge märk ja sitika kuju keelel. Apis oli pühendatud Osirisele. Ta elas Memfise templis. Seal ümmardas teda hulk preestreid ja teenreid. Ta sõi marmorsõimest ja jõi kuldvangest. Kui Apis suri, siis leinas teda kogu maa. Lein kestis seni, kuni leiti uus Apis, kes pidulikult tempelisse viidi.

Egiptlased ei suutnud uskuda, et surm inimese elu lõpetab. Nad arvasid, et hing elab edasi pärast keha surma. Hauatagust elu kujutasid egiptlased esialgselt väga erinevalt. Mõned ütlesid, et hing elab taeva all tähtede ja lindude hulgas. Teised väitsid, et hing esineb kord putukana, kord lootoslillena Niiluse jõel, kord jälle jalutab allmaailma avarail aasul. Mõni talupoeg kujutles allmaailma elu hoopis talupojalikult: seal on avarad väljad, kus võib külvata ja lõigata, künda ja karjatada; vili kasvab seal haruldast hästi; puhkeajal võib istuda sükomooripuu all ja vestelda sõpradega. Hinge tervis pärast surma on suurel määral laiba hüveolust. Mädaneb laip, laguneb ka hing. Hing kaotab meele-märkuse ja kõduneb sedamööda, kuidas hävib laip. Seepärast püüdsid egiptlased surnute laipu säilitada. Seda saavutati *balsameerimise* abil. Sel puhul eraldati laibast esmajoones sisikond. Siis niisutati ja hõõruti laipa mitmesuguste õlide ja rohudega, mähiti ta sidemisse ja linastesse rätikuisse. Igaühel oli võimalus valida laibale niisugust balsameerimisviisi, nagu ta soovis. Kui ta oli vaene, siis pidi ta leppima lihtsamaga; kui oli rikas, võis ta valida esimese järgu balsameerimisviisi. Balsameeritud laipa kutsuti *mumiaks*. Muumiad paigutati puusärki ehk *sarkofagi*. Puust või kivist sarkofaagid kaunistati maalide

ja kirjamärkidega. Vaesed inimesed pidid leppima sellega, et matsid surnud kõrveliivasse. Rikkad aga ehtasid hauakambreid, mis olid tõelisiks elamuiks lahkunuile. Surnule pandi kaasa kõike,

Sarkofaag.

mida ta vajas tavaliselt elus, näit. liha, leiba ja jooke, relvi, rõivaid, õlisid ja salve, mitmesugust mööblit jne. Arvati, et hing kõike seda vajab ja kasustab. Aja jooksul kujunes arvamine, et hing pärast kehast lahkumist rändab allmaailma v i i m s e k o h t u ette. Silmapaistvaimat osa kohtumõistmises etendas Osiris. Ta istub troonil, valitsusekepp käes. Teda ümbritseb hulk teisi juma-

Osirise kohus.

lusi. Hing pidi tõendama, et ta maa peal elades pole varastanud, tapnud, petnud, abielu rikkunud, jumalaid ega vaaraod teotanud jne. Seejärel kaaluti ära ta süda. Nende toimingutega tegeles kaks jumalat, kolmas aga teatas tulemustest Osirisele. Hinge saatus oleneb sellest, kuidas ta oli maa peal elanud. Ülekohtuste ja kurjade inimeste hinged hävisid lõplikult, teised viis üks jumalaist käekõrval Osirise juurde. Neil oli võimalus elada igaveses õnnes a l l m a a i l m a s Osirise väljadel. Soovijail oli võimalus tagasi pöörduda maa peale, asuda loomadesse või lindudesse ja neis edasi elada.

19. **Ehitisi Vana-Egiptuses.** Palju on hävinenud vanade egiptlaste töö tulemusist, kuid mõndagi on säilinud. Säilinud esemeist on esijoones mainitavad kuulsad püramiidid. Vanimad neist asetsevad endise pealinna Memfise läheduses Gizehi küla juures. Suurima püramiidi laskis ehitada vaarao Cheops.

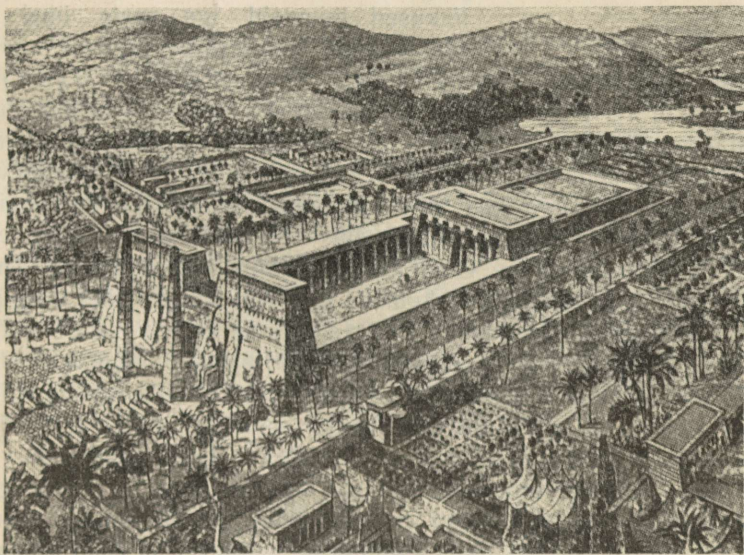
Cheopsi püramiid ja sfinks.

Kunagi oli see püramiid 146,5 meetrit kõrge. Praegu ulatub ta 137 m kõrguseni, on näit. 2 meetri võrra madalam kui Oleviste kiriku torn Tallinnas. Selle kui ka teiste püramiidide põhipindala on ruudukujuline. Ta ümbermõõt on peaaegu üks kilomeeter. Püramiidi ehitamine oli raske töö. Ajalookirjutaja Herodotos ütleb, et püramiidi juures oli alatiselt tööl 100 000 inimest, kes vahetusid iga kolme kuu järel. Püramiidid ehitati kivimürakaist, mida kaugemalt mägedest tuli kohale toimetada. Tee ehitamiseks kivi-murrust püramiidi aluse juurde kulus 10 aastat. Püramiidi enese

ehitamine nõudis 20 aastat. Nagu trepp valmis ta astmeliselt. Esiti valmis alumine aste, siis järgmine jne. kuni püramiidi tipuni. Hiljemini täideti astmete vahed ja tehti siledaks. Seejärel kaeti püramiidi neli külge mitmesuguste kujutiste ja värviliste kirjadega. Need kõnelesid vaarao elust ja tööst. Püramiidi sisemusse viis keeruline käik, mille algus oli hästi varjatud. Siin asuski Egiptuse valitseja hauakamber. Viimases oli vaarao suurepärase sarkofaag paljude toredate kaaspanustega. Hauakambri seinad olid kaetud värviliste maalide ja kirjadega. Nagu püramiidi väliskülgedel nii ka siin kõnelesid nad valitseja elust. Suurte püramiidide lähedal asusid väikesed, mida tähtsad isikud lasksid ehitada endile hauakambreiks.

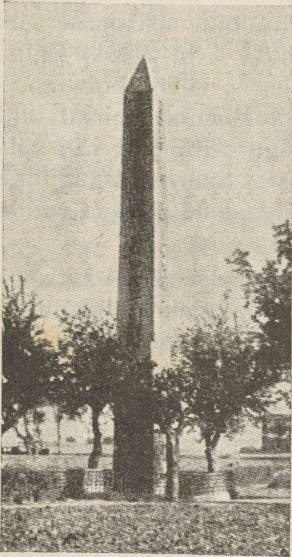
Gizeh'i püramiidide lähedal kõrve ääres asetseb s f i n k s — kuningapeaga lamav lõvi. Sfinks on raiutud hiiglakaljust, üle 50 meetri pikk ja 20 meetrit kõrge. Omades lõvi tugevat keha ja inimese pead, arvati, et ta suudab olla parimaks valvuriks hauakambrite juures.

Nagu püramiidid nii äratavad imetlust ka vanade egiptlaste t e m p l i d. Praeguste varemete järgi võib saada ligikaudse kujutluse nende tookordsest illest. Templi värava juurde viis hästisillutatud puistee, mille mõlemal küljel asusid sfinksideread. Templi väravate ette olid püstitatud tavaliselt o b e l i s k i d —

Egiptuse tempel.

hiigelkõrged kivisambad. Nad valmistati graniiditükist, poleeriti ja kaeti kirjadega. Nende suurim kõrgus on 30 meetrit. Templi sisemusse viivat kitsast väravat piirasid mõlemalt poolt kaks laiapinnalist kaitsetornitaolist ehitist — pülooni. Pülooni külgedel olid vardad, mille otsa heisati lipud pidulikel juhtumel. Väravast sisse minnes astuti ruumikasse õue, mis oli piiratud sammaskäiguga ja templi tugeva müüri. Õuele kogunes rahvas. Õue tagumises osas poolhämarias asetses päristempel ja seal oli kõige püham paik, kus asus jumalakuju. Ainult preestrid ja vaarao võisid sinna pääseda. Nagu püramiidi küljed ja hauakambri seinad nii olid ka obeliskid ja templid kaunistatud maalide ja kirjadega.

Obelisk.

20. **Teadused.** Nagu öeldud, sõltus egiptlaste igapäevane töö ja tegevus suurel määral Niilusest. Ka mõnede teaduste areng oli seotud nimetatud jõega. Niiluse tõus, üleujutamine ja lõikused toimusid iga aasta ühel ja samal ajal. Selle järgi jagunes aasta

Egiptuses kolmeks aastajaks. Esimest kutsuti üleujutamise, teist külvij- ja kolmandat lõikuse ajaks. Uusaasta-päev langes 19. juulile. Sel päeval ilmus idataeva servale täht Siirius, ennustades peatset veetõusu Niilusel. Pilvitu taevas avatles varakult egiptlasi tähti vaatlema, päikese ja kuu käiku tähele panema. Sellega pandi alus täheteadusele ehk astronoomiale. Oma tähelepanekute alusel jagasid nad aasta $365\frac{1}{4}$ päevaks ja 12 kuuks. Igas kuus oli 30 päeva. Egiptlased leidsid sellega vanima kalendri, mis ulatub tagasi umbes 4000 a. e. Kr. Et nüüdisaegne kell ajanäitajana puudus, kasustati selle asemel päikesekella ja vesikella. Lähedas ühenduses Niilusega arenes ka geomeetria ja aritmeetika. Mõlemad kasvasid välja igapäevastest tarvetest. Iga-aastane suurvesi tõi kaasa mitmeid muutusi. Sel ajal hävisid aiad ja piirimärgid. Vee alanedes oli vaja uuesti maad mõõta ja selle suurust teada. Egiptlased oskasid arvutada kolmnurga, nelinurga ja ringi pindala, kuigi tegid seda puudulikult. Vee kõrguse järgi arvutasid vaarao ametnikud makse. Egiptuse aritmeetika oli meie ajaga võrreldes

raskepärane ja puudulik, kuid suutis siiski täita oma aja ülesandeid. Nagu maamõõtmine ja maksude määramine nii nõudsid ka ehitised geomeetria ja aritmeetika oskust. Vanemate egiptuse teaduste hulka kuulus ka arstiteadus. Peaaegu iga haiguse jaoks oli seal oma arst. Eriti kuulsad olid silmaarstid. Neid kutsuti sageli teistesegi kuningakodadesse. Silmahaigused levisid kergesti Egiptuses, sest siin oli palju kõrvetavat päikest ja liiva. Egiptuse arstide teadmised võrreldes meie aja teadmistega polnud kuigi suured. Peamiselt tunti kondikava, südant ja magu. Pulbrite ja võiete kõrval kasustati arstimisvahendeiks nõiasõnu. Püsis arvamine, et haiguse põhjustajaks teinekord on mõni paha vaim. Teda tuleb kahjutuks teha võlusõnadega.

21. **Hieroglüüfid.** Egiptlaste tähtsaks saavutiseks on kirjamärkide leiutamine. Nende kirjamärke kutsutakse hieroglüüfideks, s. o. pühadeks märkideks. Esialgelt oli kiri piltkiri. Kui oli vaja edasi anda mõnd sõna, nagu: lõvi, päike, kull, silm, siis joonistati lõvi, päikese, kulli või silma kujutis. Märksa raskem oli kujutada mõttelisi mõisteid, näit. õigust, vahvust, sõp-

Hieroglüüfid.

rust jne. Kuid nendegi kujutamiseks kasustati jooniseid. Nii tähistati tugevust lõviga. Kaks jalga tähendasid käimist, silm pisarais — nutmist jne. Aja jooksul täienes kiri. Hakati märkima üksikuid silpe. Nii märgiti silpi ,ab' -igal pool elevandiga, silpi ,an' kalaga. Siit oli kerge üle minna üksikute häälikute märkimisele. Ühtlasi muutus ka hieroglüüfi kuju märksa lihtsamaks.

Kaua olid hieroglüüfid arusaamatud. Alles prantsuse õpetlasel Champollion'il õnnestus umbes 100 aastat tagasi hakata lugema hieroglüüfe. Neist võime uuemaid ja paremaid teadmisi ammutada Egiptuse ajaloo kohta. On ju hieroglüüfidega kaetud templite ja hauakambrite seinad, püramiidid, obeliskid jne. Hieroglüüfid raiuti kivisse terava peitliga. Kirjutamiseks kasustati papüürust, tinti ja sulge, või ka pintslit ja värve.

Mesopotaamia.

Babüloonia ja Assüüria.

22. **Mesopotaamia loodus.** Vana-aja teiseks tähtsamaks kultuurikeskuseks oli Mesopotaamia. Selle maa elusoonteks on Tigrise ja Eufrati jõgi, mis algavad Armeenia mägedest ja voolavad Pärsia lahte. Looduslikkude olude kohaselt jagunes Mesopotaamia kahte ossa. Lõunapoolset viljakamat osa kutsuti Babülooniaks, põhjapoolsem kandis nimetust Assüüria. Nagu Egiptus on Niiluse and, nii on ka Babüloonia Eufrati ja Tigrise and. Igal kevadel lumesulamise aegu Armeenia mägedes ja suurte vihmavalangute tagajärjel algab neis jõgedes veetõus. Nad paisuvad üle kallaste ja ujutavad laialdasi maa-alasid. Vee kahanedes kattub maa viljaka mudaga. Vee vajalisse kohta juhtimiseks, selle kasutamiseks ja säilitamiseks ehitati siin kanalid. Kanalid ja igal pool kasvav pilliroog olid nii iseloomulikud Babülooniale, et kogu maad paljud nimetasid pilliroo- ja kanalite maaks. Ilma Eufrati ja Tigrise üleujutava tegevuseta oleks Babüloonia niisama elutu maa-ala nagu tast läänes ja lõunas leiduvad kõrved. Tigrise keskjooksul asetsev Assüüria on maapinnalt mägine. Põlluharimiseks on see maa soodus üksnes jõgede orgudes. Assüüria oli vana-ajal rikas mitmesugustest loomadest. Siin leidus lõvisid, elevant, leopard, karusid, põtru, metssigu jne. Seetõttu oli Assüürias küttimine tähtsal kohal.

23. **Riiklik elu.** Babüloonia vanimaiks elanikeks olid sumerlased. Kuid umbes 3000 a. e. Kr. tungisid siia semiidid ja vallutasid maa. Aja jooksul sulasid endised elanikud uutega ühte. Seejuures omandasid semiidid sumerlaste kirja, usu- lisi vaateid, põlluharimisviise ja muid kultuurilisi saavutisi. Babüloonia oli vanemal ajal palju väikeriike. Kuid umbes 2000 a. e. Kr. ühendas Babüloni valitseja Hammurapi väikeriigid ja lõi seega Vana-Babüloonia riigi. Selle pealinnaks sai Babülon. Nagu Egiptuse valitsejad nii valitsesid ka Hammurapi ja teised tema järglased riiki piiramatu võimuga. Hammurapi pühendas suurt tähelepanu rahvaelu korraldamisele ja riigi heaolule. Temalt on pärit maailma vanim seaduste kogumik. Seadused rajuti kivisambale, mille kõrgus ulatus 2½ meetrini. Samba ülemises osas oli kujutis kuningas Hammurapist, kuidas ta vastu võtab seadusi päikesejumalalt eneselt.

„Mina, Hammurapi, olen võrratu kuningas,“ on kirjutatud sambale. „Et vägev ei rõhuks väetimat, et õigus saaks osaks lesele ja

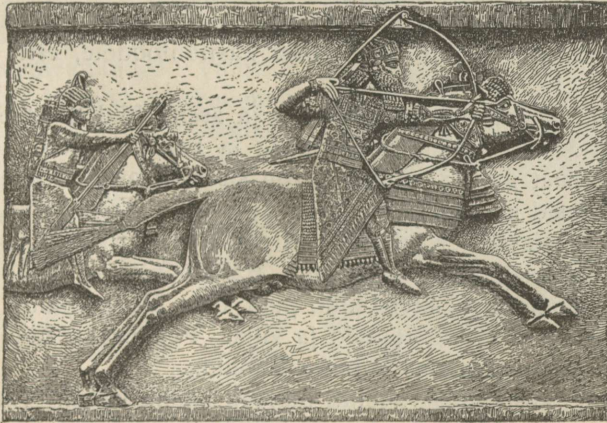
vaeslapsele, raiusin mina Babülonis oma kalliväärtuselised sõnad mälestussambale. Rõhutu, kel tüliasi ees, tulgu minu, seadustandja kuju ette ja lasku lugeda endale mu mälestuskirja. Ta leiab sealt õiguse ja ütleb: Tõesti, Hammurapi on valitseja, kes on oma rahvale nagu lihalik isa. Tema soetas rahvale hea käekäigu ja valitses maad õiglaselt.“

Hammurapi võtab seadusi vastu päikesejumalalt.

Siitpeale algab Uus-Babüloonია riik, mille kuulsamaks valitsejaks oli kuningas Nebukadnetsar. Ta kaunistas ja kindlustas Babüloni ja tegi ta toliaeegse maailma toredaimaks linnaks. Uus-Babüloonია riik ei püsinud aga sadat

Hammurapi surmale järgneb Vana-Babüloonია riigi languseaeg. Viimase langusega kaasub Assüüria tõus. Assüüria pealinnaks oli algul Assur, hiljemini aga Ninive. Assüürlased oma kuningatega eesotsas olid head kütid, aga ka vahvad ja kartmatud sõdurid. Nad võitsid palju maid ja linnu. Nende sõjakuuse ohvriks langes ka Babüloonია, mis alistus Assüüria kuningaile. Aastal 612 e. Kr. saavutasid aga babüloonlased uuesti ise-

Assüüria kuningas jahil.

aastatki. Aastal 539 e. Kr. vallutasid pärslased maa ja Babülooniast sai Pärsia riigi osa.

24. **Rahva töö.** Babüloonlaste ja assüürlaste peatööks oli põlluharimine. Põllutöö polnud siin just raske. Maad künti puuadraga, mille ette olid rakendatud härjad. Suuremad mullatükid purustati hiljemini kõblasega. Pehmesse mulda heideti terad. Külvati peamiselt nisu ja otra. Viljakasv oli tavaliselt hea: kõrsvili andis 30—36 seemet. Viljalõikus toimus sirbiga. Lõigatud viil veeti eesli seljas või kärudel küüni, kus härjad, eeslid või lambad terad välja sõtkusid. Põllunduse kõrval seisis tähtsamal kohal aiandus. Aedades kasvatati peamiselt datlipalme. Datleid tarvitati kas toorelt toiduks või valmistati nende mahlast joovastavaid jooke. Nende seemneid tarvitasiid sepapad süte asemel, lehed ja tüvi aga sobisid ehitusmaterjaliks.

Põllutöö kõrval tegeldi karjandusega. Kasvatati veiseid, eesleid, lambaid, sigu. Veiseid kasustati tööloomadena. Veiseliha tarvitati vähe, küll aga piima, millest valmistati ka juustu. Veeloomana oli tuntud eesel. Hobuseid kasustati sõja- ja jahivankrite vedamiseks, samuti ratsasõiduks. Kaubavedajaks killavoorides olid kaamelid.

Babülooniast oli palju savit. Sellest valmistati vaase ja telliskive. Päikese käes kuivatatud või ahjus põletatud telliskivid olid peamiseks ehitusaineks Babülooniast kui ka Assüüriast. Eriti ilusad olid vaabatud värvilised telliskivid. Neist koostati suuri loomade, nagu lõvide, härgade, lohede reljeefpilte losside, templite ja linnavärvate kaunistamiseks. Väga hinnatavad olid babüloonlaste vaibad, samuti kulla ja kalliskividega ilustatud siidriided. Assüürlased olid tuntud oma rauast käsitöötoodete, eriti relvade poolest.

Mesopotaamia looduslikud olud ja asend loiid head eeldused kaubanduse arenguks. Jõgede ja kanalite kaudu oli võimalik ühendust pidada mitmesuguste sisemaa osade vahel, maad kaudu pääsesid karavanid Indiasse, Egiptusse, Araabiasse, Foiniikiasse ja Pärsiasse. Kaubaartiklid olid väga erinevad, olenevalt sellest, kust maalt tulid karavanid. Babüloonia ise vajas mitmesuguseid metalle, kalliskive, siidi, puid, orje, elevantilud, papüürust, andes vastu käsitöötooteid ja vilja. Peamiseks kaubandusekeskuseks Mesopotaamias kujunes Babülon.

Oli aeg, kus kaup vahetati otseselt kauba vastu. Babüloonlased märkasid säärase kaubavahetuse pahesid ning ebaotstarbekohasust ja võtsid tarvitusele raha. Rahana kasustati vask- ja

hõberõngaid ja nende metallide tükke, millel oli teatud raskus. Ka võeti tarvitusele k a a l u d ja m õ õ d u d (küünar, süld). Samuti panid babüloomlased aluse p a n k a d e l e. Babüloni kuulsaks pangafirmaks olid Egibi Pojad.

25. **Usund.** Babüloomlased ja assüürlased austasid paljusid jumalaid. Igal linnal oli oma kaitsejumal. Pealinna kaitsejumal oli muidugi kõigist vägevam. Babüloomia peajumalaks oli B a a l - M a r d u k — Babüloni kaitsejumal, kes oli jumalate käskija ning taeva ja maa looja. Tema loodud oli kõik, mis elas ja kasvas maa peal. Väga lugupeetud oli I š t a r — armastusejumalanna. Assüürlased austasid peaaegu neidsamu jumalaid mis babüloomlasedki. Nende peajumalat kutsuti A s s u r i k s. Assur oli sõjajumal. Aja jooksul samastasid preestrid jumalad päikese, kuu ja taevatähtedega ja palvetasid nende poole. Nii sai ka Baal-Mardukist tähejumal ja Ištarist tähejumalanna. Peale selle usuti mitmesuguseid v a i m e. Inimese elu ja tegevust soodustasid head vaimud. Nende kaasabil võis pääseda õnnetest ja hädadest. Hea vaimu kujutisena esines t i i b a d e g a h ä r g. Tal oli inimese pea, mida kattis tavaliselt kuninga kübar. Tiibadega härja peeti heaks valvuriks, sest ta peas arvati peituvat inimese mõistus ja kehas härja tugevus. Sääraste hargade kujud paigutati losside ja majade ette. Looduses liikus ka palju paha vaimu. Neist olenesid haigused, õnnetused ja isegi surm. Nagu madu hiilib paha vaim majja ja viib inimese ära igavesse öhe. Palju kurja tegi paha vaim, kes oli ühenduses edelatuulega. Viimane tuli Araabia kõrvest, tõi kuumust ja liivatuisku ja hävitas loodust. Pahade vaimude vastu võideldi mitmel viisil. Nõiad tarvitasid salasõnu nende tagasitõrjumiseks. Aga kindlamaks vahendiks oli paha vaimu enese kuju. See valmistati võimalikult kole ja inetu ja paigutati nähtavale kohale. Oma õudset kuju nähes paha vaim kohkus ja pöördus tagasi. Nagu

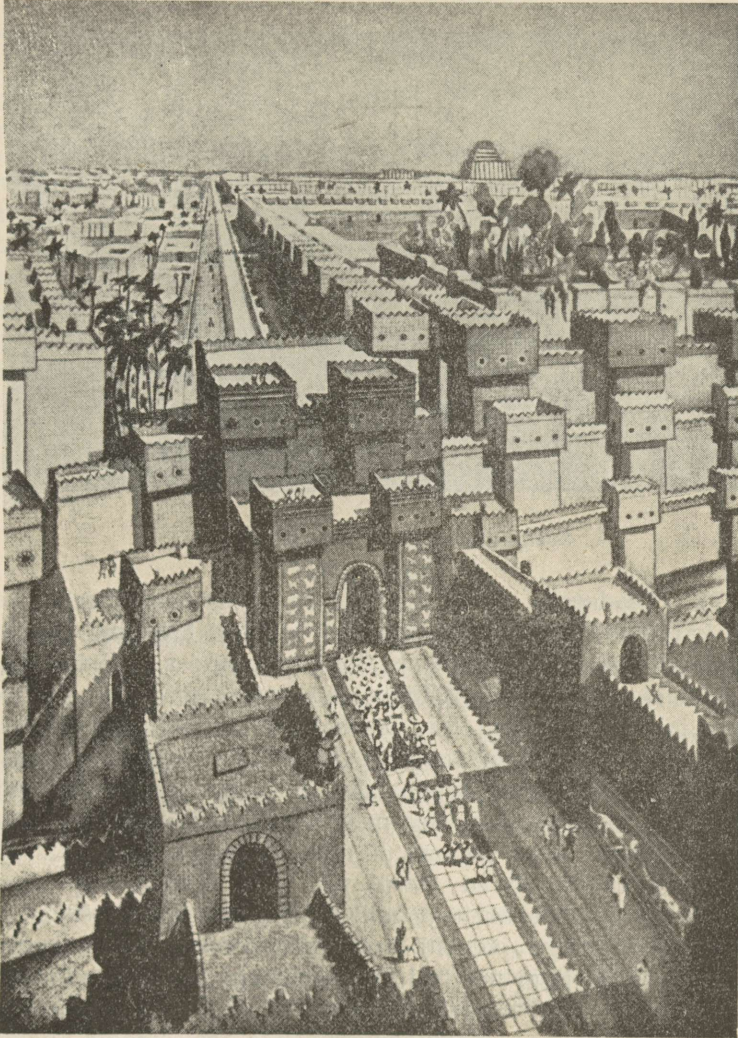
Tiibadega härg.

egiptlased nii uskused ka babüloonlased ja assüürlased h a u a t a - g u s t e l u . Kuid nad kujutasid sealset elu süngena ja kurvana. Allmaailm asub kuski maa all. Seitse müüri piirab surnute riiki ja seitse väravat viib sinna. Seal aga pole kellelgi võimalik tagasi tulla. Aja jooksul tekkis babüloonlastel ja assüürlastel arvamine, et kuski on peale surma parem koht edasielamiseks — paradiis. Paradiis asub kuski saarel; seal paistab alati päike, seal on elupuud ja eluveeallikas. Kangelased lähevad otsekohe jumalate juurde ja neid toidetakse seal rasva, mee ja eluveega. Samuti omandavad nad uuesti kõnevõime, mille kaotasid surma puhul. Surnute eest hoolitseti märksa vähem kui Egiptuses. Neile pandi kaasa siiski mitmesuguseid tarbeasju ja tarbeaineid. Eriti püüti selle eest hoolitseda, et neil oleks vett ja et nad selle puudusel janu ei kannataks.

26. **Ehitisi Mesopotaamias.** Eufraati mõlemal kaldail asub B a b ü l o n — Mesopotaamia tähtsaim linn. Ta oli piiratud tugeva kahekordse müüriaga. Kaheksa värava kaudu avanes tee linna. Eriti ilus oli I š t a r i värav, kaunistatud lõvide, härjade ja lohede kujutistega. Need olid valmistatud värviliseks vaabatud telliskividest. Linnas leidis hulk templeid, millest tähtsaim oli Baal-Marduki oma — E s a g i l a . Pühima paiga moodustas siin peajumala kabel. Pühalikus hämaruses ja hommikumaises toreduses asetses siin Baal-Marduki kuju. Tähelepanuvääriv oli templi astmiktorn — P a a b e l i t o r n , mis oli seitsmekordne, iga kord isevärvi ja pühendatud eri jumalale. Treppide kaudu võis tõusta kuni viimse korrani. Seal leidis püha ruum, mis oli väljastpoolt kaetud siniste vaabatud telliskividega. Nimetatud torn oli 90 meetrit kõrge, alus ruudukujuline. Torni kasustasid ka preestrid tähtede vaatlemiseks. Tornist avanes avar vaade kogu rikkale idamaa linnale. Siin ja seal oli näha majade vahel aedu, datlipalmide salku, puiestikke. Baal-Marduki templist põhja pool asetses kuningaloss. Ta oli igast küljest piiratud tugeva müüriaga, mille paksus ulatus kuni 17 meetrini. Lossi juures asusid kuulsad r i p p u v a d a i a d . Nende mitmekesine taimestik ja mullapind asetses tinaplaatidel ja kivitahvleil, mis toetusid tugevaile sambaile. Rippuvad aiad oli ehitanud kuningas Nebukadnetsar oma abikaasale, et rahuldada tema igatsust kodumaa mägede ja metsade järele.

Samuti tähelepanu väärisk Assüüria kuninga S a r g o n ' i loss Ninive läheduses. Nagu babüloonlased oma ehitusel kasustasid telliskivi ja sideainena mäetõrva, nii tegid sedasama ka assüürlased. Sargoni loss oli ehitatud peamiselt telliskividest. Seed-

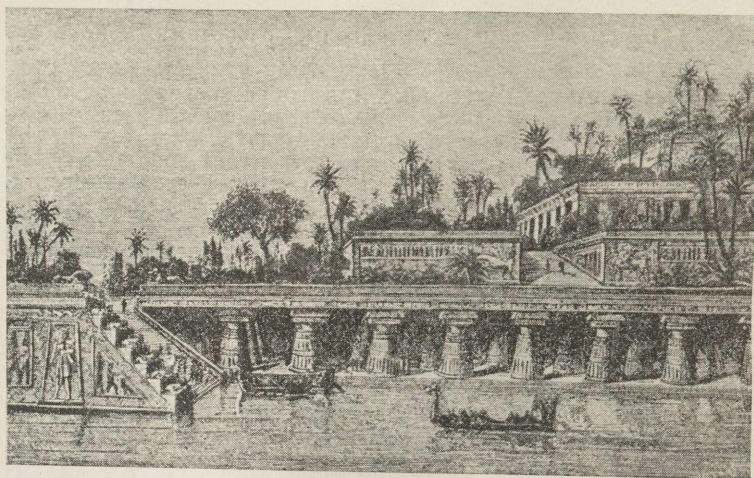
reid ja küpresse kasustati lagede ehitamisel. Lossi sissekäigu ees asetsesid tiibadega härgade kujutised. Sealsamas leidis ka kuulsa sangari Gilgameš'i kuju, hoidmas käes kägistatud lõvi.

Ištari värav Babülonis.

Lossis oli üle 200 ruumi, kuid ühelgi polnud akent, sest valgus tuli laeavaustest. Katused olid lamedad, nagu see idamaal tavaline. Nii võis kuningas seal jalutada, nautides ümbruse ilu ja

värsket õhku. Ruumide seinad olid kaunistatud rohkete kujutistega jumalate ja lossiehitaja-kuninga elust. Lossiõue ühes osas asus seitsmeastmeline torn, mis oli iseloomulik nii Babüloonia kui ka Assüüria lossidele. Siit jälgisid preestrid taevast ja taevatahti.

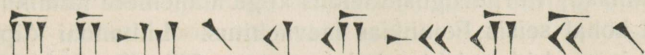

Semiramise rippuvad aiad Babülonis.

27. **Teadused.** Babüloonia taevast oli haruldaselt selge, seetõttu ka tähed hästi nähtavad. Juba varakult hakkasid preestrid jälgima tähistaevast templite ja losside tornides. Oma tähelepanekute alusel koostasid Babüloonia täheteadlased ehk *a s t r o n o o m i d k a l e n d r i*. Nad jagasid aasta $365\frac{1}{4}$ päevaks ja 12 kuuks. Ka võtsid babüloonlased tarvitusele 7-päevase nädala. Iga päev oli pühendatud isejumalale. Öö-päeva jagasid nad kahekordselt 12 tunniks, nagu see meie kella numbrilaua veel tänapäevani säilinud. Tund jagunes 60 minutiks ja minut 60 sekundiks. Babüloonia täheteadlased läksid aga veel kaugemale. Nagu teame, peeti seal taevakehi jumalikeks olendeiks, kes juhivad inimeste elu. Hoolega jälgisid preestrid taevakehade liikumist ja asendeid. Selle järgi püüdsid nad ennustada inimeste saatust ja tulevasi sündmusi. Niisugust tähtede järgi ennustamist kutsutakse *a s t r o l o o g i a k s*. Babülooniast levis astroloogia paljude teiste rahvaste juurde. Säärane usk on püsinud osaliselt meie ajani. Öeldakse ju veel tänapäevalgi mõne inimese kohta, et ta on hea tähe all sündinud.

Nagu Egiptuses nii ka Babüloonias olid teaduste uurijaiks peamiselt preestrid.

28. **Kiilkiri.** Kiri oli tuntud juba sumerlastele. Nagu egiptlased kasustasid nemadki esialgu hieroglüüf-kirja, loobusid aga varsti sellest; selle asemel arenes neil kiilkiri. See kiri koosnes üksikuist kiilutaolistest märkidest. Kirjutamiseks kasus-

Kiilkiri.

tati kolmekandilist metallpulka, savitahvleid ja savisilindreid. Pulgaga vajutati märgid pehmele savitahvlile või -silindrile, mis hiljemini kuivatati ja kõvaks põletati nagu telliskivid. Kirjutati ka papüürusele, kuid see oli kallis ja seda oli vaja Egiptusest sisse tuua. Kiilkirjaga kaeti väga tihti mitmesugused sambad, seinad ning müürid. Nii kõnelevad need esemed tänapäeval sealsest ajaloost. Täiskirjutatud kivitahvleid oli võimalik säilitada ja kogudes moodustada raamatukogu. Tolle aja tuntuim raamatukogu kuulus Assüüria kuningale *A s s u r b a n i p a l i l e*. Ta koosnes umbes 20 000 savitahvlist. Meie aja mõiste järgi sisaldaks see raamatukogu 500 köidet, iga köite suurus umbes 300 lehekülge.

Foiniikia.

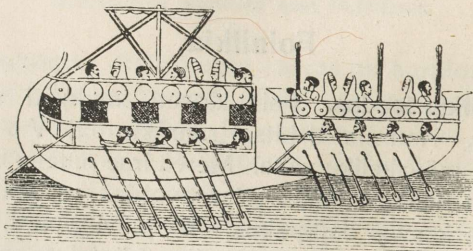
29. **Foiniikia loodus.** Foiniiklased kuulusid semiidi tõugu rahvaste hulka. Nad elasid kitsal rannikuribal *V a h e m e r e* ja *L i i b a n o n i* mäeaheliku vahel. Mereäärse maana omas Foiniikia sooja ja küllalt niiske kliima. See avaldas soodsat mõju taimekasvusse. Siin kasvas datlipalme, õli- ja viigipuid, samuti viinamarju. Kevaditi õitses aasadel nelke, hüatsinte, nartsisse, orhideid jne. Liibanoni mäenõlvad olid kaetud küpressi-, tamme- ja toredate seeditseadega.

30. **Riiklik elu.** Ühist riiki pole Foiniikia kunagi moodustanud. Maa jagunes üksikute linnade vahel, millest tähtsamad olid Siidon ja Tüüros. Linn teda ümbritseva maaga moodustas väikeriigi — *l i n n - r i i g i*. Linn-riike valitsesid *k u n i n g a d*, kes sõltusid suuresti rikaste kaupmeeste mõjust ja pidid toimima nende soovide kohaselt.

31. **Põllundus ja tööstus.** Foiniiklased harisid põldu, kasvasid karja ja kalastasid rannikul. Põlluharimine toimus siin peaaegu samuti kui Babülooniaski. Peaviljana kasvatati nisu ja otra,

selle kõrval pandi rõhku kanepile ja linale. Hulk foiniiklasi leidis elatist tööstuses. Nad valmistasid metall- ja klaasesemeid, vaase ja riiet. Kuulus oli foiniiklaste purpurriie, mida rikkad võisid kanda, sest see oli väga kallis. Vastavat värvi saadi purpurtigude limast. Purpurtigusid leidus kogu Vahemere ranniku vetes. Tähtsal kohal seisis Foiniikias laevaehitus. Liibanoni küpressid, tammed ja seedrid andsid vajalist puumaterjali. Purjesid ja nõõre tehti linast ja kanepist. Laevaankrud, naelu ja muid metalltarbeid andis kodumaa metallitööstus. Laevu ehitati kahesuguseid. Ühed olid pikad ja kitsad, teised lühemad ning kõhukad.. Esimesi kasustati sõjalaevadeks ja kaubalaevade saatesõidukeiks, teisi aga kaubalaevadeks. Nii ühed kui teised liikusid aerude ja purjete abil. Sõudjaiks olid tavaliselt orjad.

32. **Merisõit ja kaubandus.** Foiniiklased olid tuntud merisõitjad. Merisõit oli sel ajal märksa raskem kui nüüd. Polnud kompassi, polnud ka vajalisi kaarte. Laevasõitudel tuli silmas pidada maad, kuid igakord polnud see võimalik. Tavaline suunamääraja oli päike ja öösi tähed, eriti põhjanael. Viimast kutsuti sel ajal foiniiklaste täheks. Julgelt läksid foiniiklased merele. Esialgu sõideti kodumaa ranniku lähedal, siis purjetati K ü p r o s e

Foiniiklaste sõjalaevu.

saarele. Saare mäetipud olid selge ilmaga Foiniikiast selgesti näha. Küprosest saadi vaske ja orje sõudjaiks laevadele. Varsti sõideti kaugemale Vahemerele, peatudes K r e e k a m a a l, Malta saarel, Sitsiilias, Korsikas ja Hispaanias. Hispaanias leidus hõbedat ja tina. Vanajutt räägib, et foiniiklasi vallanud metsik rõõm, kui nad olid tulnud esimest korda Hispaaniasse ja näinud sealset hõbedaküllust. Nad heitnud merre kõik senised laevades leiduvad tarberiistad. Uued valmistatud puhtast hõbedast. Hõbedast tehtud koguni laevaankrud ja köied.

Foiniiklased ei piirdunud üksnes Hispaaniaga. Läbi Gibraltar väina sõideti Britannia edelatippu, kust saadi tina.

Samuti tundsid foiniiklased osa Aafrika läänerannikust ja põhjarrannikut; seal toodi soola, elevandiluu, kulda, jaanalinnusulgi ja orje. Hinnatavaks kaubaks oli merivaik, mida saadi Läänemere rannikult ja millest valmistati väärtuslikke ehteasju.

Oma kaubateid püüdsid foiniiklased hästi värjata küll nõuga ja jõuga. Atlandi ookeani kohta levitati teateid, et vesi olevat seal paks kui puder. Kaugemal aga liikuvat mereelukaid, kes purskavat tuld. Püüdis siiski mõni võõras laev jälgida foiniiklaste oma, siis avatleti ta õigelt teelt kõrvale — soodsal võimalusel kalju otsa.

Meresõitude peaesmärgiks oli kauplemine. Selle edendamiseks asutasid foiniiklased ranniku äärde kaubavahetusekeskusi — **f a k t o o r i a i d**. Neis oli kaubaladusid, elamuid ja väike kindlustis. Viimases võis end kaitseda sõjaliste kokkupõrgete puhul maa päriselanikkudega. Foiniikia meremehed võisid faktooriasse jätta oma kaubad ja laevadele võtta seda, mis oli saadud ümbrusest. Foiniiklaste maa polnud suur ega elatusvõimalused avarad. Seetõttu lahkusid paljud kodumaalt ja otsisid võõrsilt lahedamaid elutingimusi. Asuti elama juba tuntud fatooriate ümbrusse, aga loodi ka hoopis uusi **a s u n d e i d** mitmele poole Vahemere ranniku äärde. Asundeist kasvasid tihtipeale linnad. Tuntuim asulinn oli **K a r t a a g o** Põhja-Aafrikas. Asundite ja kodumaa vahel püsisid tihedad sidemed. Asulinnadesse saadeti kodumaa tööstusesaadusi ja neid kaupu, mida tõid karavanid Babülooniast, Indiast, Araabiast ja Egiptusest. Asulinnad omakorda varustasid kodumaad mitmesuguste toorainetega. Nii lõid foiniiklased merisõitude kaudu seniõlematu **m e r e k a u b a n d u s e**.

33. Foiniiklaste tähtsus ajaloo. Foiniiklased osutasid vähe tähelepanu teadusele ja kunstile. Usulisel alal seisid nad tugevasti babüloonlaste mõju all. Tunnustatuim jumal oli **M e l k a r t**. Teda kujutati võiduka sõdurina ja suure merisõitjana. On rahvaid, kes palju omapärast loovad, kui ka sääraseid, kes seda uut teistele tutvustavad. Foiniiklased kuuluvad viimaste hulka. Nad võtsid tarvitusele babüloonlaste kaalud, mõõdud ja raha ning õpetasid teisi rahvaid neid kasutama. Babüloonlaste kalender sai foiniiklaste kaudu tuttavaks lääne rahvaile. Lisaks kõigele sellele lõid foiniiklased **t ä h e s t i k u**. See koosnes 22 tähest. Selle abil muutus kirjutamine märksa lihtsamaks, sest foiniiklaste tähestikus tähistab iga üksik täht häälikut, nagu meiegi päevil. Foiniiklaste tähtedest kujundasid kreeklased hiljemini oma tähestiku. Kreeklaste tähestiku eeskujul lõid roomlased ladina tähestiku, mida meiegi kasustame.

Pärsia.

34. **Iraani loodus.** Iraan on suletud kiltmaa. Igast küljest ümbritsevad teda mäed. Õhk on sisemaal nii kuiv, et raudki ei roostetu. Liha kuivab seal halvaks minemata. Suur osa Iraanist on kas kõrb või rohtla. Elu on võimalik peamiselt kiltmaa lääne- ja edelaosas. Iraani edelaosas asusidki aaria tõugu pärs-lased.

Sealsed olud erinesid juba vanasti sisemaa omist. Jõgede orgudes ja mäenõlvadel, kus leidus vajaliselt niiskust, arenes edukalt põllu töö ja karjakasvatus. Seal oli ka aedu, kus kasvas mitmesuguseid viljapuid, lõhnavaid roose, lilli ja jasmii. Mägede põues leidus vaske, rauda, tina, kalliskive ja marmorit. Küttimiseks pakkus häid võimalusi sealne loomastik. Mägedes ja kõrve ääremail elas lõvisid, tiigreid, karusid ja antiloope.

35. **Riigi rajamine. Kyros ja Kambyses.** Oli kord aeg, mil pärslased kuulusid meedlaste valitsuse alla. Meedlased olid samuti aaria tõugu kui pärslasedki. Nad elasid Iraani kiltmaa lääneosas. Võõra võimu all elamine polnud pärslastele kaugeltki kerge. Iga aasta pidid nad parema osa kariloomadest ja vilja-saagist saatma Ekbatana linna. Seal elas toredas lossis Meedia kuningas. Kuid Meedia kuningas ei leppinud ainult mak-sudega. Pärslased pidid teenima tema sõjaväes vibuküttidena ja ratsanikena.

Säärane olukord ei meeldinud julgele ja auahnele pärslasele Kyrosole. Tema juhatusel tõstsid pärslased a. 550 e. Kr. mässu Meedia kuninga vastu. Mäss oli tagajärjekas. Meedlased võideti ja nende kuningas langes vangi. Kyros sai seega Pärsia rahva vabastajaks meedlaste valitsuse alt ja ühtlasi ka Pärsia riigi rajajaks. Algul valitses ta ainult pärslaste ja meedlaste üle. Kuid peagi hakkas ta laiendama oma riigi piire. Väike-Aasias võitis ta Lüüdia riigi. Lüüdia riiki valitses tol ajal kuningas Kroisos, kes oli muinasjutuliselt rikas mees. A. 539 e. Kr. vallutas Kyros Babüloonia. Babüloonlaste jumalate vastu näitas ta suurt austust. Seetõttu võitis ta sealsete preestrite poolehoidu. Preestrid ülistasid teda rahva ees ja kuulutasid ta jumalate lemmikuks.

Pärast Kyrose surma sai Pärsia riigi valitsejaks ta poeg Kambyses, kes vallutas a. 525 e. Kr. Egiptuse ja tegi selle Pärsia riigi osaks. Pärsia riik oli nüüd kõigist senituntud riikidest suurem. Tema piirides elasid kõik Vana-Idamaa rahvad.

Pärsia kuningas nimetas end kuningate kuningaks. Ta kandis purpurrõivaid, kuldset vööd ja valitsusekeppi. Peas oli tal kõrge kroon. Kuningas elas imeväärses toreduses ja külluses, oma alamaist täiesti eraldatult. Tema ees kummarduti maani, puudutades huultega maad või põrandat. Riiki valitses kuningas piiramatu võimuga. Kõigi alamate elu oli tema käes. Alates

Kyrose hauakamber.

kuningas Dareiosega armastasid Pärsia kuningad aeg-ajalt muuta elukohta. Pärsia riigil oli neli pealinna: Suusa, Ekbatana, Babülon ja Persepolis. Talve veetis kuningas kuumas Babülonis, kevade Suusas ja suve jahedas Ekbatanas.

36. **Kuningas Dareios ja Pärsia riigi valitsemine.** Kuningas Dareios Kambyse järglasena laiendas veelgi Pärsia piire. Ta vallutas osa Indiast ja Balkani poolsaarest. Ta võttis ette ka sõjakäigu üle Doonau sküütide vastu. Alistumise tähisena nõudis ta neilt mulda ja vett. Vahvaid sküütlasti pahandas väga säärane nõudmine. Mulla ja vee asemel saatsid nad Dareiosele linnu, hiire, konna ja nooli. Dareios taipas saadetise mõtte: kui teie, pärslased, ei lenda siit nagu linnud, või ei poe aukudesse nagu hiired, või ei hüppa vette nagu konnad, siis langete meie noolte läbi. Dareios pöörduski varsti tagasi. Ta katse Kreekamaad vallutada ebaõnnestus samuti.

Hiigleriigi valitsemine vajas suurt oskust. Alistatud rahvailt nõudis Dareios makse ja sõdureid. Igal rahval jäid aga püsima oma usk, keel ja kombed. Pärslased olid maksuvabad. Et riiki

oleks hõlpsam valitseda, jagas Dareios selle 20 osaks. Sääraseid riigiosi pani ta valitsema kõrgemad ametnikud, keda kutsuti s a t r a a p i d e k s. Aegajalt laskis kuningas satraapide tegevust revideerida. Revidendid pidid tähele panema, kas satraapid hoolitsevad küllaldaselt põlluharimise ja sõjaväe eest, kas nad mõistavad õiglaselt kohut ja võtavad õiglaselt makse. Selliseid revidente kutsuti „kuninga silmadeks ja kõrvadeks“.

Pärsia kuningas.

Ühendusepidamiseks mitmesuguste riigiosade vahel ehitati m a a n t e i d. Eriti kuulus oli kuninglik maantee. See algas Efesosest ja läks Sardese ja Suusakaudu Pärsia laheni. Suurte maanteede ääres asetses võõrastemajud ja postijaamu. Ööd ja päevad läbi seisis postijaamades hobuseid rakkes kuninga käskjalgede jaoks. Tol ajal öeldi, et need käskjalad, kandes edasi kuninga kirju, liiguvad kiiremini kui kured. Majandusliku elu soodustamiseks laskis Dareios käibebe kuld- r a h a, nn. dareik'id.

37. **Usund.** Nagu teame, valitsesid Iraani looduses ja ilmas- tikus suured erinevused. Seal oli elutuid kõrbi ja õitsevaid vilja- puuaedu, kanget kuumust ja külma, kosutavat niiskust ja hävita- vaid liivatorme. Suured vastuolud ilmsesid ka pärslaste usus. Nende usu tähtsaks kujundajaks oli Z a r a t h u s t r a. Pärslaste peajumal oli O r m u z d. Teda peeti maa ja taeva loojaks ja in- neste isaks. Ta kaitses õigust, puhtust ja valgust. Ormuzdi vas- tane oli A h r i m a n. Tema elas igaveses pimeduses kuski kaugel põhjas. Ta oli kõigi õnnetuste, hädade ja kurjuse tekitaja ja tooja.

Ta soetas 99 999 haigust. Öö pimeduses liikusid ta käsilased ja püüdsid kõikjal tekitada kurja. Ainult koer ja kukk taipasid nende tulekut varakult ja võisid nad aegsasti majast eemale hirmutada. Nii kestis alati võitlus Ormuzdi ja Ahrimani — hea ja kurja vahel.

Inimene peab hoidma Ormuzdi poole. Selleks elagu ta ausalt ja õiglaselt. Ta hävitagu kiskjaid loomi, röövleid, kahjulikke roomajaid ja hoolitsegu selle eest, et ligimesel läheks hästi. Pärs-lased uskusid, et inimese hing on surematu. Pärast kehast lahkumist ootab teda hauatagune kohus. Kohtust lahkudes peab hing minema üle silla, mis on ainult juuksekarva laiune. Üle säärase silla õndsate riiki pääsevad ainult head hinged, kurjad hinged aga kukuvad alla Ahrimani juurde. Laipade eest pärs-lased ei hoolitsenud. Laiu loeti roojaseks ja visati kiskjaile loomadele ja lindudele söödaks. Erand tehti vaid kuninga laibaga. See pai-gutati hauakambrisse.

Templeid ja jumalakujusid pärslastel polnud. Ormuzdi poole palvetasid nad mäekünkail. Sealsamas süüdati tema auks ka tuled ja toodi ohvreid. Tuli oli pühendatud Ormuzdile. Ta oli puhtuse sümbol.

Kreekamaa.

siit

Maa ja rahvas.

38. **Looduslikud olud.** Kreeka asetseb Balkani poolsaare lõunaosas. Vaadeldes kaarti näeme, et seda maad piirab mitmest küljest vesi. Idas on Egeuse ja edelas Joonia meri. Lähedal ja kaugemal rannast leidub hulk saari ja saarekesi; neist tähtsamaid: Euboiia, Kreetaa, Salamis ja Deelos. Kreekamaa randjoon on väga kääruline. Siin-seal lõikab meri sügavasse maasse, moodustades lahti ja lahekesi. Viimastest on rikas Kreekamaa ida- ja lõunaosa.

Kreeka loodusele on iseloomulik mitmekesisus. Mandrialad vahelduvad sageli veega, mäed ja mäeahelikud orgude, kuristik-kude ja aasadega. Kreeka on mägismaa. Mäed mitmekesistavad maastikku ja kliimat. Nad jagavad kogu maa üsna eraldatud maakondadeks. Sääraste eraldatud maakondade elanikud erinesid tunduvalt üksteisest eluviisidelt ja keelemurdelt. Muistses Kreekas polnud suuri looduserikkusi, kuid ta polnud neist ka hoopis vaene. Seal leidis viljakat põllupinnast, head karjamaad ja metsa. Mäge-

dest saadi mitut värvi marmorit, hõbedat ja vaske. Muistsed kreeklased kasustasid hoolega sealse looduse mitmekesiseid ande. Pehme kliima tegi võitluse loodusega inimesele küllalt jõukohaseks.

39. **Vana-Kreeka maakondi.** Sügavale maasse tungivad lahed jaotasid Vana-Kreekamaa kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekamaaks. Põhja-Kreekamaa jagunes kahte maakonda: läänes metsarikas Epeiros ja idas viljakas Tesaalial. Viimases on Olümpose mägi, kus kreeklaste arvates asusid jumalad. Tee Põhja-Kreekast Kesk-Kreekasse Egeuse mere äärt mööda on kitsas. Paaris kohas ulatuvad kaljud Malise lahele nii lähedale, et vankriga vaevalt võib läbi pääseda. Seda mäekitsust kutsutakse Termopüüle'ks. Kesk-Kreekamaa jagunes mitmeks maakonnaks. Tähtsaim neist oli Attika. Attikast loode pool asetses viljakas ja karjamaaderohke Boiootia. Sellest veel loode poole oli Fookise maakond Parnassose mäega.

Korintose maakitsus ehk Istmos oli ühendavaks lüliks Kesk- ja Lõuna-Kreeka ehk Peloponnesose poolsaare vahel. Poolsaare keskosas asetses mäGINE Arkaadia, sellest lõuna pool — Lakoonia Eurotase jõe ja Taigetose mäeahelikuga. Arkaadiast edela pool oli heade karjamaade ja viljaka põllupinnasega Messeenia ja lääne pool Elise maakond.

40. **Rahvas.** Muistsed kreeklased ehk hellenid kuulusid aaria tõugu rahvaste hulka. Aastatuhandeid enne Kristust rändasid nad põhja poolt Balkani poolsaare lõunaossa. Endised elanikud kas tõrjuti sissetungijate poolt välja või alistati. Aja jooksul sulas alistatud rahvas muidugi ühte võitjatega. Kreeklased moodustasid küll ühe rahva, kuid suguharud erinesid tunduvalt üksteisest. Tähtsamad neist olid joonlased ja doorlased. Joonlased elasid peamiselt Kesk-Kreekamaa idaosas, Attika maakonnas, doorlased aga peamiselt Peloponnesose poolsaare lõuna- ja idaosas.

41. **Linn-riigid.** Muistne Kreeka ei moodustanud kunagi üht riiki. Riigi moodustas seal maakond ühes linnaga. Säärased riike kutsuti linn-riikideks. Neid oli Kreekas ajaloolisel ajal üle 200. Tähtsamad Kreeka linn-riikidest olid Sparta ja Ateen.

42. **Kreeka asumaid.** Suur osa kreeklasist jäi küll elama Balkani poolsaare lõunaossa, kuid paljud neist rändasid mujale. Väljarändamise põhjused olid mitmesugused. Selleks mõjus kaasa rahvaarvu kasvamine, mille tõttu maa ei suutnud enam kõiki toita. Väljarändamist põhjustasid aga ka suguharude ja riikide omavahe-

lised võitlused. Paljud neist, kes võitluses kaotasid, lahkusid maalt. Esijoones asundati saari, mis asuvad Egeuse meres ja Väike-Aasia läänerrannikul. Selle ranniku keskossa asusid joonlased. Neil kujunes seal hulk õitsevaid asulinnu. Neist olid tähtsamad Mileetos, Efesos ja Smürna. Kauplemine viis sealsed kreeklased kokkupuutumisse foiniiklaste, babüloonlaste, pärslaste ja egiptlastega. Läbikäimine nendega mõjus kreeklastele arendavalt. Joonia asulinnades puhkeski õitsele kreeka haridus varemini kui mujal. VIII ja VII sajandil suureneb märgatavalt Kreeka asulinnade arv. Peamiseks põhjuseks oli seekord kaubanduse laienemine ja uute turgude vajadus. Asulinnade rajajaid olid nüüd nii Väike-Aasia kui ka emamaa kreeklased. Mileetos üksi asutas 80 linna. Need asetsesid peamiselt Musta mere kaldal. Tähtsamad olid Sinope ja Trapesunt Musta mere lõunakaldal ja Bütsants Bosporuse väina ääres.

Palju oli Kreeka asulinnu ka Lõuna-Itaalias ja Sitsiilia saarel. Kogu Lõuna-Itaaliat kutsutigi seetõttu Suur-Kreekamaaks. Tähtsamaid linnu Lõuna-Itaalias oli Tarentum, Sitsiilia saarel Sürakuusa ja Messaana. Rhône jõe suudmele asutati Massaalia (praegune Marseille) linn.

Usund.

43. **Jumalad.** Kreeklased austasid paljusid jumalaid, nagu tegi seda enamik Vana-Idamaa rahvaid. Nad kujutlesid jumalaid inimesetaoliste olenditena: nagu inimesed omavad nad keha ja vaimu, vajavad toitu, puhkust, und ja tunnevad janu; nad vihkavad, armastavad, tülitsevad ja lepivad. Ometi ületavad jumalad inimesi suuresti oma võimeilt. Kehalt ja vaimult on nad inimesest märksa täiuslikumad: võisid teha end nägematuks, võisid kõike näha ja kuulda, mis sünnib maa peal; jumalad olid inimestest palju targemad, ilusamad ning kõigele lisaks surematud; nad juhtisid ja valitsesid maailma. Nagu öeldud, elasid jumalad kreeklaste arvates Olümpose mäel Tessaalia maakonnas. Seal lumisel mäeharjal olid nende kullast ja kristallist elamud. Aega veetsid nad kord lõbusasti mängides, kord tõsiselt nõu pidades inimeste elu ja saatuse üle. Jumalate toiduks oli ambroosia ja joogiks nektar. Jumalaist tähtsaim oli Zeus — inimeste ja jumalate isa, maa ja taeva valitseja. Tema käsutada olid vihm, lumi ja rahe. Välgus, müristamise ja lindude lennus avaldus Zeusi tahe. Kui vihastus peajumal, vabises kogu Olümpos. Zeus oli abielus Hera ga,

keha peeti perekonnaelu ja õnne kaitsejaks. *Apollo*n oli Zeusi poeg. Igal hommikul avas koidupuna talle väravad ja päikese kuldses vankris kihutas ta üle taevavõlvi. Oma kuldsete nooltega peletas ta eemale udu ja pimeduse. Päikesejumalana külvas ta elu ja rõõmu kõikjale. Tema kaitse all seisid ka teadused ja kunstid.

Zeus.

Hera.

Zeusi tütar *Aphrodite* oli õrnuse-, iluduse- ja armastusejumalanna. Ta oli sündinud merevahust ja omas võluva naeratuse. Sageli sõitis ta vankril, mida vedasid luigid ja tuvid. Sõjajumalaks oli Zeusi poeg *Ares*. *Hermes* oli jumalate käskjalg. Zeusi teine tütar *Artemis* oli kuu- ja kuuvalgusejumalanna. Ta kaitses metsi ja loomi. Sageli kohati teda kuuvalgeil õil metsas jahimehe rõivastises. Tarkuse kehastiseks oli Zeusi armsaim tütar *Pallas-Ateena*. *Pallas-Ateena* meeldivaimaks linnuks oli

Apollon.

Pallas-Ateena.

öökull, keda peeti tarkuse sümboliks. Merede valitsejaks oli Poseidon. Oma kolmeharulise hargiga tekitas ta tormi ja vaikust merel. Omapärase olendina tunti viinajumalat Dionysost. Tema hoolitses selle eest, et jumalail oleks küllaldaselt ambroosiat ja nektarit. Viinamarjade kogumise ajal nähti teda ringi liikumas, saadetud lõbusaist saatüreist (inimkeha ja kitsejalgadega olendid). Vahel oli tal kaasas karja- ja metsajumal Paan, kes tekitas oma ülemeeliku kisaga karjastes paanilist hirmu. Kreeklaste arvates leidus peale loendatute veel teisi jumalaid ja surematuid olendeid. Arad nümfid elasid metsades nagu saatürid ja kitsejalgadega faunidki. Muusad andsid kunstnikele ja kirjanikele loomisjõudu.

44. **Elu allmaailmas.** Nagu paljud teised rahvad uskusid ka kreeklased hinge surematust. Pärast kehast lahkumist saatis Hermes, jumalate käskjalg, hinge allmaailma teele — kuni Styxi jõeni. Allmaailm asetses maa all. Sinna võis pääseda mitmest kohast. Kui korjus oli maetud, viis paadimees hinge üle Styxi jõe. Vastasel korral tuli oodata. Teispool jõge võttis hinge vastu allmaailma väravavaht — kolme peaga koer Kerberos. Rõõmsalt liputas ta saba igale tulijale, kuid kedagi ei lasknud ta allmaailmast tagasi. Need, kes olid elanud jumalate meelepäraselt, võisid juua vett Lete jõest, — siis nad unustasid kõik maised kannatused ja läksid Elüsioni väljadele, kus puhus alati värske tuuleõhk, õitsesid meeldivad lilled ja puud. Õnnes ja rõõmus veetsid siin õndsad oma aega. Teised läksid Tartarosse, kus neil tuli aega veeta piineldes. Seal asus muude hulgas ka kuningas Tantalos. Jumalate saladuste väljalobisemise eest oli ta paigutatud sinna. Ta seisis tiigis, mis oli ääreni täis vett. Kummardus ta jooma, tõmbus vesi tagasi. Kaldal kasvasid ilusad viljapuud ja vili oli käe ulatuses. Kuid igakord, kui Tantalos püüdis võtta puuvilja, nihkusid oksad eemale. Ja pea kohal rippus tal kaljumürakas, hoides teda alatise surmahirmus.

45. **Delfi oraakel.** Kreeklaste arvates võis mõnigikord jumalate kavatsusi ja tahet aimata või koguni teada saada kas lindude lennu, pühade puude sahina, ohvrilooma langemise järgi või muul viisil. Juba kauges minevikus olid Kreekamaal tuntud mõned kohad, kus jumalate tahe avaldus eriti hästi. Neid kohti kutsuti oraakliteks. Tuntud oraakel oli Dodoonas. Seal kasvas metsas Zeusile pühendatud tamm. Selle püha tamme okstes pesitsesid pühad tuvid ja all sulises allikas. Puulehtede sahina järgi loodeti taibata Zeusi nõu ja tahet. Ent eriti kuulus oli Delfi oraakel

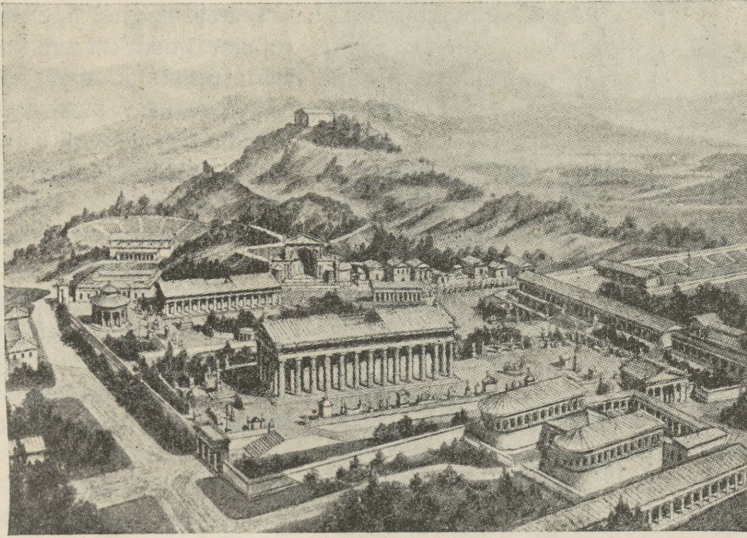
Fookise maakonnas. Delfi oli väike linnake Parnassose kaljulisel jalamil. Ta otse uppus õlipuuhiitesse. Tulijale paistis juba eemalt silma Apolloni valgest marmorist tempel. Templi pühimaspaigas avanes kaljulõhe, mille kaudu imbus maasügavusest uimastavat auru. Ennustamise puhul istus kaljulõhe kohale kuldsele kolmjalale naispreester — püütia. Ta kandis valgeid rõivaid ja loorberpärگا. Istudes uimastavais aurudes kahvatus püütia varsti hakkas värisema ja tõmbles kogu kehast; ühtlasi rääkis ta aeg-ajalt katkendlikke lauseid ja ebaselgeid sõnu. Juuresolevad preestrid märkisid need vasktahvleile ja koostasid nende järgi vastuse värssides. Usaldus Delfi oraakli vastu oli suur Kreekas kui ka väljaspool. Nii ruttasid siia paljud nõu küsima väga erinevais asjus. Tihti olid vastused kahemõttelised. Kord saatis rikas Lüüdia kuningas Kroisos oma saadiku sinna. Kuningas tahtis teada, kas ta peab algama sõda pärslastega või mitte. Oraakel vastas: „Kui algad sõda, hävitad suure riigi.“ Rõõmujoovastuses alustaski kuningas sõja, kaotajaks pooleks aga osutus Kroisos ise ning hävis Lüüdia riik. Kuid kahemõttelised vastused ei vähendanud oraakli väärtust. Nõuandmine oli küllalt tasuv. Ka läksid vastused enamvähem täppi, sest Delfis elasid kogenud preestrid. Neil oli hea ülevaade nii kodumaa kui ka teiste maade oludest. Nende järgi nad koostasidki oma vastused.

46. **Olümpiamängud.** Kreeklastel oli kombeks korraldada mitmel pool pidustusi jumalate auks. Tähtsaimaks kujunesid pidustused, mis korraldati Zeusi auks iga nelja aasta tagant. Nende pidustuste asukohaks oli Olümpia. Eelise maakonnas. Esimesed mängud peeti seal a. 776 e. Kr.

Umbes suvise pööripäeva ajal ruttasid saadikud Olümpiast lähedaste ja kaugete suguvendade juurde, kutsudes neid osa võtma lähenevaist pidustusist. Ühtlasi teatasid saadikud, et Zeus keelab omavahelised tülid ja riiud ning nõuab, et mängude ajal valitseks rahu kõigi kreeklaste vahel. Hädaohutult ja julgelt võisid teedel liikuda kõik need, kes tõttasid osa võtma suurist pidustusist. Rõõmuga võeti vastu Olümpia saadikud. Kogu Kreeka elustus. Igas perekonnas arutati põnevusega, kes tuleb võitjaks, keda kroonib Zeus seekord pärjaga. Erilises ärevuses ja ootuses olid muidugi need, kes ise võtsid võistlustest, mis korraldati Olümpias.

Varakult asusid teele need, kelle tee oli pikem. Tulid kõik, kel see oli võimalik. Juba mõni nädal enne pidustuste algust hakkas jõudma rahvast Olümpiasse. Elustus senine vaikne ja pühalik koht. Puhastati ja kaunistati templeid ning altareid ja korraldati võistlusvälju. Olümpia oli looduslikult ilus koht. Kesk õli-

puuhiisi seisis väikeses orus juba hallist ajast Zeusi altar. Selle lähedal oli tore tempel marmorist, kullast ja elevandiluust valmistatud Zeusi kujuga. Templi ümbruses asetses rida teisi hooneid, staadion ja hipodroom. Kõigele tausta moodustas metsane Kronose küngas. Külaliste tules muutus elu siin päev-päevalt elavamaks. Siis kostsid mitmed Kreeka keelemurded läbisegi. Siin

Olümpia.

liikus vaeseid ja rikkaid, vanu ja noori. Ka kaupmehed ei olnud unustanud soodsat silmapilku ning siin-seal avati kaupapoed. Tukslev elu vaikis tavaliselt öösi, kui inimesed puhkasid telkides või lageda suvise taeva all.

Juba vara pidupäeva hommikul olid kõik jalul. Pärast pidulikku õhverdämist ruttasid võistlustest osavõtjad Zeusi templi juurde, mille astmeil seisis 10 vahekohtunikku purpurrõivais. Seal vandusid võistlejad, et nad kümne kuu jooksul on teinud vajalisi harjutusi, et nad liha ja veini ei ole tarvitanud ja on toitunud ainult taimtoiduga. Samuti töötas igaüks võistlustel lubamatuid võtteid mitte tarvitada. Iga võistleja tõendas, et ta on vaba kreeklane ja pole kohtu poolt karistatud. Aegsasti kogunesid pealtvaatajad kahele poole staadioni ja ootasid kannatlikult võistlusi. Siis tulid vahekohtunikud ja neile järgnesid võistlejad pikas reas. Läheduses oli marmoraltar, kust kreeklaste arvates jumalad isiklikult vaatasid pealt võistlusi. Esimene võist-

lusepäev oli pühendatud jooksule. Kui selgus võitja, tehti rahvale teatavaks ta nimi, samuti ta kodulinna nimi. Vahekohtunik ulatas talle palmioksja ja kutsus ta Zeusi templisse auhindade jagamise päevaks. Oli loomulik, et võitja külvati üle kiiduavaldustega pealtvaatajate poolt. Ent ta lõi silmad maha, sest õige kreeklane pidi oskama end valitseda.

Järgmisel päeval nägid pealtvaatajad, kuidas võistlejad sooritasid hüppeid, käes metallpommid. Hüpetele järgnes kettaheitmine ja odaviskamine, lõpuks maadlemine. Maadlejate kehad olid määritud õliga ja üle puistatud liivaga, et käed ei libiseks. Võitjaks tunnistati see, kes surus vastase kolm korda selili. Uus päev tõi ruskavõistluse, mis oli kaunis hädaohtlik, sest võistlejate käte ümber olid seotud rihmadega metallpommid. Polnud ime, kui siin vastane uimaselt ja veriselt maha langes. Vahelduseks vaatajaile võistlesid neljandal päeval lapsed mitmesugustel neile sobivail aladel. Viimane võistlustepäev möödus hipodroomil, kus vaatajad võisid näha hobustega võiduajamist. Neli hobust oli rakendatud kaherattaga vankri ette ja nelikümmend säärast vankrit kihutasid korraga üle võistlusvälja. Seal hukkus hobuseid, murdus vankreid, kuid võitjaks tuli see, kes oli kõige osavam, rahulikum ja kelle hobused olid nobedamad. Siis järgnesid veel ratsavõistlused.

Kui olid lõppenud võistlused, algas auhindade jagamine. Selleks koguti Zeusi templisse. Auhinnaks oli lihtne õlipuuokstest pärg, sellest õlipuust, mis kasvas Zeusi templi juures. Sinna olevat selle istutanud kuulus sangar Herakles. Oksi lõigati sealt pärjaks kuldnoaga. Kuigi elu Olümpias pärast pidustusi soikus, kestsid auavaldused võitjaile teisel edasi. Kodulinnad või maakohad võt-sid neid vastu suure vaimustusega. Mõnel pool lõhuti osa linna-müüri maha, et kangelast vabalt linna lasta sammuda. Lauljad ülistasid võitjaid, luues neist laule. Tavaliselt laskis kodulinn valmistada marmorkuju võitjast ja paigutada Olümpiasse.

Kangelaslood.

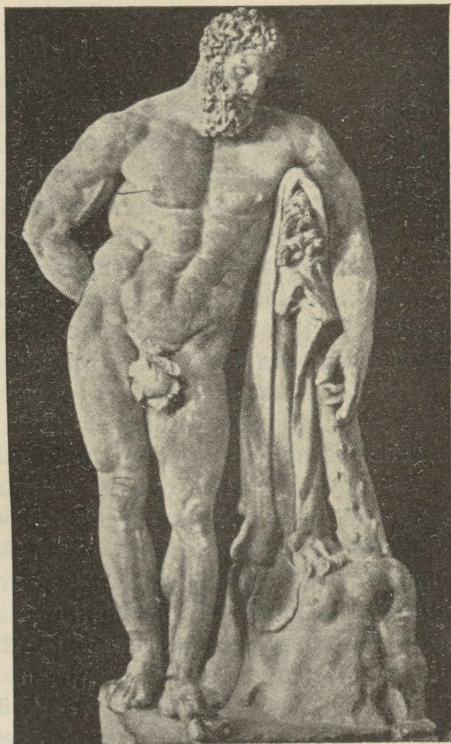
47. **Herakles.** Kreeka rahvaluule sisaldab palju lugusid kreeka muinaskangelastest, kes olid pooleldi jumalad, pooleldi inimesed, omasid erakordselt suurt jõudu ja saatsid korda üliinimlikke tegusid. Pärast surma muutusid nad jumalasarnameks olen-diteks; nende tegudest jutustati järgnevaile põlvedele.

Kuulsaim kreeka muinaskangelane oli Herakles. Ta isa oli Zeus ja ema Teebai kuningatütar. Isa Zeus andis juba hälli talle

palju jõudu kaasa. Kui ta oli vaevalt kaheksakuine, tahtsid kaks mürgist madu teda surmata. Herakles märkas neid õigel ajal ja kägistas mõlemad. Jõudsasti kasvas noor sangar. Liikudes alati vabas looduses ja värskes õhus, sirgus ta tugevaks ja meeldivaks noormeheks. Varsti pidi selguma, kuidas hakkab ta kasutama oma jõudu ja osavust.

Ühel päeval oli ta väga endasse süvenenud, mõeldes, millise elutee ta küll peaks valima. Siis nägi ta kaht naisterahvast tulevat enese poole. Mõlemad olid tundmatud. Üks tulijaist oli toredais rõivais, ilus, kaunis, kuid kergemeelne ja edev käitumiselt. Suurt huvi tundis ta oma varju vastu. Astunud Heraklese juurde, töötas ta noormehele kergelt, muretut ja lõbusat elu. Samas astus sangari juurde ka teine naisterahvas. Ta pilk oli tõsine ja rõivastus tagasihoidlik, ta lubadused vähe töötavad. „Kui tahad, et jumalad sulle oleksid armulised, pead neid austama. Kui tahad, et sõbrad sind armastaksid, pead püüdma olla neile kasulik. Kui tahad, et isamaa sind austaks, pead teda teenima.

Kui tahad põldudel vilja lõigata, pead neid harima, sest jumalad ei anna midagi ilma töö ja vaevata,“ nii kõneles ta Heraklesele. Seejärel kadusid mõlemad võõrad niisama ootamatult, nagu nad olid tulnudki. Herakles otsustas valida selle tee, mis viib läbi suurte raskuste ja hädaohtude, kuid mis teeb ta nime surematuks. Varsti selle järel algasidki Heraklese kuulsad tööd. Jumalate nimel saatis Delfi oraakel ta Mükene kuninga Eurystheuse juurde. Viimase käsul sooritas sangar kaksteistkümmend tööd; neist tähtsamad on järgmised.

Herakles.

Kuski mäestikuorus elas Iõvi, kes oli väga hädaohtlik ümb-rusele. Pika otsimise järel leidis Herakles kardetava looma, astus temaga võitlusse ja kägistas ta. Ta nahka ei saanud nülvida, sest ükski terariist ei hakanud selle peale. Herakles viskas siis lõvi õlale ja läks Mükeenesse. Arg kuningas kohkus seda nähes nii, et ronis peitu suurde vaskvaati.

Varsti määras Mükeene kuningas uue töö Heraklesele. Lerna soos elas kohutav madu ehk hüdra. Sealt käis ta aeg-ajalt karju murdmas. Võitlus tolle elukaga oli väga raske. Kui Herakles raius ta üheksast peast maha ühe, kasvas kaks asemele. Viimaks leidis sangar hea nõu. Ta laskis oma sõbral lähedalseisva metsa-tuka põlema süüdata. Tuletukkidega põletati mao veriseid kaelu, — siis ei kasvanud enam uusi päid maharaiutute asemele. Kui hüdra oli tapetud, kastis Herakles oma nooleotsad ta mürgisesse sappi. Keda säärane nool tabas, ei pääsenud surmast.

Raskeks tööks osutus kuningas Augeiase lautade puhas-tamine sõnnikust. Neis lautades oli kolm tuhat veist. Nende hulgas leidis kolmsada härga lumivalgete jalgadega, kakssada purpur-punast ja kaksteistkümme luigevärvuselise valget; üks neist helendas nagu täht. Herakles juhtis kaks jõge lautadesse ja vesi ühtus lühikese ajaga kõik sõnniku välja.

Teinekord pidi Herakles tooma amatsoonide kunin-ganna vöö Eurystheuse tütrele. Vöö oli kullast ja kaunistatud kalliskividega. Amatsoonid elasid kaugel Musta mere rannikul. Olgugi naised, tegelesid amatsoonid peamiselt ratsutamisega ja sõjaliste harjutustega; neid tunti osavate naissõduritena. Tekkinud võitluses saavutas Herakles võidu ja ühtlasi tõi kaasa soovitud vöö.

Kui Herakles oli tagasi tulnud amatsoonide maalt, saatis Mükeene kuningas ta kaugele läände üht veistekarja tooma. Põletavate päikese kiirte all rühkis sangar läbi Põhja-Aafrika. Ta jõudis kohani, kus vesi lahutas Aafrikat Hispaaniast. Oma väsi-tava teekonna mälestuseks paigutas ta sinna kivisambad, mis tun-tud praegugi Heraklese sammaste nime all. Viimaks jõudis ta saarele, mis asus Hispaania ranna lähedal. Seal saarel sõigi tumepunane veistekari pikka rohtu. Selle karja ajas Herakles Kreekamaale.

Kuski kaugel tundmata maal kasvas kuldõuntega imepuu. Selle eest hoolitsesid neli jumalikku neitsit, keda kutsuti hespe-riidideks. Selleks, et õunu kätte saada, kutsus Herakles appi hiiglase Atlase, kes oli hesperiidide isa ja hoidis taevavõlvi oma õlgadel. Sel ajal, kui Atlas käis õunu toomas, hoidis Herakles taevavõlvi. Kui Atlas tagasi tuli, ei tahtnud ta enam oma endist ülesannet täita. Kuid Herakles tarvitas kavalust. Ta palus hiig-

last ainult viivuks võtta taevavõlv oma õlgadele, kuni tema ise oma õlal patja kohendab. Vaevalt sai Atlas Heraklese soovi täita, kui viimane võttis õunad ja hakkas ruttama kodu poole.

Ka viimane Heraklese vägitöö polnud kerge. Ta tõi kolme peaga koera — allmaailma väravavahi — Eurystheuse juurde. Kartlik kuningas aga palus looma jalamaid vabastada ja see ruttas jälle tagasi allmaailma.

Nii täitis Herakles kõik ülesanded, mis oli andnud talle Mükeene kuningas. Kuid kuulsa sangari maise elu lõpp oli kurb. Teadmatult pani ta endale selga mürgise rõiva. See hakkas talle tegema hirmsaid valusid. Küll katsus Herakles end rõivast vabastada, aga see oli kokku kasvanud tema kehaga ja põletas nagu tuli. Kangelane tundis, et surm on lähedal. Ta läks ühe mäe otsa ja laskis sinna teha hiiglatuleriida, et end ära põletada. Juba olid sõbrad tule süüdanud ja suitsusambad tõusid taeva poole. Siis aga laskus alla äikesepilv ja varjas endasse tuli riida kui ka sangari. Kõuekärgatuste ja välgusähvatuste saatel viis isa Zeus Heraklese Olümpose mäele. Sinna ta jäi elama igavesse õnne ja igavesse noorusse.

48. **Theseus.** Teiseks kuulsaks kreeka kangelaseks oli Theseus, Ateena kuninga Aigeuse poeg. Noor Theseus kasvas esialgu oma ema vanemate juures Peloponnesose poolsaarel. Seal viibis kord ka ta isa. Sealt lahkudes pani ta mõõga ja sandaalid ühe suure kivimüraka alla, öeldes, et ta poeg tulgu siis Ateenasse, kui jõuab kivi mõõga ja sandaalide pealt ära tõsta. Nii sündiski. Kuueteistkümnendaastasena täitis Theseus isa soovi ja jõudis suurte raskustega võideldes isalinna. Siin ootas noort Theseust raske ülesanne. Juba aastaid lasus ateenlastel ränk kohustus. Iga üheksa aasta tagant pidid nad saatma seitse noormeest ja seitse neidu Kreeta saarele. Seal paigutati nad paljutoalisse ja keerukasse hoonesse — labürinti. Labürindis elas hirmus elukas Minotauros. Tal oli härja keha ja inimese pea. Igakord üheksa aasta tagant sõi ta ära siiatoodud seitse Ateena noormeest ja seitse neidu. Kunagi oli Kreeta kuningas Minos vallutanud Ateena ja pannud maksma säärase karmi kohustise ateenlaste suhtes. Kord, kui ateenlased jälle neliteistkümmend noort inimest pidid läkitama Minotaurose söödaks, läks kaasa nende hulgas ka Theseus. Hoolega mõtles ta teel, kuidas ennast ja oma kaaslasi õudsest surmast päästa. Niisama palju tekitas muret küsimus, kuidas välja pääseda keerukast hoonest. Jõudnud saarele, kohtas Theseus siin Minose tütre Ariadne, kes hakkas teda armastama. Ariadnel oli kahju, et Theseus peab hukkuma. Tark

kuningatütar andis seepärast Theseusele niidikera ja õpetas, kuidas seda kasutada labürindist välja pääsemiseks. Kangelane sidus niidiotsa ukse juurde kinni ja hoidis edasi minnes hargnevat niidikera peos. Surmanud labürindis Minotaurose, tuli ta niidi abil jälle välja labürindi keerdkäikudest. Pikema viivitusega ruttasid nüüd päästetud kreeklased koduteele. Nendega tuli kaasa Ariadne Theseuse mõrsjana. Viinajumala nõudel pidi Theseus ta hiljemini maha jätma ühele saarele. Jumalad kuulsid Ariadne haledat lahkumiskurtmist ja võtsid ta endi juurde. Ta mõrsjapärg särab tänapäevgi Ariadne krooni nime all taevavõlvil. Kurbus südames purjetas Theseus edasi kodu poole. Päevast-päeva istus vana kuningas Aigeus mere kaldal ja ootas tagasi poega. Ühel hommikul märkas ta kauguses lähenevat laeva musta purjega. Theseus oli unustanud heisata valget purje musta asemele. Nimelt pidi, nagu varemini kokku räägitud, heisatama valge puri, kui Theseus tuleb tagasi võitjana. Vana kuningas arvas, et poeg on Kreetas hukkunud, ja meeleheites kukutas enese merre. Tema nime järgi kutsutakse tänini Ateena lähedast merd Egeuse mereks. Theseusest sai nüüd Ateena kuningas. Tänamatu rahvas aga unustas hiljemini kangelase heateo ja tõstis nurinat ta vastu. Siis lahkus Theseus kodumaalt ja asus võõrsile ühe kuninga juurde. Kadedus südames kuulsalt mehe vastu, tõukas selle maa kuningas Theseuse kõrgelt kaljult merre. Ateenlased kahetsesid varsti oma tänamatust. Nad ehitasid Theseuse auks palju templeid ja austasid teda pooljumalana.

49. **Argonaudiv.** Mõnikord teostasid kreeka muinaskangelased raskeid ülesandeid ühiselt. Säärasest ühisest ettevõttest jutustabki argonautide lugu. Ühel kuningal Kreekamaal oli poeg, nimega Phrixos, ja tütar Helle. Pärast ema surma muutus laste elu raskeks, sest võõrasema vihkas mõlemaid. Kord, kui maal valitses nälg ja häda, nõudis ta, et kuningas ohverdaks Zeusile oma poja ja päästaks seega rahva viletsusest. Kuningas nõustuski viimaks. Ööd ja päevad palusid nüüd lapsed jumalailt pääsemist. See tuligi. Ohverdamise eel saatsid jumalad kuldvillaga j ä ä r a, kes võttis Phrixose ja Helle turjale, tõusis õhku ja algas nendega kauget teekonda. Sõitnud mõnda aega, vaatas Helle alla. Nähes läikivat merd enda all, hakkas ta pea pööritama, ta kukkus vette ja uppus. Seda väina, kus hukkus Helle, kutsutakse seitsaadik Hellepõntoseks ehk Helle mereks. Phrixos jõudis õnnelikult Kolchisemaale Musta mere idarannikul. Seal ohverdada ta jäära Zeusile ja riputas ta õnnistust toova kuldvillaku pühasse hiide. Seda kuldvillakut otsustasidki ära tuua kreeka

kangelased *J a s o n i* juhtimisel. Selleks ehitati laev ja anti talle nimeks *A r g o*. Sõidust osavõtjaid kutsuti selle järgi argonautideks ehk argosõitjateks. Teiste osavõtjate hulgas oli kuulus laulik *O r p h e u s*. Kõikide meeli võlus Orpheuse laul ja kandlemäng. Kui ta laulis, vaikisid linnud ja kiskjad loomad istusid vaikselt ta jalgade ees. Nüüd aga ujusid kalad parvedena laeva järel, olles võlutud ta meeldivast laulust. Õnnelikult sõideti kahe kalju vahelt läbi, mis aeg-ajalt mürisedes lahku ja kokku liikusid. Ükski laev polnud sealt enne läbi pääsenud. Viimaks jõuti Kolchisemaale. Sealsee kuningatütre abiga saadi kätte kuldvillak. Seejärel pöördusid argonaudid tagasi koju.

Lugulaulud.

50. **Homeros.** Muistseil kreeklasil on muinasjuttude kõrval ka kaks pikka lugulaulu: „Ilias“ ja „Odüsseia“. „Iliases“ lauldakse Trooja sõjast, „Odüsseias“ — kreeka kangelase Odysseuse eksisõitudest Trooja sõjast tulles. Lugulaulude loojaks peetakse pimedat laulikut *H o m e r o s t*.

51. **Trooja sõda.** Väike-Aasia läänerannikul oli aset Trooja ehk Ilioni linn. Seal valitses kuningas Priamos. Linn asetnes mäekünkal; ta oli kaitstud tugevate müüride ja tornidega vaenlase eest. Kuningas Priamos oli väga rikas. Tal oli palju hobuseid, veiseid, lambaid ja varakambreis küllalt kulda ja hõbedat. Ometi polnud temagi õnnel pikka iga. Õnnetusetoojaks sai ta poeg Paris. Sel ajal pidas pulmi kuningas Peleus ilusa merejumalannaga. Palju tähtsaid isikuid ja kõik jumalad olid pulma kutsutud, välja arvatud tülijumalanna Eris. Haavunud jumalanna septses kättemaksu. Ta viskas piduliste hulka õuna, millele oli kirjutatud: „Kõige ilusamale!“ Kohe tekkis tüli jumalannade vahel. Kolm jumalannat — Hera, Aphrodite ja Pallas-Ateena — nõudsid õuna igaüks endale, pidades ennast kõige ilusamaks. Asja otsustamiseks pöördusid nad Trooja kuninga poja Parise poole, kes oli surelikest ilusaim mees. Paris lahendas jumalannade tüli Aphrodite kasuks, sest see lubas anda talle kõige kaunima naise abikaasaks. Siitpeale otsustasid Hera ja Pallas-Ateena hävitada Trooja ja Priamose suguvõsa. Kord saatis Priamos oma poja Kreekasse mitmesuguste ülesannetega. Paris tuli ka Sparta kuninga *M e n e l a o s e* juurde. Siin võeti teda väarikalt vastu. Menelaose abikaasa *H e l e n a* oli selle aja kauneim naine. Kord, kui kuningas sõitis Kreet saarele, meelitas Paris Helena kodust põgenema. Parise kuld- ja purpur-

rõivastis, ta kaunis kõne, ilus laul ja kandlemäng meeldisid Hele-
nale. Ta unustas oma abikaasa ja põgenes Parisega Troojasse.
Pahameel oli ülisuur kogu Kreekamaal selle Parise teo pärast.
Tunti kaasa Sparta kuninga meelekurbusele ja otsustati korraldada
sõjakäik Troojasse. Sõjaväed kogusid Aulise sadamasse. Teiste
hulgas paistis silma kangelane Achilleus — merejumalanna
Thetise poeg. Ta toitis end lõvineerudega ja karuajudega ja oli
harukordselt tugev ja osav. Ainult jalakannast oli ta haavatav.
Kangelaste hulgas oli ka kaval ja leidlik Itaka vürst Odyseus.
Sõjavägede juhiks valiti Mükeene kuningas Agamemnon,
Menelaose vend. Soodsa tuulega purjetati üle mere Trooja alla.
Siin tõmmati laevad kaldale ja löödi üles laager, mis piirati linna
poolt muldvalliga. Mõne tunni kauguses leerist seisis Trooja.
Üheksa aastat võideldi Trooja all tagajärjetult. Palju tugevaid ja
vapraid mehi langes nii kreeklaste kui troojalaste hulgast. Kum-
nenda sõjaaastal langesid ka Achilleus, Paris ja Trooja kan-
gelane Hektor. Aga lõppu polnud sõjal veelgi näha. Suur oli see-
pärast troojalaste imestus, kui nad ühel hommikul märkasid, et
kreeklasi ega nende laevu polnud enam kuski. Arvati, et kreeklased
olid väsinud tüütavast sõjast ja sõitnud koju tagasi. Suurte
hulkadena voolas troojalasi mere äärde. Kreeklaste leeri kohal
seisis ainult suur puuhobune. See oli hirmuäratav ja sala-
pärane. Mõned tahtsid seda hävitada, teised soovitasid ta linna
viia suure sõja mälestuseks. Laagriplatsile tuli ka preester Laokoon.
Ta manitses troojalasi ettevaatusele puuhobuse suhtes.
Samas tõid karjased rahva ette ühe kõrkjast leitud Kreeka sõduri.
Hädise häälega seletas see, et puuhobune on ehitatud kreeklaste
poolt ja pühendatud Pallas-Ateenale. Kui troojalased viivad
hobuse linna, saab linn jumalate kaitsealuseks; kui nad ta hävi-
tavad, on Trooja hukkumine kindel. Kreeklase jutu lõppedes tulid
merest kaks vihast madu, viskusid Laokooni ja tema poegade
ümber ning hammustasid neid surmavalt. Troojalased nägid sünd-
muses jumalate karistust Laokoonile ta hoiatavate sõnade eest.
Pidulikult vedasid troojalased puuhobuse linna, purustades osa
linna müürist. Seejärel algasid võidupidustused. Öösi, kui kõik
linnas juba magasid, tuli puuhobuse kõhust välja kolmkümmend
sõjariistus kreeklast; nad avasid linnaväraavad. Merelt olid tagasi
pöördunud ka teised kreeklased, kes tormasid nüüd magavasse
linna ja hävitasid ta elanikkonna ning Priamose soo. Nii langes
Trooja kreeklaste kätte Odyseuse nõu järgi ehitatud puu-
hobuse abil. Kuningas Menelaos sai kätte oma abikaasa ja võidu-
kad Kreeka väed asusid koduteele.

52. **Odysseuse eksisõidud.** Koju purjetavaid kreeklasi tabas mitmesugune saatus. Mõned jõudsid päralt suuremate õnnetusteta. Teisi aga vintsutas torm ja pikendas nende tagasituleku teed mitmekordselt. Kõige karmima saatuse osaliseks sai Odysseus. Kümme aastat eksis ta merel ringi, enne kui jõudis koju. Kuulsail eksisõitudel sattus Odysseus oma kaaslastega muu seas kükloopide saarele. Kükloobid olid ühe silmaga hiiglased. Nagu ümmargune aknake asetseb silm keset otsmikku. Odysseus oma kaaslastega asus koopasse, mis kuulus kükloop Polyphemosele. Viimane oli merejumala Poseidoni poeg. Õhtul tuli Polyphemos koju, ajas kitsed, lambad koopasse ja veeretab hiiglakivimüraka koopa suu ette. Siis tegi ta koopasse tulelõkke. Leekiva lõkke paistel silmitses ta võõraid. Vahetanud Odysseusega mõned sõnad, võttis ta paar kreeklasi ja sõi ära. Hommikul võttis ta jälle kaks kreeklasi eineks ja veeretab karja minnes hiiglakivi koopa suu ette. Päeva jooksul valmis Odysseusel ometi kaval pääsemisplaan. Kui hiiglane õhtul jälle koopasse oli tulnud ja paar kreeklasi õhtuks ära söönud, pakkus Odysseus talle veini, mida ta oli laevalt kaasa võtnud. Polyphemosale maitstes vein ja ta laskis endale veelgi valada. Ühtlasi küsis ta Odysseuse nime. „Ei keegi on minu nimi,“ vastas küsitav. Varsti jäi Polyphemos purju ja uinus magama. Kreeklased haarasid terava otsaga teiba ja torkasid selle magavale Polyphemosale silma. Viha ja valu pärast hakkas Polyphemos teisi kükloope appi hüüdma. Teiste kükloopide küsimusele, kes teeb talle kurja, vastas ta: „Ei keegi.“ Naerdes läksid teised minema. Odysseus aga sidus hiiglase oinad kolmekaupale kokku ja iga keskmise oina kõhu alla asus üks kreeklane. Nii pääsesid kreeklased hommikul, kui oinad lasti karjamaale, Polyphemos õudsest koopast ja jätkasid sõitu tundmatul merel.

Kord jõuti sireenide saarele. Siin elasid merenümmid. Oma võlva lauluga meelitasid nad merisõitjaid kaldale, keegi ei tulnud sealt aga enam tagasi. Merekaldal olevad surnute luud tunnistasid nende saatust. Odysseus toppis kaaslaste kõrvadesse vaha ja laskis enda kõita masti külge. Nii sõideti mööda ohtlikust saarest. Poseidon kandis viha Odysseuse vastu oma poja Polyphemosi pärast. Ta tekitas merel tormi ja hävitas Odysseuse laevad ja kaaslased viimseni. Ujudes jõudis ainuüksi Odysseus viimaks faiaakide saarele. Sõbralikult võttis faiaakide kuningas Odysseuse vastu ja saatis hiljemini omal laeval Itakasse. Kerjuserõivas jätkas Odysseus seal teekonda. Nähes koduvärvaid tundis ta suurt rõõmu. Lossi ukse juures roomas talle vastu ta vana koer ja liputas saba. Kuid lossist kostis käratsemist ja vahete-

vahel kandlehelisid. Juba aastaid pidutsesid siin Odysseuse abikaasa Penelope kosilased. Nad ütlesid, et kangelane on surnud ja nõudsid, et Penelope valigu ühe neist endale abikaasaks. Penelope aga uskus kindlasti mehe tagasitulekusse. Kosilastest

Sireenid ehk merenümfid.

vabanemiseks kasustas ta kavalust. Ta lubas abielluda selle järel, kui on lõpetanud surmarüü kudumise oma mehe isale. Päeval ta kudus, ja öösi harutas oma päevase töö üles. Nii möödusid aastad. Nüüd aga puhastas Odysseus oma maja kosilastest ja abikaasad elasid õnnelikult edasi.

Odysseus kosilasi surmamas.

Sparta ja Ateena.

Sparta.

53. **Lakoonia looduslikud olud.** Sparta riik tekkis Lakoonias. Lakoonia ida- ja lääneosas asetsesid kõrged mäeahelikud, keskel aga laius avar tasandik. Läbi tasandiku keskosa voolas mere poole Eurotase jõgi. Mõlemal pool levisid ulatuslikud head põllu- ja karjamaad. Taimestik Lakoonias oli mitmekesine. Eurotase jões kasvas pilliroogu, ja ümberkaudsel tasandikul rohkesti õlipuid. Mägede jalameil asetses viinapuuistandikke ja viljapuuaedu. Neist kõrgemal kasvasid toredad tammed, küpressid ja kastanid. Roheline kuusemetsadevööde levis mägede ülemises osas. Küttimiseks leidis soodsaid võimalusi, sest metsades elutses rohkesti kiskjaid loomi ja Eurotase jões metsluiki ja parte.

54. **Rahvastik.** Sparta riigi asutasid sõjakad doorlased, kes umbes 1100. a. e. Kr. tungisid Lakooniasse. Nende eluasemeks sai Sparta linn, mis asetses Eurotase jõe paremal kaldal. Linna nime järgi kutsutigi sealseid võidukaid doorlasi spartlasteks. Nemad moodustasid riigis kõigiti eesõigustatud rahvakihi. Ainult neile kuulus riigi valitsemise õigus.

Osa Lakoonia päriselanikest alistus võitjaile visa võitluse järel. Neid koheldi väga karmilt. Nad kaotasid oma maa, mis läks Sparta riigi omandiks. See jagati enamvähem ühesuurusteks osadeks ja anti kasutamiseks spartlastele. Võõrandatud maa elanikud tehti helooteideks ehk riigiorjadeks. Riik määras neist iga mõisa jaoks vajalise arvu. Ükski heloot ei võinud oma elukohta vahetada ega selle mõisa piiridest lahkuda, kuhu ta oli määratud. Seal harisid nad põldu, kasvasid karja ja hoolitsesid viljapuude eest. Iga aasta andsid nad oma isandale osa tulemitest. Säärane osa oli kindlaks määratud ja isegi häil viljaaastail polnud spartlastel õigus üle selle normi nõuda. Heloodid olid oma isandaile ka relvakandjaiks ja sõjalaevadel sõudjaiks. Heloote oli märksa enam kui spartlasi, mistõttu viimased olid alati valvel nende vastu. Heloodid ei tohtinud omada relvi ega laulda sõjakaid laule. Rõivastuses pidi valitsema samuti ühtlus. Heloodid pidid kandma koeranahkset mütsi ja lambanahkset mantlit. Alati jälgisid ja varitsesid spartlased heloote. Vähemgi mässukavatsus summutati veriselt.

Teine osa Lakoonia päriselanikest alistus võitluseta. Neid ja nende järeltulijaid hakati kutsuma perioikideks. Perioigid asusid spartlaste maalade ümber enamasti mägede nõlvadel ja

jalameil. Seal harisid nad vaevaliselt põldu, kasvatasid karja, tegid käsitööd ja kauplesid. Maa, mida nad harisid, kuulus neile. Spartlastele pidid nad iga aasta makse maksma ja sõja korral andma sõdureid. Perioigid olid küll isiklikult vabad, aga riigivalitsemisest polnud neil õigus osa võtta.

55. **Sparta poiste kasvatus.** Eesõigustatud kihina pidid spartlased kaitsema riiki. Samuti pidid nad alati vaos hoidma rahutuid heloote. Säärane olukord mõjustas spartlaste kasvatust ja eluviise. Igast sparta poisist pidi saama tubli sõdur ja väärikas valitseva rahva liige. Kuuenda eluaasta lõpuni jäi poiss koju vanemate hoole alla. Seitsmendast eluaastast peale hakkas riik hoolitsema tema kasvatus eest. Ta võttis poisikesed vanemait ja paigutas nad oma kasvatusasutistesse. Poistes püüti arendada esmajoones kehalist tugevust ja vastupidavust. Kogu päev möödus kehaliste harjutuste tegemisega. Poisid jooksid, hüppasid, maadlesid, võimlesid, ujusid, õppisid käsitsema relvi jne. Aegajalt võeti ette pikemaid rännakuid, et harjutada vastupidavust. Keha hellitamise võimalusi poistel polnud. Nad käisid palja jalu ja palja peaga. Seljas kandsid nad nii suvel kui talvel villast mantlit. Magati pillirool, mida poisid ise paljaste kätega murdsid Eurotase jõest. Toitumisel piirduti vähesega, hädavajalisega. Tihti olid poisid sunnitud varastama, et nälga kustutada. Kui vargus tuli avalikuks, tabas kordasaatjat karistus. Jutustas poiss aga oma avastamata jäänud teost ise kunagi hiljemini, sai ta kavaluse eest kiita. Kord oli noor spartlane varastanud rebase ja tahtis teda mantli all koju viia. Teel kohtas rebase viijat vanem mees ja hakkas temaga juttu ajama. Rebane näris ja küünistas mantli all poissi, kuid poiss ei teinud sellest väljagi. Poiste kehalise vastupidavuse omapäraseks prooviks oli peksmine. See toimus iga aasta Artemise templi juures. Mõnigi noor spartlane laskis enda seal surnuks peksta, aga häält ei teinud.

Kehalise kasvatus eest kõrval jäi noorte spartlaste vaimu arendamine tagaplaanile. Kirjaoskust õppisid nad ainult vajaduse piirides. Küll aga õpetati sparta poistele sõjakaid laule ja flöödimängimist.

Vanemate inimeste vastu pidid nad olema aupaklikud. „Ainult Spartas on hea vanaks saada,“ öeldi Kreekamaal sageli. Kord olid kaks spartlast võõras linnas teatris. Sinna tuli ka hallipäine rauk. Kohe tõusis üks spartlane püsti ja loovutas oma koha raugale. Kogu teater avaldas vaimustusega talle kiitust. Spartlane aga lausus: „Teised teavad, kuid meie teeme, mis on sünnis.“ Sparta poiss pidi harjuma vähesese kõnelemisega. Küsijale vastas ta taba-

valt ja lühidalt. Sääraseid vastuseid kutsuti l a k o o n i l i s t e k s. Kui kord keegi võõras pilgates küsis: „Mis teadusi õpetatakse Spartas?“, sai ta vastuseks: „Sääraseid, mis meestele vajalikud.“ Kunagi pilgati spartlast ta lühikese mõõga pärast. Vastus kõlas: „See on küllalt pikk, et vaenlast tabada.“

56. **Meeste eluviise.** 20. kuni 60. eluaastani kuulusid sparta mehed sõjaväkke. Sõjaväelase elutingimused olid karmid. Tavaliselt elati laagris. Aega veedeti sõjaliste harjutustega. Koos harjutati ja koos ka söödi. Igas laudkonnas oli 15 inimest. Sõjaajal ja laagris moodustasid need 15 ühe t e l k k o n n a. Peasöögiks oli m u s t v e r e s u p p, mida valmistati verest ja sealihast; maitseaineks lisati juurde soola. Säärane supp maitstes hästi vaid spartlastele. Kunagi proovis seda ka Pärsia kuningas, kellele see sugugi ei meeldinud. Supil puudub õige vürts, seletas kokk kavalalt. Imestunult küsis kuningas, milline see võiks olla. „Võitlus, jaht ja pärast neid suplus külmades Eurotase voogudes,“ oli vastus. Supi kõrvale tarvitati odraleiba, juustu, puuvilja ja veini. Veini joodi vähe. Ainult orjadel sobis purju juua. Sõja puhul haaras spartlasi suur vaimustus. Pärjatatud peadega ja flöödihelide saatel mindi lahingusse. Spartlane kas langes või võitis. Taganemist loeti häbistavaks.

Karmide sõduri-eluviiside säilitamiseks püüti vältida kokku-
puuteid võõrastega. Maalt lahkumine oli keelatud. Võõraid koheldi tagasihoidlikult. Et kaubanduse ja tööstuse arengut pidurdada, tarvitati raudraha. Elamute mugavuse ja ilu vältimiseks püüti maju ehitada peamiselt kirve ja saega. Sel viisil elasid sõjakad spartlased. Nad moodustasid mingi s õ j a l a a g r i riigis.

57. **Naine Spartas.** Sparta oli ainus riik vana-ajal, kus naisele sai osaks sama haridus kui mehele. Nagu poisid tegelesid t ü t a r l a p s e d k i kehaliste harjutustega. Nad võimlesid, jooksid, hüppasid, heitsid oda, ketast jne. Seetõttu omasid Sparta naised julget ja vaba esinemist, head kehalist tervist ja ilu. Mehed viibisid sagedasti väljaspool kodu, olles kas sõjas, laagris või muil toiminguil. Seetõttu jäi koduse majapidamise juhtimine naise hooleks. Seal õppisid nad „mõtleva ja kõneleva“, nagu ütleb üks ajalookirjutaja. Nagu mehed nii ka naised elasid Spartas ainult riigile. Uhkelt ja pisarateta saatsid nad oma poegi ja mehi lahingusse.

58. **Sparta riigi valitsemine.** Spartas oli k a k s k u n i n g a t. Nende võim läks isalt pojale, s. t. oli pärandatav. Kunin-

gad täitsid riigis eri ülesandeid. Tähtsate ettevõtete puhul küsisid nad nõu Delfi oraakliilt. Iga hommiku vara ohverdasid nad jumalatele ja palusid neilt õnnistust Spartale. Seega olid kuningad ka ülempreestrid. Sõja puhul toimisid kuningad sõjaväe juhtidena, rahu ajal kohtumõistjaina. Kuningate tähtsad ülesanded leidsid tunnustust vastavate eesõiguste ja tasu näol. Neile kuulus kõikjal esimene koht. Söögilauas anti neile kahekordne portsjon. Kuningad said endile kolmanda osa sõjasaagist; ka ohvriloomade nahad kuulusid kuningatele. Kuninga troonile asumist pühitseti pidulikusega ja kuninga surma puhul valitses kogu maal lein. Turu tegevus oli katkestatud leinaajal kümneks päevaks. Kuningate võim oli kitsendatud. Nende tegevust piirasid efoorid, kes võisid kuningat tarbekorral vastutusele võtta. Efoore oli viis. Nad valvasid ka kodanikkude igapäevase elu järele. Samuti kitsendas kuningate võimu vanemate nõukogu ehk geruusia, mis koosnes 28 liikmest. Ükski meesspartlane alla 60 aasta ei pääsenud geruusia liikmeks. Seal arutati kõiki riigielu küsimusi, nagu sõda ja rahu, uusi seadusi jne. Geruusia otsuste suhtes võttis seisukoha rahvakoosolek: ta kinnitas nad või lükkas tagasi. Rahvakoo-soolek kutsuti kokku üks kord kuus. Sellest võtsid osa meessoost spartlased, kes olid vähemalt 30 aastat vanad. Rahvakoosolekuil sõnavõtmise õigus oli ainult kuningail, efooridel ja geruusia liikmeil. Teised koosolijad kiitsid valjude hüüetega esitatud ettepanekud heaks või lükkasid nad tagasi. Spartas oli aadlivallitsus, sest riigivalitsemisest osavõtmise õigus oli ainult aadlikel, s. t. spartlastel.

59. **Peloponnesose liit.** Sparta oli sõjaliselt hästi korraldatud riik. Seetõttu oli ta oma naaberriikidest märksa tugevam ja saavutas nende tunnustuse. Nad vallutasid naabermaa Messeenia. Sealsed elanikud muudeti helootideks ja viljakas Messeenia sai spartlaste omandiks. Spartlaste kätte langesid mõned muudki maa-alad. Ülejäänud riikidega Peloponnesose poolsaarel sõlmiti liit, mis on tuntud Peloponnesose liidu nime all. Liiduvägede juhtimine maal ja merel kuulus muidugi spartlastele. Tähtsate küsimuste otsustamiseks kutsusid spartlased küll liitlaste esindajaid nõupidamisele, kuid otsused tehti seal ikkagi Sparta soovide kohaselt. Nii saavutas Sparta Peloponnesose poolsaarel juhtiva koha ehk hegemonia. Umbes a. 500 e. Kr. oli Sparta juhtiv seisukoht kogu Hellases vastuvaidlematu.

Ateena.

60. **Attika looduslikud olud.** Ateena riik koosnes samanimelisest linnast ja Attika maakonnast. Attika oli ligi poole vähem Lakooniast. Mullastik oli viimase omast märksa halvem. Head põllumaad leidis ainult Attika lääneosas. Muu osa oli kivine ja kaljune. Suured jõed puudusid. Niiskuse vähesuse tõttu ei saadud rahva toitmiseks küllalt vilja, kuigi maad hoolega hariti. Hästi kasvasid siiski kõikjal õlipuud ja viinamarjad. Attika mägedes leidis head marmorit ehitusmaterjaliks. Mõnest kohast saadi ka rohkesti hõbedat. Küllaldaselt oli Attikas veel savi, mida varakult hakati otstarbekalt kasutama.

61. **Rahvas ja ta töö.** Ateena riigi moodustasid joonlased. Elatist hangiti Attikas mitmeti: hariti põldu, kasvatati karja, hoolitseti viinamägede ja õlipuude eest; rannikuil püüti kalu. Varakult õpiti tegema Attikas käsitööd. Seal valmistati lambavillaseid kangaid ja rätikuid, pargiti nahku või valmistati mitmesuguseid savinõusid. Viimase tööga pandi alus kuulsale Ateena keramikale ehk pottsepakunstile. Tuhanded ateenlased tegelesid kauplemisega. Ateena oli kui loodud kaubalinnaks. Mereäärse linnana oli ta nagu sillaks Kesk-Kreekamaa ja teispool merd asetsevate maade vahel. Sadam oli linnast kõigest $1\frac{1}{2}$ tunni tee kauguses. Meri oli nagu aknaks ja ukseks ateenlastele. Mere kaudu toimus kaubavahetus kaugemate ja lähemate maadega, mere kaudu õpiti tundma teisi rahvaid. Viimaseilt võidi mõndagi omandada. Ateenlased olid üldse väga vastuvõtlikud kõigele uuele. Tõsi küll, mõnigi Ateena kaupmees ei tulnud enam tagasi hädaohtlikult merisõidult, aga see ei kohutanud kedagi. Arvati, et kes suurt tahab saavutada, peab ka palju julgema. Ateena tulevik oli seoses merega.

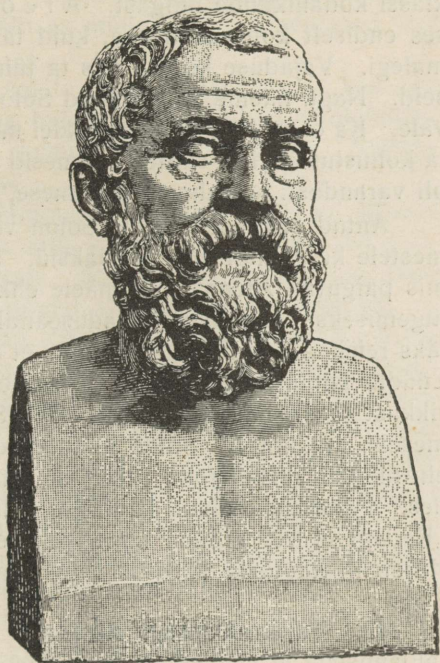
62. **Riigivalitsemine.** Kauges minevikus valitsesid Ateenas kuningad. Riigi loojaks pidasid ateenlased Theseust. Aja jooksul toimus aga muutus: kuningad minetasid oma võimu ja Ateenast sai vabariik. Vabariigis koondus võim aadli kätte. Aadli keskelt valiti üheksa kõrgemat riigiametnikku ehk arhonti. Nende ülesandeks oli riigi tegelik valitsemine. Kogu riigielu järelevalve kuulus aadlinõukogule ehk areopaagile. Areopaagile kuulus riigis ka kohtuvõim. Areopaagi liikmeiks pääsesid need arhondid, kes laitmatult olid pidanud oma ametit. Nii tekkis Ateenas aadlivalitsus ehk aristokraatia.

63. **Vastuolud aadli ja deemose vahel.** VII sajandil hakkas maad võtma rahutu meeoleolu lihtrahva ehk *d e e m o s e* hulgas. Nagu kuulsime, kuulus riigivalitsemine ja kohtupidamine aadlikele. Nende omanduseks olid maal laialdased viinamäed ja õlipuuistandikud, head karjamaad ja parim osa Attika põllupinnast. Mõned aadlikest olid rikkad kaupmehed. Nad omasid hulga laevu ja kaubaladusid mitmesuguse kaubaga. Oma põldudel nad ise loomulikult tööd ei teinud. Selleks tarvitati orje. Hoopis teisiti elasid *t a l u p o j a d*. Kirde-Attikas ägasid nad ränga võlakoorma all. Võlgadesse ei sattunud talupojad mitte kergemeelselt. Vahel hävitas talupoja põllusaagi rahe, teinekord viljaikaldus; mõnikord tabas talupoega tuleõnnetus, teinekord surid loomad katku. Pärast õnnetust oli vaja majapidamist jälle korda seada. Seda võis teha ainult laenu abil, kusjuures laenajaks oli tavaliselt jõukas maaomanik-aadlik. Nii muutusid paljud talupojad aadlike võlgnikkeks. Tol ajal koheldi võlgnikke karmilt. Juhtus tihti, et rikas mõisnik võttis endale talupoja maa ja kariloomad võlakustutuseks. Kui sellest ei jätkunud, müüdi talupoeg ise kogu perekonnaga orjaks. Võlatähistena asetati talupoegade põldudele *k i v i t u l b a d*. Nende järgi nähtus, et vähe oli neid talupoegi, kel polnud võlga. Võlast pääsemine oli raske. Raha polnud kerge saada, sest viljahinnad olid madalad. See tuli sellest, et suurkaupmehed tõid sisse odavat vilja. Samuti odava hinnaga müüsid vilja Attika mõisnikud, sest neil olid käes head maad ja odav tööjõud. Talupojal polnud oma hädas ka kohtust kaitset leida, sest kohus oli aadli käes. Seal tehti sagedasti suurt ülekohtu. Kui näit. talupoeg hakkas mõisnikule vastu talust väljaajamise puhul, sai ta karistada. Kui aadlik tappis käsitöölise, mõistis kohus sageli esimese õigeks. VII saj. lõpul (a. 621 e. Kr.) ilmusid Ateenas esimesed kirjutatud seadused, mille kirjapanijaks oli *D r a k o n*. Need ei toonud aga kasu talupojale ega käsitöölisele. Seadused olid väga karmid. Ateenlased ütlesid, et Drakon on nad verrega kirjutanud. Nende seaduste järgi võis võlgnikku niisama hästi orjaks müüa kui vareminigi.

Rahulolematus valitses samuti linnas. Sageli nurisesid Ateena kaupmehed, käsitöölised, madrused ja sadamatöölised. Nad küsisid: „Miks valitakse ainult aadlike hulgast kohtunikke, sõja-pealikuid ja teisi ametnikke? Miks peab riigivalitsemine kuuluma ainult aadlile?“ Nii haaras rahulolematus linna kui ka maad. Vastuolud aadli ja deemose vahel olid paisumas hädaohtlikult suureks.

64. **Solon.** Aadli ja deemose vastuolude vähendajaks ja Ateena riigielu uuendajaks sai *S o l o n*. Oma uuenduslikku tege-

vust alustas ta a. 594 e. Kr. Solon oli pärit aadliperekonnast, elukutselt kaupmees. Reisisid rohkesti õppis ta tundma paljude rahvaste eluviise ja seadusi. Ta oli ühevõrra austatud nii aadli kui ka deemose poolt. Hinnati Soloni tarkust, aga ka ta vaimukaid värse. Asunud Ateena olusid korraldama, kuulas ta hoolega kõikide rahvakihide soove ja nõudeid. Ta nägi, et need olid väga erinevad. Talupojad nõudsid ägedalt võlgade kustutamist ja mõisade jagamist. Mitteaadlikud linnas soovisid osa võtta riigivalitsemisest ja ihkasid uusi ning õiglasi seadusi. Aadlikud aga hoidsid kangekaelselt kinni oma senistest õigustest ega tahtnud millestki loobuda. Solon valis kesktee aadli ja deemose vahel. Ta jättis mõisad küll jagamata, aga kustutas võlgnikkude senised võlad. Kivitulbad, mis seisisid talumaadel võlatähistena, lükati ümber. Keegi ei tohtinud Ateena kodanikke edaspidi võla kustutuseks orjaks müüa. Välismaale orjaks müüdnud ateenlasi osteti vabaks.

Solon.

Siis suurendas Solon veel deemose tähtsust riigivalitsemise alal: Ta jagas kodanikud nelja klassi nende sissetuleku järgi. Jõukail kodanikel olid riigi vastu suuremad kohustused, vaesel — märksa vähemad. Esimese klassi kodanikud ehitasid riigile sõjalaevu. Sõjaväes teenisid nad ratsuritena, samuti nagu teise klassi kodanikud. Kolmas klass andis jalamehi. Need pidid sõjaväkke ilmuma omade relvade ja muu varustisega. Neljanda klassi kodanikud teenisid kas jalaväes või sõjalaevadel madruste ja sõudjatena. Nende varustise eest hoolitses riik. Suuremate kohustustega käsikäes käisid suuremad õigused. Riigivalitsemisest võisid osa võtta esimese kolme klassi kodanikud. Arhonte valiti ainult esimese klassi kodanikkude hulgast.

Solon suurendas ka unustusse langenud rahva koosse-

kute tähtsust. Seal otsustati nüüd kõiki tähtsaid riigielu küsimusi. Osavõtuõigus oli kodanikel, kes olid vähemalt 20 aastat vanad. Rahvakoosolekule esitas küsimusi otsustamiseks riiginõukogu, mis koosnes 400 liikmest, keda valiti kolme esimese klassi kodanikkude hulgast. Areopag jäi püsima. Ta teot- ses endiselt kohtuasutisena, kuid ta võimupiirid ulatusid kaugemalegi. Vajaduse korral võis ta tühistada rahvakoosolekute otsu- seid. Nagu näeme, ei tõrjunud Solon aadlit riigivalitsemisest kõr- vale. Ka ei andnud ta võimu täiel määral deemose kätte. Õigused ja kohustused riigi suhtes kujunesid aga selle järgi, kuidas kellelgi oli varandust. „Raha teeb inimese,“ öeldi sel ajal.

Antud seadused laskis Solon värssidesse valada, et nad ini- mestele kergemini meelde jääksid. Siis kirjutati nad puutahvleile, mis paigutati Ateena linnamäele ehk Akropoliselle rahvale lugemiseks. Lõpetanud seaduseandluse, lahkus Solon Ateenast ja läks reisima. Muistend jutustab, et ta Väike-Aasias külastanud ka Lüüdia kuningat Kroisost. Viimane näidanud talle oma põhjatut rikkust ja küsinud siis, keda peab Solon kõige õnnelikumaks ini- meseks maailmas. Solon nimetanud üht Ateena kodanikku, kelle elu oli täis rasket tööd ja kel oli õnn langeda isamaa eest võidel- des. Pahaselt küsinud kuningas, miks Solon pole nimetanud teda. „Kedagi ei või pidada õnnelikuks enne surma,“ vastanud Solon. Hiljemini kaotaski Kroisos sõjas oma riigi ja varanduse.

65. Türrannivalitsus Ateenas. Peisistratos. Soloni riigikor- raldamisega ei saanud ometi Ateenale rahu. Aadlikud ei leppi- nud sellega, et kaotasid palju võlgade kustutamise tagajärjel. Sa- muti nurises rahva vaesem osa, kes oli lootnud, et Solon hakkab jagama mõisu. Rahvahulkade rahulolematust kasustas Soloni sugulane Peisistratos. Ta püüdis võita esmajoones vaese- mate poolehoidu. Peisistratos oli nende vastu ülilahke; ta jagas neile kingitusi ja kaitses neid kohtus tasuta. Olles niiviisi võitnud rahvahulkade südamed, läks ta kaugemalegi. Ühel päeval ilmus Peisistratos haavatult ja veriselt turule. Mõned jõukad kodanikud olevat talle teel kallale tunginud, sest et ta vaeseid kaitseb, seletas ta rahvale. Säärane seletus oli aga väljamõeldus. Rahvas oli ärritatud ja vihane. Ta võimaldas Peisistratosel moodustada ihu- kaitseväge. Selle abil vallutas ta ühel päeval Akropolis ja haaras kogu valitsusvõimu enese kätte. See sündis a. 560 e. Kr. Säära- seid võimuhaarajaid kutsusid ateenlased türrannideks. Pei- sistratos püüdis säilitada rahva poolehoidu. Ta korraldas linnas hiilgavaid rongkäike ja pidustusi Pallas-Ateena ja Dionysose auks. Ka kaunistas ta linna uute nägusate hoonetega ja laskis ehi-

tada vesivarustise Ateenasse, nii et linlased hakkasid puhast vett saama. Maalt lahkunud vastaste mõisad jagas ta neljanda klassi kodanikele. Uute asumaade soetamise teel soodustas ta Ateena kaubanduse ja tööstuse arenemist. Peisistratose toetusel kanti Ateenas ette esimene kurbmäng. Nagu näeme, kasustas Peisistratos võimu rahva huvides ja valitses mõõdukalt. Ateenlased jäid temaga rahule.

Peisistratose järeltulijaks sai ta poeg **Hippias**, kes aga muutus hirmuvalitsejaks. Rahva hulgas ei leidnud ta poolehoidu. Aastal **510 e. Kr.** oli Hippias sunnitud maalt lahkuma. Sellega lõppeski türannivalitsus Ateenas.

66. Kleisthenes. Pärast Hippiase lahkumist Ateenast algasid seal uuesti võitlused deemose ja aadli vahel. Viimane püüdis riigivalitsemist jälle enda kätte haarata. Seega oleks deemos kaotanud needki õigused, mis ta oli saavutanud tänu Soloni uuendustele.

Ateena riigielu korraldajaks sai seekord **Kleisthenes**, kes oli küll aadlik, kuid võitles rahva õiguste eest. Tema uuenduste tõttu kahanes tunduvalt aadli võim. Deemos saavutas uusi võite. Kleisthenes suurendas riiginõukogu liikmete arvu 100 võrra. Seega koosnes **riiginõukogu** edaspidi 500 liikmest. Nende valimisest võisid kõik kodanikud osa võtta. Et kaitseda riiki türannivalitsuse eest, asutas ta killukohtu ehk **ostrakismi**. Igal kevadel küsis riiginõukogu rahvakoosolekult, kas leidub Ateenas kodanikke, kelle tegevus on kahjulik riigile. Vastata koosolek jaatavalt, siis kutsuti ta mõne aja pärast jälle kokku ja lasti igal koosolijal kirjutada kivikillule selle kodaniku nimi, keda keegi pidas riigile hädaohhtlikuks. Hiljemini koguti need kivikillud kokku ja loeti üle. Leidus neid vähemalt 6000, oli rahvakoosolek otsusevõimeline. Siis liigitati kivikillud neile kritseldatud nimede järgi. Kelle nimi sai kivikildudel enamuse, pidi maalt lahkuma kümneks aastaks.

Kleisthenese uuenduste järgi polnud Ateena kodanikud küll täiesti üheõiguselised, kuid rahvale oli võim riigis kindlustatud. Seetõttu loetaksegi Kleisthenest Ateena rahvavalitsuse ehk **demokraatia** rajajaks.

Kreeka-Pärsia sõjad.

67. Väike-Aasia kreeklaste mäss. Kreeklaste asulinnad ja asumaad Väike-Aasia rannikul sattusid kuningas Kyrose ajal Pärsia suurriigi valitsuse alla. Peagi selgusid pahed, mis olid seoses võõrale võimule alistumisega. Väike-Aasia kreeklased pidid makse

maksma ja sõja korral andma Pärsia kuningale sõdureid ja sõjalaevu. Ometi seisid sealsed kreeklased kultuuriliselt märksa kõrgemal valitsevast rahvast — pärslastest. Seetõttu ei suutnudki nad unustada endisi paremaid aegu ja hellitasid lootust kaotatud iseseisvuse uuesti saavutamiseks. A. 500 e. Kr. puhkes mäss tähtsamas asulinnas Mileetosēs pärslaste vastu. Mäss haaras varsti ka teisi Väike-Aasia kreeklasi. Mässajad lootsid toetust saada spartlastelt, ateenlastelt ja teistelt kodumaa suguvendadelt. Kuid emamaa toetas mässajaid seekord vähe. Ateenlased saatsid Väike-Aasiasse 20 sõjalaeva ja Erütrea linn Euboia saarelt 5 sõjalaeva. Mässajate vastupanu murti ja Mileetos põletati pärslaste poolt.

68. **Kuningas Dareios ja sõja algus.** Pärsias valitses sel ajal kuningas Dareios. Ta pidas end maade valitsejaks, mis ulatuvad päikese tõusust loodeni. Dareiose pahameel oli suur ateenlaste ja erütrealaste vastu. Võimas kuningas otsustas neid karmilt karistada ja soodsal võimalusel kogu Kreekamaa vallutada. Aastal 492 e. Kr. asus suur Pärsia sõjavägi teele Kreekamaa poole. Maavägi liikus Traakia ja Makedoonia kaudu, ja laevastik pidas sammu maaväega, vedades sellele ühtlasi varustist. Esimene katse Kreekamaad alistada nurjus. Torm hävitas Pärsia laevastiku Atose neeme juures. Pärast seda pööras maavägi tagasi koju.

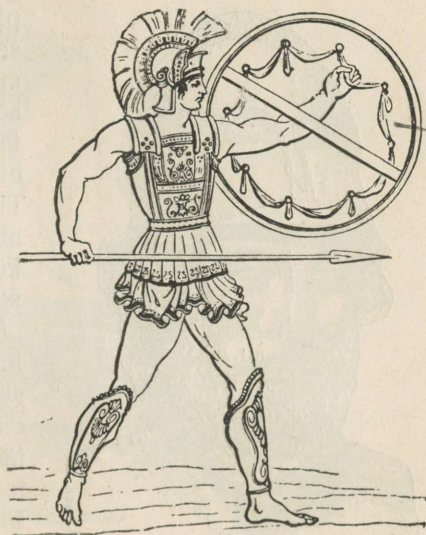
69. **Miltiades ja Maratoni lahing.** Enne uue sõjakäigu algust saatis Dareios saadikud Kreekamaale. Need nõudsid kuninga ülesandel kreeklastelt „vett ja mulda“ alistumise tunnuseks. Enamik linn-riike Hellases toimis kuninga nõude kohaselt. Spartast ja Ateenast said saadikud aga eitavad vastused. Spartlased visanud saadikud kaevu, öeldes, et seal leidub küllalt mulda ja vett.

Katse rahulikul teel Hellast alistada oli seega ebaõnnestunud. Dareios otsustas ettenähtud kavatsuse siiski teostada. A. 490 e. Kr. saatis ta suure sõjalaevastiku otse üle Egeuse mere kreeklaste vastu. Vallutati mitu saart, nende hulgas ka Euboia. Erütread tabas karm saatus. Linn süüdati põlema ja elanikud tapeti või viidi orjadeks. Kauge tulekuma öisel taevaveerel ennustas Ateenale raskeid päevi. Rahutus ja ärevus levisid linnas. Iga ateenlase keelel seisis küsimus, kas suudetakse end kaitseda võimsa maailmariigi vastu. Mõtlemiseks polnud palju aega. Pärslased maabusid Ateena idarannikul Maratoni väljaku juures. Viimane asus umbes 30 km kaugusel Ateenast. Ateenlased saatsid vaenlase vastu 9000 hästivarustatud sõdurit (hopliiti). Neile selt-

sis abiväena 1000 sõdurit Platäia linnast. Loodeti toetust ka spartlastelt, kuid viimased ei saanud tulla mõnesuguste takistuste pärast.

Ateenlaste sõjaväge juhtis vilunud sõjapealik Miltiades. Mehi oli küll vähe, aga igäüks neist teadis, mille eest ta võitleb. Iga sõdur taipas, et kaalul on kodulinna vabadus.

Miltiades viis oma mehed laagrisse Maratoni väljaku juurde mäejalamile. Sealt oli näha pärslaste leer ja ühtlasi rannaletõmmatud laevad. Mõõdusid mõned päevad. Kumbki pool ei alustanud võitlust. Ühel päeval märkas Miltiades, et pärslased on lahkunud laagrist ja liginevad kreeklastele. Oodati, kuni nad jõudsid parajasse kaugusse, ja Miltiades andis käsu pealetungiks. Mees mehe kõrval, odasid ees hoides, ründasid ateenlased kiiresti vaenlast. Julge rünnak võeti vastu noolterahega Pärsia vibuküttide poolt. Ent vaskkiiver ja kilp ning raudsärk kaitsesid hästi ateenlasi.

Kreeka sõdur.

Varsti algas käsitsivõitlus. Pärslastel õnnestus ateenlaste ridu keskelt läbi murda, kuid tiibadel kaotasid nad kohe. Visa võitluse järel löödi vaenlased igal pool põgenema. Pärslased põgenesid laevadele ja jätsid kreeklastele saagiks oma laagri.

Põnevuse ja ärevusega oodati Ateenas lahingu tulemusi. Teate Maratoni võidust tõi kiirkäskjalg, kattes kogu tee Maratonist pidevas jooksus. Ateenlaste rõõm oli seekord üürrike. Pärast Maratoni lahingut alustas Pärsia laevastik teekonda Ateena poole. Loodeti vallutada kaitseta linn. Kohkumata kogus Miltiades väsinud sõdurid ja täies varustises ruttasid need kodulinna kaitsema. Pärslaste imestus oli suur, kui nad nägid vastas relvastatud mehi. Nad pöörsid laevaninad kodu poole ja sõitsid ära. Maratoni lahingu tagajärjed olid silmanähtavad. Usk Pärsia sõjaväe võitmatusse langes. Võit sisendas ateenlastele usku oma võimeisse ja julgust tuleviku kohta. Miltiadest ülistasid isamaalised kõnelejad ja lau-

likud. Pildil Maratoni lahingust kujutati teda ateenlaste juhina, mõök käes, sõjaväe eesotsas vaenlast ründamas. Lahingukohale paigutati mälestussambad valgest marmorist Miltiadesele ja lahingus langenuile.

70. **Themistokles ja Aristeidēs.** Pärast Maratoni lahingut

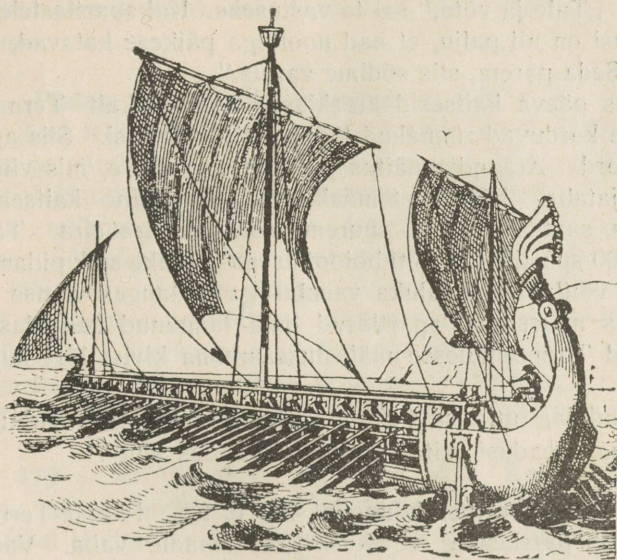

Themistokles.

pidasid paljud kreeklased sõja pärslastega lõppenuks. Teissugusel arvamusel oli ateenlane Themistokles. Tema pidas uut sõda möödapääsematuks ja otsustas oma kodulinna valmis seada otsustavaks võitluseks. Noores Themistokleses avaldusid auahnus ja valitsemishimu. Kui talt küsiti, miks ta sageli on endasse süvenenud ja kurb, vastas ta: „Miltiadesee loorberid ei anna mulle rahu.“ Meeldiva välimuse, sügava mõistuse ja hea kõnõoskuse tõttu paelus ta rahva tähelepanu. Heameelega kuulati teda kohtus ja rahvakoosolekuil. Themistoklese mõju rahvasse oli silmanähtav. Tema arvates pidi toimuma otsustav võitlus pärslastega merel. Selleks peavad ateenlased esmajoones omama hea sõjalaevastiku. Selle ehitamisele tuleb asuda kiiresti.

Vastupidist arvamust kaitses Ateena teine silmapaistev mees — Aristeidēs. Ta oli laialt tuntud oma aususelt. Paljud ateenlased andsid oma tüliasjad parema meelega tema kui kohtu lahendada. Aristeidēs pooldas tugevat maaväge. Rahvas lahendas kahe juhtiva mehe tüli killukohtu kaudu. Aristeidēs saadeti maalt 10 aastaks välja. Sellest ajast peale oli Ateena riik Themistoklese juhtida. Algas sõjalaevastiku suurendamine. Püsiva töö järel valmis 200 suurt sõjalaeva. Need liikusid purjede ja aerude abil. Viimased asetsesid kolmelt realt üksteise kohal. Laevanina varustati metallteravikuga. Lahingu ajal püüti sellega vaenlase laevasse auku lüüa, et laeva põhja lasta. Laevastiku asukohaks sai Pireuse sõjasadam.

71. **Xerxese sõjakäigu algus.** Ettevalmistusi uueks sõjakäiguks HELLASSE alustas juba kuningas Dareios, kuid ta surm katkestas ettevõtte teostamise. Uus Pärsia kuningas X e r x e s asus Dareiose kavatsust jätkama.

Kreeka sõjalaev.

A. 480 e. Kr. kogunes Pärsia hiiglasõjavägi Hellespontose Väike-Aasia-poolsele kaldale. Üle väina ehitati kaks silda. Juba enne päikese tõusu riputati sildadele mirdioksi ja süüdati põlema lõhnavaid rohte. Päikesetõusul tuli Xerxes. Ta palvetas võidu heaks ja viskas Hellespontosse kuldse mõõga. Algas sõjavägede üleminek. Ees liikusid pärg peas Pärsia „surematud“ sõdurid. Neile järgnesid assüürlased sõjanuiadega, araablased kaamelitega, indlased puuvillaseis rõivais, varustatud vibu ja nooltega. Järgnes kaugeid mägede elanikke kübarais ja sõjakirvestega, etiooplasi leopardi- ja lõvinahkades ja lõppeks pärslased. Viimaste relvadeks olid vibud ja nooled. Nende kannul käis hiiglapikk moonavoor. Vaevalt teadis Xerxese kirju sõjavägi, milleks ta sõtta läks. Teekond jätkus läbi T r a a k i a, M a k e d o o n i a ja T e s s a a l i a. Suur sõjalaevastik pidas sammu merel maaväega, liikudes ranniku läheduses.

72. **Leonidas ja võitlus Termopüüles.** Hiiglasõjavägi jäi peatuma Termopüüle mäekitsuse juures. Nagu teame, viis sealt

kitsastee Kesk-Kreekamaale. Termopüülesse saatsid kreeklased pärslastele vastu 7000 sõdurit. Nende juhiks oli Sparta kuningas *Leonidas*. Xerxes imetles kreeklaste julgust. Ta laskis Leonidasele öelda, et ärgu ta asjatult vastu hakaku, vaid andku relvad ära. „Tule ja võta,“ sai ta vastuseks. Kui spartlastele lausuti, et pärslasi on nii palju, et nad nooltega päikese katavad, vastasid need: „Seda parem, siis sõdime varjus.“

Kaks päeva kaitsesid kreeklased end edukalt Termopüüles. Pärslaste korduvad rünnakud löödi veriselt tagasi. Siis aga muutus olukord. Äraandja näitas pärslastele salatee, mis viis kreeklaste seljataha. Nähes, et mäekitsuse edaspidine kaitsemine on lootusetu, saatis Leonidas suurema osa sõjaväest ära. Ta ise jäi kohale 300 spartlase ja 700 boiootlasega. Väike salk pidas ennast-salgavat võitlust ülekaaluka vaenlasega ja langes viimse meheni. Uhkusega mälestasid spartlased oma langenud kangelasi. Nad püstitasid Termopüülesse mälestussambana kivist lõvi kuju pealkirjaga:

„Rändaja, ruttu sa Sparta ja kuuluta kõigile nõnda:

Isamaa seadusi täites surime võideldes siin“.

73. Salamise merelahing a. 480 e. Kr. Pärast Termopüüle lahingut oli pärslastele tee Kesk-Kreekamaale vaba. Vastupanu polnud mingisugust. Spartlased ja nende liitlased otsustasid vaenlasega võitlusse astuda alles *Korintose* maakitsusel. Vaenlase saagiks langes ka Attika ühes Ateenaga. Sealseid elanikke püüti päästa. Raugad, naised ja lapsed paigutati osalt Salamise saarele, osalt Peloponnesose poolsaarele. Võitlusevõimelised mehed aga asusid sõjalaevadele. Kreeka laevastik seisis *Salamise* väinas. Võitlusemeeleolu langes seal järjest. Igaüks nägi põlevat Ateenat. Paljud pidasid seda halvaks endeks tuleviku kohta. Paljud kreeklased tahtsid Salamise väinast oma laevadega ära sõita, et mitte hävida pärslaste käe läbi. Teisel arvamusel püüdis *Themistokles*. Tema arvates oli Salamise väin väga soodsaks võitlusekohaks pärslastega. Liitati võisid kreeklased Themistoklese arvates ainult ühiselt pärslasi võita. Kuid tema arvamus ei leidnud laevastiku juhtide küllaldast poolehoidu. Siis kasustas Themistokles kavalust. Ta saatis orja Xerxese juurde ja laskis viimasele öelda, et kreeklased olla omavahel tülis ja nende võitlusemeeleolu olla langenud. Nüüd olla soodus juhused neid võita. Xerxes uskus orja seletust. Ta laskis öösi sulgeda Salamise väina. Kreeklastel oli seega tee põgenemiseks suletud. Sellest teada saanud, seadsid nad endid lahinguvalmis. Varahommikul algas võitlus. Julgelt ründasid kreeklased

Pärsia sõjalaevu. Varsti selgus, et madal Salamise väin on küllalt soodus võitluseks kreeklaste väikestele, mitte aga pärslaste suurtele sõjalaevadele. Viimased ei saanud vabalt liikuda ja olid üksteisele tülinaks. Võitlus kestis 12 tundi. Pärsia suur ja hästi varustatud sõjalaevastik sai hävitavalt lüüa ning oli sunnitud taganema.

74. Plataia ja Mykale lahingud a. 479 e. Kr. Salamise lahingu järel tegi Themistokles ettepaneku sillad Hellespontosel hävitada ja pärslaste taganemistee sulgeda. Themistoklese ettepanek ei leidnud poolehoidu. Xerxes viis sõjaväe Tessaaliasse talikorterisse ja läks ise üle Hellespontose Väike-Aiasse. Sõjavägede juhiks Tessaaliasse jäi Mardonios, kes alustas läbirääkimisi ateenlastega. Viimastele lubati Xerxese sõprus, kui nad lõpetavad võitluse pärslastega. Ateenlased vastasid Mardoniosele: „Senikaua, kui päike tõuseb ja loojub, ei tee meie rahu Xerxesega, meie kodumaa ja templite hävitajaga.“ Läbirääkimised ateenlastega ei andnud seega oodatud tagajärgi.

A. 479 e. Kr. tungisid pärslased jälle Kesk-Kreekamaale. Otsustav lahing löödi Plataia juures Boiootias. Kreeklased võitsid seal täielikult. Kes pärslastest ei langenud võitluses, need põgenesid kodumaale. Samal aastal hävitati ka Pärsia sõjalaevastiku jäänused Mykale neeme juures.

75. Deelose meriliidu asufamine a. 478 e. Kr. Pärast Plataia ja Mykale lahinguid jätkusid võitlused kreeklaste ja pärslaste vahel. Sõjad lõppesid alles a. 449 e. Kr., ent otsustavaid muudatusi need enam ei toonud. Et sõda pärslastega edukamalt pidada, löid Egeuse mere saar-riigid ja Kreeka asulinnad kuni Musta mere rannikuni meriliidu. Igal liidu liikmel oli kohustusi. Suuremad neist ehtasid sõjalaevu ja varustasid neid meeskonnaga. Vähemad maksid makse liidukassasse. Liidukassa asus Deelose saarel Apolloni templis. Vana Peloponnesose liidu kõrvale oli tekkinud võimas meriliit. Nagu teame, oli esimeseks juhtivaks riigiks Sparta. Deelose meriliidus kuulus juhtiv koht Ateenale.

76. Kreeka-Pärsia sõdade tagajärgi. Hellas oli vaba. Tuheva sõjalaevastikuga valitsesid hellenid Egeuse merd. Pärsia sõjalaevad ei võinud sinna enam ilmuda. Ka Väike-Aasia kreeka asulinnad saavutasid jälle iseseisvuse.

Kreeklased armastasid oma kodumaad, neil olid vahvad sõdurid, head juhid ja relvad. Seetõttu saavutasid nad võidu. Võit

sisendas kreeklastesse tugevat enesetunnet ja rahvuslikku uhkust. Nad pidasid end siitpeale esimeseks rahvaks maailmas. Eriti nähtavalt ilmnevad võidu tagajärjed Ateenas. Vabadus ja kõrge iseteadvus löid seal soodsad eeldused teaduse, kunsti, kirjanduse ja majandusliku elu arenguks. Algas Ateena õitseng.

77. **Themistoklese saatatus.** Pärast Salamise lahingut pidasid kõik kreeklased Themistoklest Hellase päästjaks. Kui jälle Olümpias pidustusi korraldati, oli kõikide tähelepanu koondunud temale. Kuid temagi sai tunda rahva muutlikku meelt. Vastased süüdistasid teda sõpruses pärslastega. See süüdistus oli aluseta, kuid Themistokles oli ometi sunnitud killukohtu otsusel maalt lahkuma. Ta põgenes Xerxese poja juurde. Seal leidis ta sõbralikku vastuvõtmist ja seal ta pagulasena surigi.

Ateena õitseng Periklese ajal a. 465—429 e. Kr.

78. **Perikles.** Ateena riigi suurimaks juhiks oli Perikles. Ta põlvnes kuulsaist vanemaist. Periklese isa oli Mykale lahingu võitja ja vanavanaisa tuntud rahvaõiguste kaitseja Kleisthenes. Periklesel olid head anded ja head õpetajad. Seetõttu omandas ta hea hariduse ja põhjalikke teadmisi. Varakult ilmnis tas haruldane kõneand ja oskus kallutada teisi oma veendumusele. „Perikles kannab välku ja müristamist keelel,“ ütlesid ateenlased. Kuid ta ei armastanud esineda sageli, et mitte saada rahvale vastumeelseks. Perikles polnud rahva meelitaja. Ta ütles kuulajatele seda, mida mõtles. Asudes kõnelema palus ta jumalaid, et need ei laseks tal tarvitada ühtki liigset sõna.

Perikles oli pika kasvuga ja sale. Ta näoilme oli tark ja alati tõsine. Ta kõndis aeglaselt ja hoidis sel puhul käsi ülerrõivaisse mähkitult. Kõneles pisut kiiresti, kuid alati sõbralikult. Periklesele oli omane külalislahkus. Ta vestles meelsasti oma kodus kunstnikkude, kirjanikkude ja teadlastega, kuid küllakutseid ei võtnud ise peaaegu kunagi vastu; lõbusad pidusöömingud talle ei meeldinud.

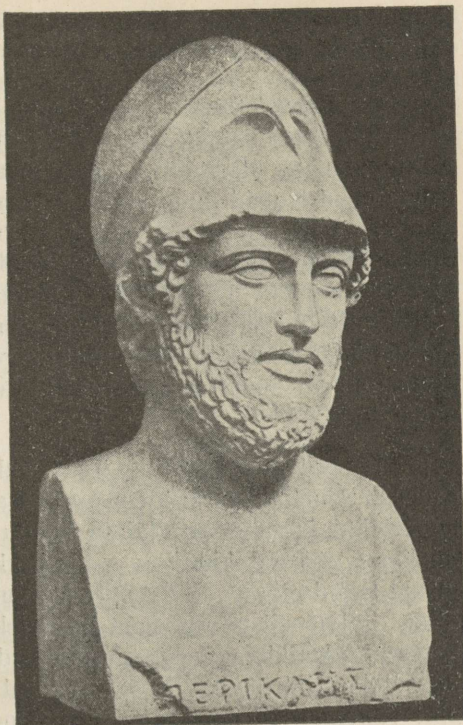
Periklesele olid võõrad auahnus ja omakasu. Kogu jõu rakkendas ta selleks, et viia õitsele Ateena riiki. Seejuures taotles ta peamiselt kolme eesmärgi: 1) püüdis süvendada Ateena rahvavalitsust ehk demokraatiat; 2) püüdis suurendada riigi ainelist jõukust ja teha Ateenast juhtiv riik kogu Hellases; 3) hoolitses silmapaistvalt Ateena kaunistamise eest.

Rahval oli Periklese vastu harukordne usaldus. Üle 30 aasta juhtis ta Ateenas riiki. 15 aastat järgemööda oli ta sõjapealikuks. Viimane amet oli Deelose meriliidu loomisest saadik väga vastutusrikas ja peaaegu tähtsaim riigis. Periklese käsutuses olid Ateenas maa- ja merevägi kui ka riigikassa.

Nimeldasa valitses Ateenas küll rahvas, kuid tegelikult juhtis riiki üks isik — Perikles.

79. Rahva õiguste laiendamine. Perikles valitses riiki rahva huvides ja rahva kaudu. Ta hoolitses selle eest, et rahvas (deemose) õigused järjest laieneksid ja et kodanikud saaksid antud õigusi kasutada. Periklese ajal said Ateenas kodanikud kõik üheõiguselisiks. Igaühel oli õigus pääseda mistahes riigiametisse. Polnud mingit vahet selles suhtes rikka ja vaese, aadliku ja mitteaadliku vahel. Kuid riigiametid olid auametid; ametnikud ei saanud tasu. Vaeseile kodanikele tekkis selle tagajärjel suuri raskusi, sest polnud kerge loobuda igapäevasest tööst selleks, et kulutada aega riigiametis. Periklese algatusel toimus siin muutus. Hakati palka maksma riigi poolt kohtunikele, riiginõukogu liikmeile ja ka kodanikele rahvakoosolekust osavõtmise eest. Peale selle võimaldati vaeseil tasuta osa võtta tähtsast pidustusist ja teatrietendusist. Riik lunastas neile selleks pääsmed.

Periklese ajal langes areopaag, aadli võimu viimne kants. See oli rahvajuhtidele kaua olnud pinnaks silmas, sest ta võis tühistada rahvakoosoleku otsuseid. Seega polnud võimata, et ta pidurdas vajalisi uuendusi rahva kasuks. A-st 462 e. Kr. kaotas areopaag säärase õiguse. Samuti muutus tühiseks ta tähtsus

Perikles.

kohtupidamise alal. Kõrgemaks kohtuasutiseks sai siitpeale rahvakohus ehk heliaia.

80. **Rahvakohus.** Rahvakohus koosnes 6000 liikmest. Need valiti iga aasta samuti loosi läbi nagu riiginõukogu liikmedki. Kohtupidamine oli avalik. Iga kodanik võis kohtus pealt kuulata. Kohtunikud istusid puupinkidel. Nende eesistujaks oli arhont, kes asus tavaliselt kõrgemal kohal. Kohtupidamine algas palvega. Sellele järgnes süüdistuse ettekandmine kohtusekretäri poolt. Siis algasid kaitsjate kõned. Kohtunikud kuulasid rahulikult pealt. Hiljemini tegid nad otsuse südametunnistuse järgi. Selleks laskis iga kohtunik urni kas musta või valge kuuli. Kui lugemisel leidis urnis rohkem musti kuulikesi kui valgeid, oli kaebelune süüdi mõistetud.

81. **Rahvakoosolek.** Rahvavalitsus ehk demokraatia sai Ateenas täiuslikuks Periklese ajal. Rahvas otsustas riigiasju rahvakoosolekul ja oma esindajate kaudu riiginõukogus. Kõik riiginõukogu otsused kinnitas rahvakoosolek. Viimased toimusid lageda taeva all Pnyxi väljakul. See koht asus linna lääneosas. Juba neli päeva enne koosoleku algust levis seal lipp. Ta kutsus kodanikke otsustama tähtsaid küsimusi. Väljakut piiras koosoleku ajal nöör. Sisse pääsesid need Ateena kodanikud, kes olid vähemalt 20 aastat vanad. Koosolek algas lipu langetamisega. Kohe selle järel ohverdasid preestrid jumalaile ja palusid neilt õnnistust riigile, ta juhtidele ja koosolekule. Needusi läkitati neile, kes kergemeelselt tulid oma kõnedega rahvast võrgutama. Ohverdamisega ühenduses pritsiti koosolekupaigale ohvrilooma verd.

Koosoleku avas tavaliselt üks riiginõukogu liikmeist. Ta tegi teatavaks riiginõukogu otsused arutusele tulevate küsimuste kohta. Pärast seda esinesid kõnelejad. Sõnaõigus oli igal koosolijal. Iga kõneleja astus selleks kõnetooli (kaljusse raiutud poolringikujulisse ruumi) ja pani pähe mirdipärja. Viimane tähistas kõneleja isikupuutumast. Rahva kohuseks oli hoolega ja kõnet segamata kuulata. Korrarikumised tõid kaasa karistusi. Kõnede lõppedes oli iga koosolija kohus oma seisukoht võtta, erapooletusjäämine polnud soovitatav. Hääletamine toimus käte ülestõstmise abil. Rahvakoosolekul vastuvõetud otsused said seadusteks.

82. **Ateena meririik.** Perikles tegi demokraatlikust Ateenast esimese riigi Hellases. See toimus järk-järgult. Ta paisutas järjest oma kodulinna võimu Deelose meriliidus. Aegapidi jäi laevade ehitamine ja nende varustamine Ateena hooleks. Teised

liidu liikmed maksid ainult makse. Liidu laevastik sai seega Ateena laevastikuks. Viimane ristles alatiselt Egeuse merel, külastades kord üht, kord teist liidu linna ja valvates nende julgeoleku järele. Liidu kassa toodi Deelose saarelt Ateenasse ja ateenlased hakkasid kasustama seda oma äranägemise järgi. Ateenast sai sel teel liidu valitseja, Deelose meriliidust arenes võimas Ateena meririik.

83. **Uus Ateena.** Kreeka-Pärsia sõdade ajal hävitati Ateena linn pärslaste poolt. Lühikese ajaga kerkis vana linna varemeile uus Ateena. Uueski linnas olid tänavad kõverad, sillutamata ja tolmused, kuid elamud muutusid endisist märksa nägusamaks. Elanikkude arv võrreldes Soloni ajaga oli tublisti tõusnud. Kreeka-Pärsia sõdadest alates, kuni järgmise sajandi keskpaigani kõikus see 150 ja 350 tuhande vahel. Selle arvu hulka kuulus ka küllaldaselt orje ja metoike. Viimased olid välismaalased, kes elasid püsivalt Ateenas. Seal tegelesid nad tööstuse ja kaubanduse alal, kuid neil puudusid Ateena kodaniku õigused. Orjad tegid mitmesuguseid töid. Neid kasustati koduse majapidamise juures, tööstuses, põllumajanduses, sadamatöödel jne. Orjade töö arvel hoidsid Ateena kodanikud aega kokku. Neile avanes seega muretum võimalus aega kulutada mitmesuguseks muuks tegevuseks. Täieõiguseliste meeskodanikkude arv Periklese-aegses Ateenas oli umbes 42 000.

84. **Tööstus.** Ateena oli tähtis tööstuslinn. Seal leidis hulk mitmesuguseid töökodasid. Osalt kuulusid need Ateena kodanikele, osalt aga metoikidele. Et aurujõud, elekter ja masin olid tol ajal tundmatud, toimus varade valmistamine käsitsi. Töökoda, kus töötajate arv ulatus sajani, loeti juba suurettevõtteks. Töökodades töötasid Periklese ajal tavaliselt vabad mehed. Seetõttu said valmistatud esemed maitsekad. Töö Ateena töökodades oli mitmekesine. Seal valmistati mööblit, villaseid kangaid, rätikuid, töö- ja tarberüistu, relvi, rõivaid, jalatseid, vaase jm. Tööstusesaadustest saadi välismaal head hinda. Seetõttu kasvas ka töösturite rikkus ja sissetulek.

85. **Kaubandus.** Maailma kaubandusekeskuseks Periklese ajal olid Ateena ja selle sadam *Pireus*. Nagu teame, asetses viimane küllalt lähedal Ateenale. Kolm tugevat müüri ühendasid sadamat linnaga. Need laskis ehitada Perikles selleks, et vaenlane ei saaks sõja korral Ateenat merest eraldada. Pireuse sadamas leidis varju Ateena sõjalaevastik. Sealsamas seisis alati hulk kauba-laevu. Sinna veeti kõigist tuntud maadest mitmesuguseid kaupu:

Hispaaniast ja Küprose saarelt toodi vaske, Sitsiiliast vilja, Egiptusest elevandiluid, papüürust, lõuendit, Rhodoselt rosinaid ja kalleid veine. Musta mere äärest toodi vilja, kalu, villa, Traakiast ja Makedooniast puid laevade ehitamiseks; Deelose saarelt — kuulsalt orjaturult — saadi orje. Pireusest sõitsid laevad lähedastesse ja kaugeisse maadesse. Näd viisid sinna Ateena tööstusetooteid, õli, mett, marmorit jm. Sadamas leidis avaraid kaubaladusid, laevaparandus- ja -ehitustöökodasid. Seal oli ka viljamagasin. Viimase laskis ehitada Perikles, et varustada Ateenat viljaga puuduse korraks. Sadam andis riigile head sissetulekut. Seda saadi peamiselt tollidest.

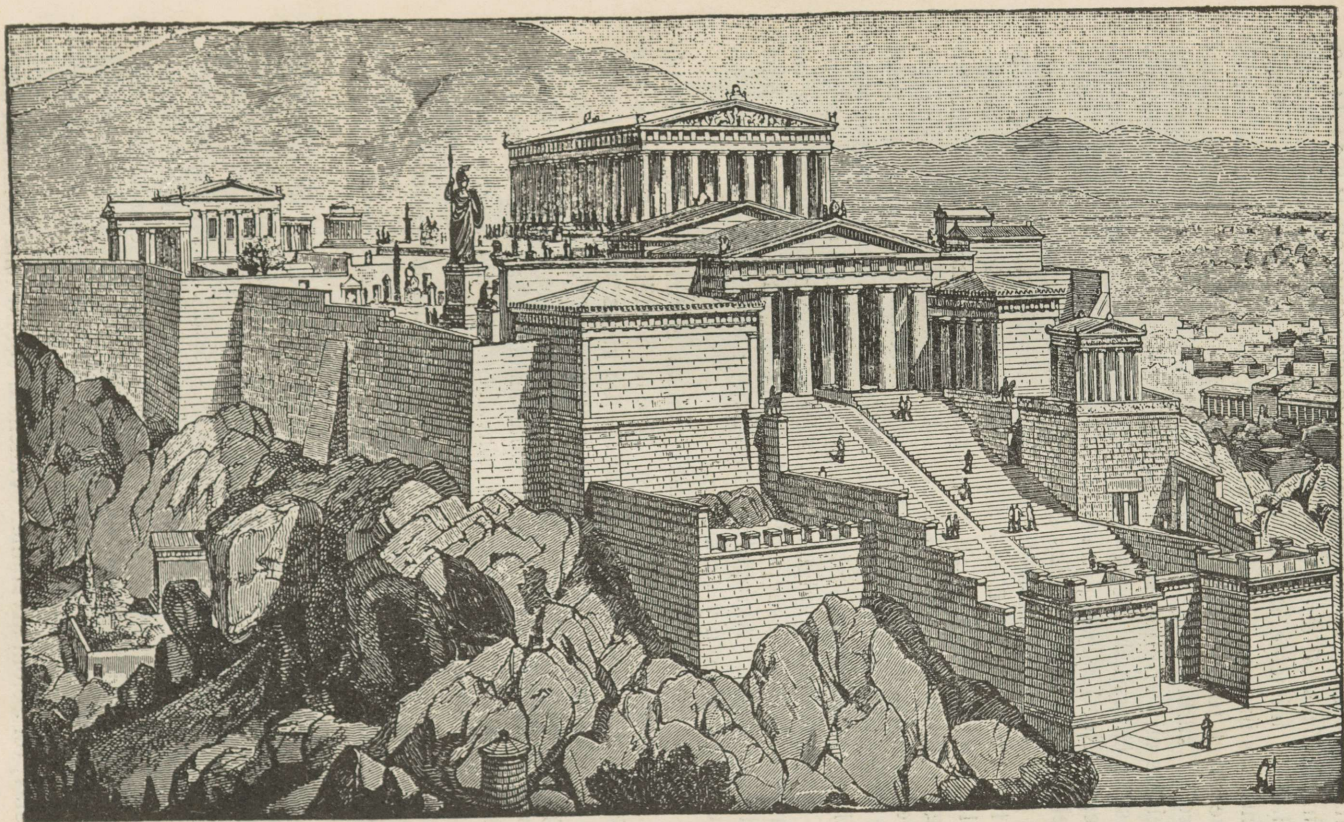
Raha. Kaubavahetust soodustas veel tunduvalt Ateena usaldusväärne raha. Seda valmistati peamiselt hõbedast. Vajalisel määral saadi selleks hõbedat Kirde-Attika hõbedakaevandusest (Laurionist). Tähtsamaiks rahaühikuiks olid talent ja drachm. Ühel küljel oli neil tavaliselt Pallas-Ateena pea, teisel — öökulli ja õlipuuoksa kujutis. Igal pool Egeuse mere piirkonnas võeti meelsasti vastu Ateena raha. Kaubandusega käsikäes arenes Ateenas raha laenamine ja hoiule võtmine. Rahalaenamisega võis ise kergesti rikkaks saada. Laenuprotsent oli kaunis kõrge (12—18). Raha laenajaiks ja hoiulevõtjaiks olid peamiselt kas templikassad või pankurid.

86. **Ateena turg.** Osa kaubanduslikust tegevusest avaldus Ateena turul. See oli niisama mitmekesine kaupade poolest kui meieaegne turg. Seal müüdi liha, leiba, juustu, kalu, mett, puu- ja aedvilja. Viimaseist tarvitasid Ateena vaesemad elanikud oht-rasti sibulat ja küüslauku. Turul müüdi aga ka mitmesuguseid Ateena tööstussaadusi. Seal oli rõivaid, vaase, kausse, kruuse, lampe, lusikaid, nõelu, õngi jm. Igal kaupmehel oli oma pood, kust ta valju häälega pakkus kaupa.

Ateena turg täitis muidki ülesandeid. Iga päev enne lõunat oli seal palju rahvast. Turu idaosas leidsid õhu- ja varjurikkad sammasruumid. Seal võisid uudishimulikud ateenlased üksteist kohata, seal saadi teada uudiseid ja vaieldi. Turul viibisid peamiselt mehed. Ka kodumajapidamise jaoks tegid nemad sisseoste.

Elu võrreldes Soloni ajaga oli muutunud. Tol ajal liikus Ateena turul uhkelt maaomanik-aadlik, Periklese ajal aga kaupmees, tööstur. Ateena polnud enam endine kehv põllumajanduse-riik, vaid oli muutunud jõukaks tööstuse- ja kaubanduskeskuseks.

87. **Ehitisi Akropolisel.** Ateena muutus Periklese ajal tõeliseks kunstilinnaks. Sinna asus elama kunstnikke kõigist

Ateena Akropolis.

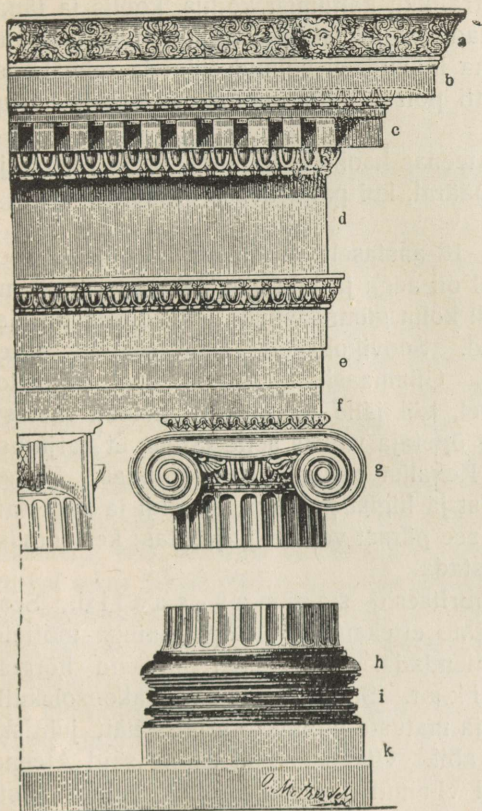
Hellase osadest. Tolle aja kuulsaim raidkunstnik oli P h e i d i a s. Olümpia Zeus oli tema töö. Viimane kehasas sedavõrd hästi jumalate ja inimeste isa, et kreeklased ütlesid tahtmatult: „Emb-kumb, kas ilmutas Zeus end Pheidiasele, või käis viimane ise Olümpose mäel teda vaatlemas.“ Vaadeldes Olümpia Zeus'i kadumure ja kurbus ning põgenesid arglikult mineviku kannatused. Pheidias oli Periklese sõber. Tema ja mitmete teiste kunstnikkude kaasabil õnnestuski Periklesel rikastada Ateenat kunstipäraste ehitistega. Need asusid peamiselt A k r o p o l i s e l — Ateena linnamäel, mis muutus mingiks kunstimuuseumiks.

Tee Ateena linnamäele viis läbi marmorist t o r e d u s v ä r a v a t e e h k p r o p ü l e e d e. Akropolisel nägi vaatleja kõigepealt P a l l a s - A t e e n a pronksist kuju, mis oli 16 meetrit kõrge. Jumalanna läikiv kiiver ja kuldne odaots paistsid kaugele merele. Temast pahemat kätt asus Erechtheioni ning paremat kätt P a r t h e n o n i tempel. Viimane oli ehitatud valgest marmorist ja pühendatud Pallas-Ateenale. Samba ümbritsesid templid. Selle hämaras valguses asus Pallas-Ateena kuju, mis ka oli valmistatud Pheidias poolt kullast ja elevantiluust ja kandis kuldseid rõivaid. Akropolisel kaguküljel asetses t e a t e r, mis oli pühendatud D i o n y s o s e l e.

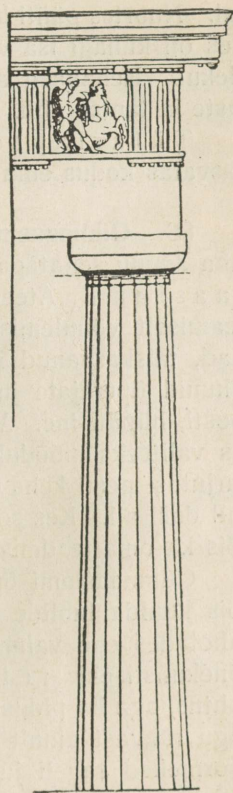
Kreeka ehitistes ilmneb kaks tähtsat ehitusviisi ehk stiili. Üht kutsutakse d o o r i a, teist j o o n i a stiiliks. Erinevus ühe ja teise ehitusviisi vahel avaldub samba kujus. Dooria stiili sammas oli raskepärane ja toetus vahenditult alusele; olles 5 korda nii kõrge kui lai näis ta tüse. Samba lõpposa ehk kapiteel oli lihtne. Joonia sammas toetus erilisele vahealusele. Ta oli 8 korda kõrgem laiusest ja näis seepärast sihvakas. Joonia samba kapiteel omas teokarbitaolist ilustist. Dooria sammas andis ehitisele tõise ja pühaliku ilme, joonia samba kaudu muutus ehitis rõõmsaks ja kergeks. Dooria stiili ehitis oli Parthenoni tempel Akropolisel; Erechtheion oli ehitatud joonia stiilis.

88. **Ateena kasvatus.** Nagu kogu elu Ateenas nii erines ka sealne kasvatus tunduvalt Sparta omast. Spartas arendati poisse tubliks just kehaliselt, vaimu haridus aga jäi tagaplaanile. Teisiti olid kasvatuselud kujunenud Ateenas. Sealne kasvatus eesmärgiks oli arendada tervet vaimu terves kehas; seega osutati tähelepanu mõlemaile — nii vaimule kui kehale. Hariduseandmine Ateenas oli peamiselt vanemate mureks. Soloni seadused tuletasid vanemaile säärast kohustust meelde ja määrasid, et iga vanem peab laskma oma lapsel õppida mõnd kasulikku käsitööd. Töö pole häbistav, oli Soloni arvamine. Vanemad võtsid oma kohustusi kül-

lalt tõsiselt. Lihtsad külaelanikud Attikas oskasid lugeda, kirjutada ja arvutada. Ateenas olid ainult erakoolid. Sinna läksid poisslapsed alates 7. eluaastast. Neid õpetati seal lugema, kirjutama ja arvutama. Kirjutati vahatahvleile metall- või luukrihvliga,

Joonia sammas.

Dooria sammas.

mille üks ots oli terav kirjutamiseks ja teine lai ja ümmargune kirjutise kustutamiseks, õigem vahapinna tasandamiseks. Vahetevahel loeti Homerose lugulaule või oma aja kuulsamaid kirjanikke. Ilusamaid ja väärtuslikumaid palu õppisid poisid pähe.

Kreeklased armastasid väga muusikat. Muusikaga mindi lahingusse ja muusikat kasustati nii suurte kui vähemate pidustuste puhul. Muusika ülendas meelt ja õilistas hinge. Poisid õppisid juba koolis kannelt ja flööti mängima ja ilusaid laule laulma. Poistelt nõuti viisakat käitumist. Kodunt kooli ja koolist koju pidid nad minema vaikselt ja kärata, silmad maas ja käed peidetud mant-

lisse. Turule polnud neil üldse õigust minna. Sageli oli poisi saatjaks vanem ori — p e d a g o o g. Mõnikord istus ta koguni õppetöö ajal kooliruumis, kõver kepp käes ja jalad ristis. Säärase pedagoogi saatel liikus poiss tavaliselt kuni 16. eluaastani. Ori-pedagoog õpetas talle korralikku käitumist kodus, koolis ja tänaval. Noortes püüti kasvatada kuulekust ja austust vanemate vastu. Kes oli kunagi isa või ema lõonud, ei võinud esineda rahvakoosolekul. Kehaliselt arendati poisse mitmesuguste kehaliste harjutuste ja tantsu abil.

T ü t a r l a p s e d Ateenas koolis ei käinud. Neid õpetas ja kasvas kodus ema sel määral, kui palju ta ise oskas.

89. Gümnaasiumid. 18-aastaselt oli Ateena noormehel kool juba ammu seljataga. Kel oli aega ja tahtmist, läks edasi g ü m n a a s i u m i. Ateenas oli kolm gümnaasiumi. Need olid tol ajal peamiselt võimlemispaigad. Soovikohaselt käisid seal ka vanemad, täiskasvanud isikud. Gümnaasiumi avaral õuel võimeldi vilunud õpetajate juhatusel, või jälle maadeldi, heideti ketast, joosti, hüpati jne. Vastav õpetaja valvas selle järele, et harjutustes valitseks mõõdukus. Kehalist puhtust peeti silmas. Pärast harjutusi pesti keha tolmust ja higist puhtaks, supeldi ja karastati end duši all. Kes soovis, see pärast vestles ja jalutas; kes soovis, võis ka oma teadmisi rikastada.

Gümnaasiumi õue ümbritsesid s a m m a s - s a a l i d. Seal võis kuulda tublide õpetajate ettekandeid ja õpetajatega mõtteid vahetades end vaimselt täiendada. Ateenlased hindasid kõrgelt kõnekunsti ehk r e t o o r i k a t. Seda oli vaja rahvakoosolekuil, kohtus, aga ka pidustuste ja matuste puhul. Periklēs näit. juhtiski kogu rahvast ainult sõna abil. Gümnaasiumi saalis said Ateena noormehed sageli juhatusi vilunud õpetajailt selles, kuidas hästi kõnelda. Vahetevahel esinesid seal noored ise kodus läbimõeldud ettekannetega. Niiviisi omandati häid kogemusi ja saadi näpunäiteid avalikuks esinemiseks. Teinekord kuulati õpetajat, kes seletas, missugused on ateenlase kohustused ja õigused riigi suhtes. Suureks vahelduseks oli see, kui mõni kaupmees, kes võõrsilt tulnud, esines gümnaasiumi kuuldesaalis. Ta jutustas oma tähelepanekute põhjal võõraste rahvaste elust-olust ja nende loodusest. Vahel kõneles mõni isik väga raskeist küsimustest. Ta püüdis seletada, mis on hea ja mis on halb, mis on ilus ja inetu, mis mõte on elul. Sel puhul pingutasid kuulajad oma tähelepanu. Igatahes oli seegi nende vaimu arenemisele kasuks. Pärastised läbirääkimised aitasid asja rohkem selgitada. Sel viisil arenesid Ateena noormehed gümnaasiumis nii kehaliselt kui vaimselt.

90. **Ateenlaste elamud ja nende sisustus.** Vanemal aegadel armastati Ateenas idamaade eeskujul toredust. Periklese ajal pääses aga eluviisides mõjule üllatav lihtsus. Säärane muutus oli ühenduses Kreeka-Pärsia sõdadega: võit pärslaste üle tähendas ka võitu idamaise toreduse üle.

Ateena linn oli ümbritsetud müüriga. Seetõttu polnud võimalik laiutada elamute suurusega. Elamu avaramaks osaks oli õu, mis oli koduse elu keskuseks. Seal veedeti vaba aega, puhati väsimust ja vesteldi külalistega. Kui ilm polnud vihmane, kasutati õue ka einestamiskohana. Õue keskel asus Zeusi altar. Teised ruumid asetsesid enamvähem ümber õue. Tänavapool olid töökojad, laoruumid, hobustetallid jne. Nende vastas, teispool õue asetses saal. See oli tavaliselt määratud ainult meestele. Seal võttis perekonnaisa sageli vastu oma külalisi, seal korraldati ka perekondlikke pidustusi. Saali kõrval leiduvad ruumid kuulusid naistele. Nagu naistel nii olid ka meestel oma eri eluruumid. Jõukail kodanikel oli elamu taga aed. Seal kasvas mitmesuguseid viljapuid; aianurka oli ehitatud saun. Mehed kasustasid seda siiski vähe. Nad läksid meelsamini linna ülds sauna. Seal sai näha sõpru ja tuttavaid ning nendega vestelda.

Ruumide sisustamisel peeti silmas vaid hädavajalist. Esemid, mis sobivad ainult kaunistamiseks, tarvitati vähe. Iga ruumi seinad olid paigutatud madalad pingid. Need olid kaetud idamaade eeskujul polstriga ja määratud istumiseks. Istumiseks tarvitati muidugi ka leentoole ja seljatoeta istmeid. Rõivaste, lauanõude ja mitmesuguste muude esemete hoidmiseks olid madalad kirstud ja kastid. Need omasid sageli väga kaunist välimust. Nagu idamail nii sõid ka Ateenas mehed lamades. Kaunis mugavaks lamamisvahendiks sobis sohva, mida kasustati ka magamiseks. Ruumide kunstlikuks valgustamiseks tarvitati õlilampi või peergu. Päeval tungis valgus üksikuisse ruumesse kas õue- või välisseina avauste kaudu, klaasaknad aga puudusid.

91. **Rõivad ja ehted.** Nagu muiski eluviisides aeti ka rõivastumises varem aegadel taga rohkesti toredust. Periklese ajal pöörduti rõivastumisel tagasi lihtsuse juurde. See ilmnis eriti meesterõivastuses. Endised toredad purpurmantlid, kirjud poolkuued ja kuldkaunististega rõivad kadusid. Egiptuse linase asemel hakati kandma ohtrasti kodumaa villast riiet. Meeste alusrõivaks oli käisteta särk ehk kitoon, mis ulatus põlvedeni. Kitoonil kanti vööd pisut kõrgemal puusi. Ülerõivaks oli neljanurgeline piklik riidetükk ehk kimation. See kattis kogu keha; vabaks jäi ainult parem käsi. Sõrmes kandsid mehed pitsarsõr-

must ja jalas sandaale. Juuksed olid lõigatud lühikeseks. Peakatte järele polnud erilist vajadust. Pidupuhkudel kanti mõnikord peas pärga.

Naise vajaliseks alusrõivaks kujunes samuti kitoon, mis oli meeste omast märksa pikem, ulatudes maani. Kitoonil kanti kas teist peaaegu samasugust või mõnd muud ülerõivast. Ateenlanna rõivastis oli lihtne, kuid maitsekas. Jalanõudeks tarvitasid naised sandaale nagu mehedki. Juuste hoidmiseks oli ümber pea köidetud lint. Mõned kasustasid samaks otstarbeks ka juustevõrku. Vajaliseks tualettesemeks sai peegel. See oli kujult ümmargune ja valmistatud läikivast metallist, käepidemeks aga oli tavaliselt iludusjumalanna kuju.

92. **Toit.** Ateenlased olid toidu suhtes vähenõudlikud. Nad sõid päevas kolm korda, seejuures kaunis mõõdukalt. Peatoiduks oli taimtoit. Söödi nisu- või odrakooke, kaunvilja, kapsaid, salateid, küüslauku ja sibulaid. Aja jooksul levis viigimarjade ja granaatõunte tarvitamine. Söögivalmistamisel tarvitati ohtrasti taimeõli. Söödi ka liha ja kalu. Lihapraad oli siiski peamiselt pidutoiduks. Peasöögiaeg ateenlastel oli õhtul hilja, päikese loojenemise ajal. Pärast õhtusööki korraldati mõnikord meestevaheline koosviibimine, kus pakuti juustu, soolakooke, viigimarju, datleid, mandleid, meloneid ja veini. Veini armastasid ateenlased juua veega lahjendatult, sest purjusolekut põlati. Peale selle vesteldi sääraseil koosviibimistel, vaieldi, lauldi isamaalisi laule ja kuulati muusikat.

93. **Naiste elu Ateenas.** Ateena mehed veetsid peaaegu terve päeva väljaspool kodu. Nad olid kas töös, turul, rahvakoosolekuil või mujal. Seevastu möödus naise aeg peamiselt kodus, sest tema hooleks oli lastekasvatamine, samuti kodused tööd ja toimingud. Naised valmistasid sööki, ketrasid, kudusid ja õmblesid rõivaid. Neis tõis aitasid neid orjad. Naiste käsitöist olid paljud väga ilusad ja väärtuslikud. Iga nelja aasta tagant viidi Pallas-Ateenale kallis kingitus. See oli kullaga tikitud rõivas, mille olid valmistanud Ateena naised. Vaba aega kasustasid naised mitut viisi. Mõned armastasid tuttavatega vestelda, teised mängisid palli. Leidus ka neid, kes mängisid kannelt või flööti. Sääraseid naisi, kes teenisid väljaspool kodu endale elatist, oli vähe. Neiks osutusid mõned lillemüüjad, pärjapunujad, kandlemängijad, flöödipuhujad ja tantsitarid. Vaasitöökodades teenisid mõned naised vaaside maalijaina. Ateena naistel polnud vaba liikumise võimalus suur. Turul nad ei käinud, teatrisse ja võistlusmängu-

dele nad ei tohtinud minna. Sinna läksid nii pealtvaatajaina kui ka osavõtjaina ainult mehed. Erandiks olid mõned tähtsad pidustused Pallas-Ateena auks, millest võisid osa võtta ka naised. Koduseid pidulikke sööminguid valmistasid ette muidugi naised, kuid

Kreeka naised.

ükski neist ei võinud ilmuda meeste-seltskonda. Nagu teame, ei käinud tütarlapsed ka koolis. Nende hariduse ja kasvatuse eest hoolitses ema. Ometi leidis Ateenas ka haritud naised. Üks säärasteist oli Periklese abikaasa Aspasia, kelle mõistust ja teravmeelsust paljud imetlesid.

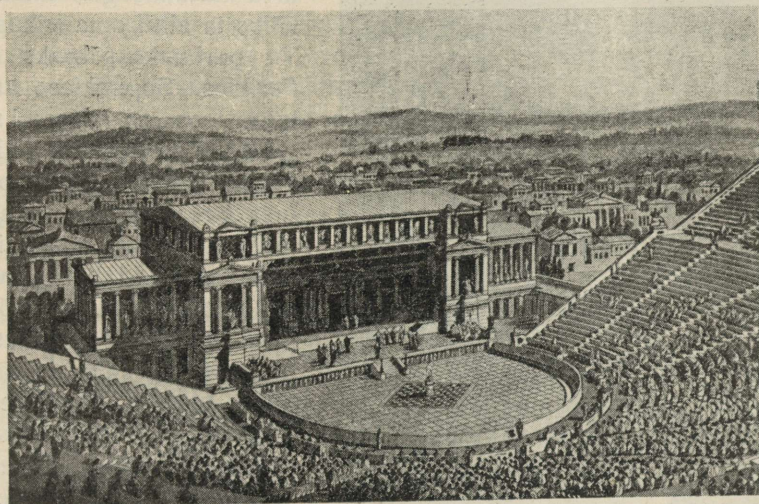
94. **Kreeka teater.** Nüüdisaja teater on saanud alguse Kreekas; Vana-Idamaa rahvad teatrit ei tundnud. Teatrietendused arenesid viinajumala Dionysose pidustuskombeist. Dionysos oli kogu Kreekas väga armastatud. Inimesed olid talle tänulikud seepärast, et ta oli õpetanud neid kasvatama viinamarju. Kreeklaste arvates oli Dionysos maailmas palju rännanud. Tema alatisiks saatjaks olid saatürid. Rahvasuu teadis kõnelda Dionysosest, et ta oli sattunud kord titaanide (pooljumalikkude hiiglaste) kätte. Need olid peksnud Dionysost nii, et ta oli jäänud meelemärkuseta lamama. Zeus aga oli äratanud Dionysose uuesti ellu. Selle looga taheti kujutada piltlikult looduse sügisest suremist ja kevadist uuestiärkamist. Igal aastal korraldati kogu Hellases Dionysose auks pidustusi. Need toimusid sügisel viinamarjade kogumise ajal ja kevade tulekul. Pidustuste puhul valitses kõikjal rõõmus meeleolu. Ühtlasi toodi tänuohvreid Dionysosele.

Selleks kogusid külaelanikud kuhugi mäenõlvakule. Mäejalale ehitati altar, mille ümber kogus laulukoor. Kooriliikmed kandsid tammelehtedest habemeid ja viinamarjaväätidest pärgi. Mähkinud oma sääred sokunahkadesse, meenutasid nad Dionysose saatjaid — saatüeid. Koorist eraldus esilaulja, kandes ette lugusid viinajumala elust. Esilaulja ettekandel laulis vastu koor. Sündmused, millest lauldi, olid jaoti kurva-, jaoti röömsasisulised — selle järgi, missugustest Dionysose elujuhtumest jutustati. Ühtlasi toimus ohverdamine ohvrialtaril. Vähehaaval eraldus koorist enam isikuid (kuni kolmeni). Nad kõik võtsid osa Dionysose lugude ettekandmisest ja koor vastas neile oma lauludega. Säärasteis ettekandeist viinajumala pidustuste puhul areneski kreeka näidendid ehk drama. Esmajärgulist tähtsust omas Kreekas tragöödia ehk kurbmäng. Tragöödia tähendab sõna-sõnalises tõlkes sokulaulu. Nagu juba mainitud, olid ju tegelased mähkunud sokunahkadesse. Algul olid tragöödia sisuks üksnes Dionysose kannatuslood, ent hiljemini mitmekesistati tragöödia sisu ja Dionysose lugude kõrval tulid ettekandmisele juhtumid teistegi jumalate ja kangelaste elust.

Tragöödia kõrval arenes Dionysose pidustustest komöödia ehk lõbumäng. Sõna-sõnalises tõlkes tähendab komöödia lõbusa salga laulu, sest Dionysose pidustused kandsid paiguti väga lõbusat iseloomu. Ohtrasti maitsti valminud veini. Pärjad peas, liikusid röömsad talupojad tantsides ja lauldes ringi. Vahel eraldus rahva hulgast mõni teravmeelsem, asus nähtavale kohale ja alustas kõnelusi kaaslastega, sageli külvates neid üle naeru ja pilkega. Mõnikord püüdis säärane isik naeruväärstada kedagi kaaskodanikest või koguni riigitegelast. Ta moonutas vastavalt oma häält ja tegi erilisi kehaliigutusi. Lõbus naer ja vaelehuüded kostsid rahva hulgast. Säärasteis lõbusaist sündmusist Dionysose pidustuste puhul areneski komöödia. Koguni jutustused Dionysose ülemeelikuist seiklusist andsid ainet komöödiale. Teatrielu puhkes õitsele Periklese-aegses Ateenas, sealne demokraatlik kord ja sõnavabadus löid selleks soodsad eeldused.

95. **Dionysose teater Ateenas.** Dionysose teater asetses Akropolisel kaguküljel. Publiku istekohtad olid lageda taeva all poolringis. Iga järgmine poolring oli eelmisest kõrgem. Nii võisid pealtvaatajad hästi jälgida ettekandeid. Alumised istekohtad valmistati marmorist, ülemised olid kaljusse raiutud. Teater mahutas 30 000 pealtvaatajat. Istekohtade ees oli poolringikujuline plats — orkestra, mille keskele oli ehitatud ohvrialtar. Selle ümber liikus koor, kelle laul vaheldus näitlejate kõnega.

Orkestra ees poolringi teises otsas asetsetes näitelava, mis oli ehituselt väga lihtne. Alguses oli see näiteseinteta. Hiljemini tekkisid needki, kuid neid kunagi ei vahetatud ettekannete ajal. Eesriiet kreeka teater ei tundnud. Ateenas korraldati kaks korda aastas teatrietendusi: kord kevadiste ja teine kord sügiseste Dionysose-pidustuste ajal. Etendused kestsid järjefööda kolm päeva. Nad algasid hommikul vara ja lõppesid õhtul

Kreeka teater.

hilja. Päeva jooksul kanti ette 3 tragöödiat ja üks komöödia. Vastavalt oma osadele tarvitasid näitlejad m a s k e. Neis ilmses viha, kurbus ja rõõm. Maski näojooned olid näha kaugemailegi teatris viibijaile. Peas kandsid näitlejad parukaid. Jalas olid neil erilised kõrgete kontsadega ja paksude taldadega lavasaapad ehk kornid, seljas pikad vateeritud rõivad ja käes suured teatrikindad. Seetõttu muutus näitleja kuju märksa suuremaks ja oli hästi jälgitav kõigile teatrisolijaile. Ateena teatri laval mängiti küll nii meeste kui ka naiste osi, kuid näitlejaiks olid eranditult mehed. Ateenas, samuti kogu Hellases hinnati teatrit kõrgelt. Teatri külatajate hulk oli alati suur. Nagu teame, hoolitses Perikles selle eest, et Ateena vaesed kodanikud võiksid tasuta minna teatrisse. Kogu Hellases sarnlesid teatrid oma ehituselt enamvähem üksteisega.

96. **Kreeka näitekirjanikke.** Pärast hiilgavaid võite pärslaste üle puhkes õitsele ka näitekirjandus Kreekas. Kreeka näitekirjani-

kud Aischylos, Sophokles ja Euripides lõid väärtuslikke teoseid. Neid imetleti tol ajal ja imetletakse tänapäevalgi. Kuulsaim kreeka näitekirjanik oli Sophokles, kelle elu

Sophokles.

möödus harukordselt õnnelikult. Ta omas häid andeid ja head haridust, oli rõõmsa iseloomu ja meeldiva käitumisega. Inimesi võlus ta alati oma isikuga. Ta parimaks sõbraks oli Perikles. Sophoklese tuntuim teos on „Kuningas Oidipus“. Selles näeme, kuidas Oidipus oma isa tappis ja emaga abiellus, ilma et ta ise seda oleks tahtnud või teadnud. Avastanud lõppeks oma raske eksimuse, pimestas ta enda ja rändas pimedas kerjusena võõrsile. Selles teoses avaldub kõigis kreeka draamades käsitletud peamõte: ei inimese tarkus ega kangelaslik jõud suuda midagi teha jumala tahte vastu; inimene ei pääse oma saatuse eest, vaid sellele tuleb igäi hel alistuda. Uskusid ju kreeklased samuti kui teised idamaalased, et igale inimesele on ette määratud ta saatus jumalate poolt. Sophoklese kuulsaimaks näidendiks oli „Antigone“. Seal näitab ta, et inimeste

käsi käib hästi, kui nad alistuvad riigi seadustele ja jumalate poolt määratud saatusale.

97. **Kreeka filosoofe.** Kreeka teaduse hälliks olid Kreeka asulinnad, peamiselt Väike-Aasia. Asulinlaste esimesiks õpeta-

jaiks teaduste alal olid babüloomlased ja egiptlased. Vana-Idamaa rahvaste teadused olid seotud tegeliku eluga, seega praktilist laadi. Peale selle sisaldasid nad aga ka palju ebausku. Kreeklased püüdsid vabastada teadust ebausust. Nemad uurisid teadust selleks, et leida tõe.

Kreeka teaduseuurijad tegelesid matemaatikaga, astronoomiaga, maateadusega, arstiteadusega jne. Seejuures püüdsid mõned vastuseid leida üsna raskeile küsimustele. Neid huvitas näiteks see, kuidas on tekkinud maailm, kas inimesel on hing jne. Sääraste küsimustega tegelevaid teadlasi kutsuti filosoofideks ehk tarkusesõpradeks.

Kreeka vanim filosoof oli Thales. Ta oli Soloni kaasaeglane ja pärit Mileetosest. Nagu Soloni nii paigutasid kreeklased ka Thalese oma seitsme targa hulka. Üldtuntud oli tema ütlus: „Vastutus toob muret“. Thales arvas, et maa on ketta kujuline ja asub vee peal. Kogu maailmgi olevat tekkinud veest. Paljude kaasaegsete üllatuseks ennustas ta täpsalt päikesevarjutuse, mis toimus 585. aastal e. Kr.

Pärast Thalest püüdsid maailma tekkimist seletada mitmed teised filosoofid. Nende arvamused läksid aga väga lahu. Ühed ütlesid, et maailm on tekkinud tulest, teised — maast, ja kolmandad — õhust. Periklese ajal ühendas Empedokles kõik need eri arvamused. Tema seletas, et maailm on tekkinud neljast algaainest, nimelt tulest, veest, maast ja õhust.

Hoopis erinevaid arvamusi esitas maailma tekkimise kohta Demokritos. Tema oli Empedoklese noorem kaasaeglane. Demokritos väitis, et on olemas tühi ruum ja aine. Aine jaguneb osakesteks ehk aatomiteks, mis on sedavõrd väikesed, et neid palja silmaga ei või näha. Kõik nad liikusid kord ruumis. Seal sattusid nad üksteisega kokku ja moodustasid ühinedes maailmas leiduvad esemed. Aatomeist koosneb muidugi ka inimene, samuti ta hing. Hinge aatomid on väga õrnad ja väikesed. Surma puhul aga laostub ka hing. Selle aatomid valguvad laiali. Demokritos arvas, et kõige parem on elada rõõmsas meeles. Kõik õnn ja õnnetus on inimese enese teha. Pole mingit saatust, mis juhib inimese elu.

Ükski nimetatud filosoofidest ei elanud Ateenas. Ateena filosoofidest on tuntud Anaxagoras, kes oli Periklese sõber. Tema väitis, et Kuul on niisamuti orud ja mäed kui Maalgi. Kuul enesel pole valgust. Valguse saab ta Päikeselt. Päike ja taevatähed on tulised hiigelsuured ainekogud. — Palju tarku mehi tol ajal ei pidanud sääraseid vaateid rumalaks. Teisel arvamusel oli

rahvas, kes pidas Anaxagorast jumalasalgajaks ja hakkas teda taga kiusama. Põgenesdes Ateenast päästis ta oma elu.

98. **Ajalookirjutajad.** Kreeka tuntuim ajalookirjutaja on **Herodotos**. Ta oli küll pärit Väike-Aasiast, kuid elas Periklese ajal Ateenas. Herodotost kutsutakse „ajaloo isaks“. Ta kirjutas esimesena tolleaegsete maailma juhtivate rahvaste ajaloo. Tähtsam osa selles mitmeköitelises teoses on pühendatud Kreeka-Pärsia sõdadele. Herodotos oli väga teadmistehimuline ja reisis palju, külastades Egiptust, Babülooniast, Väike-Aasiat ja koguni Musta mere põhjarannikut. Kõik, mis ta kuulis ja nägi, paigutas ta hiljemini oma teosesse. Ta kirjutas selleks, et ei ununeks suured ja imeväärased teod, mis inimesed korda saatnud. Herodotose teos lõpeb Kreeka-Pärsia sõdadega.

Herodotose nooremaks kaasaeglaseks oli **Thukydides**, kes kirjeldas Peloponnesose sõda. Ta kirjutas selleks, et inimesed õpiksid minevikust, kuidas oma elu korraldada tulevikus paremini.

Peloponnesose sõda.

99. **Vastuolud Sparta ja Ateena vahel.** Periklese ajal oli enamik Kreeka linnu kas **Sparta** või **Ateena** juhtida; ühel pool oli Peloponnesose liit ja teisel Ateena meririik. Esi-
messe kuulusid peamiselt Dooria, teise aga Joonia linnad. Vastu-
olud Sparta ja Ateena vahel olid vanad. Juba Kreeka-Pärsia
sõdade päevil võistlesid nad juhtiva koha pärast Hellases. Ateena
meririigi kasvamine Periklese ajal aitas Spartas kadedust aina
suurendada. Vastuolud esinesid peaaegu igal sammul. Kui puhkes
kuski Hellase linnas võitlus deemose ja aadli vahel, siis leidis
deemos toetust Ateenalt ja aadel Spartalt. Kui sattus mõni Pelo-
ponnesose liitu kuuluv kaubalinn Ateenaga vastuolusse kaubandus-
likkude huvide pärast, leidis ta alati toetust Spartalt. Peloponne-
sose liidus oli rida sääraseid linnu, kes nägid endile hädaohtu
Ateena kaubanduse kasvamisest. Ateena riigimehed vaatasid
murega Peloponnesose poole ja nägid sealt sõjaohtu tulevat. Seda
pidas silmas Themistokles, kui ta Ateenale laskis müüri ümber
ehitada. Sama hädaohtu pidas silmas ka Perikles, kui ta Ateena
ja Pireuse ühendas pikkade müüridega ja sõjalaevastiku hoidis
alati tugeva.

Säärases pinevas olukorras kujunes saatuslikuks Ateena tüli
Korintose linnaga paari asulinna pärast. Korintos oli võimas

kaubalinn. Ta kuulus Peloponnesose liitu. Seal ta esineski kaebusega Ateena vastu ja Peloponnesose liit otsustas alustada Sparta juhtimisel sõda ateenlaste vastu. Nii puhkes vennatappev võitlus, mis kestis 27 aastat. Ateenlased kutsusid seda võitlust Peloponnesose sõjaks, sest nende vastu võitles kogu Peloponnesose liit.

100. **Esimesi sõjaaastaid.** Sõjalised jõud oma iseloomult olid vastastel kaunis erinevad. Peloponneslased olid tugevad maal, sest nad omasid head maaväge. Ateenlased olid tugevad merele. 300 head sõjalaeva seisis neil võitlusvalmis. Sellekohaselt kujunes ka sõja käik.

A. 431 e. Kr. tungisid peloponneslased Attikasse. Periklese kava kohaselt põgenesid sealsed elanikud varjule Ateena müüride taha. Maa aga langes saagiks vaenlasele. Kiiresti hävitati seal põllumehe aastakümnete ja koguni mitme põlve töö. Viinamäed rüüstati, kaevud aeti kinni, hobused sõtkusid põldudel vilja.

Perikles püüdis vältida võitlusi ülekaaluka vastasega maal. Küll aga laastas Ateena laevastik Peloponnesose rannikut.

Järgmisel aastal tabas Ateenat raske õnnetus: kaubalaevade kaudu toodi kaitk idamaalt Pireuse sadamasse. Kohutav taud kanti sealt inimestega kuhjatud Ateenasse. Seal levis ta pöörase kiirusega. Abi polnud saada kustki. Lootusetus ja meelegeide haarasid ateenlasi. Surijad ja laibad lebasid tänavail ja templeis. Elu laostus, austus jumalate ja seaduste vastu langes. Igaüks tundis, et elamiseks on jäänud ainult veel viivuks aega. Seda püüti veeta meeletute lõbustustega.

Keset laostumist püüis Perikles kõikumatu meelega oma kohal. Ta kandis iseene ja oma kodulinna muresid ning hädasid niisama kindlalt kui õnnepäevigi. Kuid a. 429 e. Kr. langes temagi taudi ohvriks. Periklese surm oli raskeks kaotuseks Ateenale. Uued rahvajuhid ei küündinud temani. Nad toimisid sageli lühinägelikult ja kergemeelselt. Enamik neist pidas silmas oma isiklikke huve. Sääraste isikute juhtimisest sai Ateena riik aina kahju.

Kaheksa aastat pärast Periklese surma katkesid võitlused ajutiseks. Mõlemad pooled olid sõjast tüdinenud ja igatsesid rahu. Seetõttu sõlmitigi a. 421 e. Kr. vaherahu 15 aastaks.

101. **Alkibiades ja Sitsiilia sõjakäik.** Rahu ei kujunenud püsivaks. Kumbki pool ei täitnud antud lubadusi. Ateenas pääses sõjapooldajate etteotsa Periklese sugulane Alkibiades. Alkibiades omas kaunist välimust ja hiilgavaid vaimuandeid. Aga juba noorelt oli ta äärmiselt auahne ja isemeelne. Kord poisikesena maadles ta omasugusega, kuid ei suutnud vastu panna. Et

vastase käest end vabastada, hammustas ta teda. Vastane vabastaski ta ja lausus: „Häbene, Alkibiades, sa hammustad nagu naine.“ „Siiski mitte, vaid nagu lõvi,“ vastas Alkibiades. Ta elas pillavalt ja osutas suurt kergemeelsust ja edevust. Oma meeldiva esinemisega oskas ta võita ateenlaste südamed. 22-aastaselt oli ta tunnustatud rahvajuht. Alkibiades soovitas ateenlastele katkestada rahu ja vallutada Sitsiilia saar ühes Sürakuusa linnaga. Säärase ettevõtte kaudu lootis ta laiendada Ateena mõju Vahemere lääneosas. Pealegi lootis ta, et Sitsiilia vallutamise tõttu lakkab vilja juurdevool vastastele.

Alkibiadese kavatsus leidis ateenlastes suurt poolehoidu. Vaimustusega mõeldi Sitsiilia vallutamise plaanist. Nii noored kui vanad kõnelesid aina sellest maast.

A. 415 e. Kr. asus teele Sitsiilia poole suur Ateena laevastik. Selle juhiks sai Alkibiades. Õnnelikult jõuti kohale. Siis aga saabus Alkibiadesele Ateenast käsk kojusõiduks. Enne laevastiku ärasõitu oli vigastatud Ateenas peaaegu kõik hermid. Nii kutsuti Hermese peaga kivitulpi, mis asetsesid linnatänavail, tempelite ees, turul ja mujalgi. Selles teos süüdistati Alkibiadest ja tema kaaslasti.

Alkibiades ei ilmunud kohtu ette aru andma, vaid põgenes Spartasse. Ateena kohus mõistis ta tagaselja surma. Spartas laskis Alkibiades pügada oma juuksed lühikeseks, sõi spartlaste musta veresuppi ja suples Eurotase külmas vees. Ta elas kõigiti spartlaste kommete kohaselt ja võitis nende südamed. Alkibiadese nõuandel alustasid spartlased jälle hoogsat sõda ateenlaste vastu. Nad saatsid tema nõuandel ka abivägesid sürakuuslastele Sitsiiliasse. Ateenlaste käsi käis seal halvasti. Nende laevastik hävitati täiesti. Ateena sõdurid langesid võitluses või võeti vangi ja müüdi orjadeks. Suurte lootustega ja kergemeelselt alustatud sõjakäik nurjus täielikult. Usk Ateena laevastiku võitmatusse oli samuti kadunud.

102. **Ateena alistumine.** Pärast Sitsiilia sõjakäiku puhkes sõda uue hooga Attikas ja Egeuse merel. Spartlaste eesmärgiks sai sõja jätkamine kuni Ateena lõpliku hävitamiseni. Alkibiadese nõu järgi ehtasid nad endale hea sõjalaevastiku ja sõlmisid Pärsiaga lepingu. Sealt saadi raha sõjapidamiseks.

Ent Alkibiades muutis jälle oma meelt. Ta tuli Ateenasse tagasi. Seal võeti ta suurte auavaldustega vastu ja määrati Ateena sõjajõudude juhiks. Võit kalduski pärast seda üürikeseks Ateena poole. Kuid muutliku meelega ateenlased sundisid Alkibiadese

uuesti kodumaalt lahkuma. See sündis ühe kaotatud merelahingu järel.

Spartlased olid ammu oodanud soodsat juhust, et hävitada lõplikult Ateena sõjalaevastik. Kord seisis see Hellestose väinas Agospotamo jõe suudme lähedal. See oli a. 405 e. Kr. Mitu päeva ootasid seal ateenlased asjatult vastase kallaletungi. Sõdurid muutusid ükskõikseks, lahkusid laevadelt ja läksid maale. Asjata käis Alkibiades oma mõisast kaasmaalasi hoiatamas. Seda aega, mil ateenlased olid laevadelt lahkunud, kasustas Sparta laevastikujuht Lysandros. Ta ründas pea-aegu kaitseta vastast ja hävitas Ateena sõjalaevastiku.

Pärast seda sõitis Lysandros Ateena alla. Linn piirati ümber maa ja mere poolt. A. 404 e. Kr. alistus linn mitmekuise piiramise järel.

Karm rahu lõpetas hävitava sõja. Ateena kindlustised hävitati flöödihelide saatel. Ta laevad, peale 12, põletati. Meriliit lõpetati ja Ateena astus Peloponnesose liitu, tunnustades seega Sparta ülemvõimu Hellases.

103. **Hellas Peloponnesose sõja järel.** Ateena, merede kuninganna hävitamisega ei saanud Hellases rahu- ega õitseagega. Vastupidi võttis maad üldine laostumine. Sparta oli küll võitnud, kuid ei suutnud kuigi kaua säilitada oma ülemvalitsust, sest ta polnud enam endine vägev sõjalaager, kes vaenlastesse oleks sisen-danud austust ja kartust. Spartlaste arv oli tunduvalt kahanenud. Unustusse langesid järk-järgult endised karmid ja lihtsad eluviisid. Upsakus, ahnus, toorus ja vägivald võtsid maad.

Mujal Kreekas nähti Spartas Kreeka linn-riikide vabaduse hävitajat. Seetõttu puhkesid kord ühes, kord teises linnas mässud Sparta vastu. Sparta ülemvõimu hävitajaks sai Teebai kuulsa sõjapealiku ja riigimehe Epameinonda se juhtimisel. Kuid ka Teebai polnud võimeline selleks, et luua Hellases üksmeelt.

Hellase linn-riikide omavahelisi tülisid kasustas Pärsia korduvalt. Pärsia riik oli aga tol ajal liiga jõuetu selleks, et Hellast uuesti vallutada. Siiski sattusid Väike-Aasia kreeklased uuesti Pärsia ülemvalitsuse alla.

Nii elas Hellas pärast Peloponnesose sõda lõhestunult ja jõuetult.

Sofistid ja Sokrates.

104. **Sofistid.** Umbes tol ajal, kui Peloponnesose sõda vapustas kogu Hellast, toimus põhjalik muutus ka Hellase vaimses elus. Inimeste silmaring oli järjest laienenud. Aja jooksul õpiti nägema, et inimesed omavad igal pool erinevaid eluviise, tõekspidamisi ja seadusi. Säärane olukord pani mõtlema. Tekkis küsimus, kas on senimaksvad eluviisid ja tõekspidamised parimad. Seni oli seda ikka arvatud. Samal ajal esitasid, nagu teame, kreeka filosoofid väga erinevaid arvamusi maailma tekkimisest ja ta olast. Tõusis muidugi küsimus, kas nad üldse suudavad ühisele arvamisele jõuda. Nii levis kahtlus tegelikus elus kui ka teaduses.

Sääraste kahtlustest rikkale pinnale rajasid sofistid oma õpetuse. Sofistid ehk tarkuseõpetajad pääsesid Hellases mõjule V sajandi teisel poolel. Rännates linnast linna levitasid nad oma teadmisi kalli raha eest. Nende arvamise järgi pole mingit üldmaksvat tõde. Tõde on see, mis inimesele tõena näib. Sama on lugu ka hea ja kurjaga. „Inimene ise on kõige mõõt“, ütles sofist P r o t a g o r a s. Jumalate kohta ütlesid mõned sofistid: „Ei või teada, kas neid on, või pole neid mitte.“

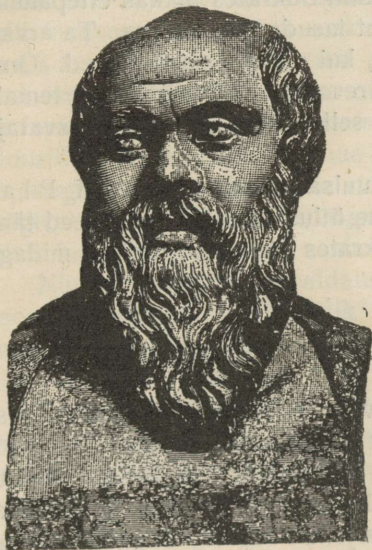
Sofistid olid ühtlasi kõnekunsti õpetajad. Sel alal oli nende tegevus väga viljakas. Kuid aja jooksul kaldusid nad õigest sihist kõrvale. Nad näitasid, milliste kavalate võtete, rabavate näidete ja võrdluste abil võib kuulajaid eksiteele viia. Nad õpetasid ühtlasi, kuidas oma seisukohta ka siis kaitseda ja läbi viia, kui see on hoopis vale. Mõni sofist oli nii osav, et ta sama hästi võis iga asja poolt ja vastu kõnelda.

105. **Sokrates.** Sofistide õpetuste vastu astus ateenlane Sokrates. Ta oli välimused inetu ja kasvult väike, ent väga tark, vaimukas, õiglane ja inimesearmastaja. Elukutselt oli ta kujur, kuid pühendas end juba 30-a. mehana täielikult tõeotsimisele ja inimeste kasvatamisele ning parandamisele. Sokrates polnud aga harilik õpetaja. Ka oli ta õppeviis hoopis erilaadiline. Sokratest võis alati seal silmata, kus liikus inimesi. Tänavail, turul, kaupluses, templites, töökodades — igalpool kõnetas ta inimesi ning alustas nendega juttu. Lihtsate küsimuste varal juhtis ta vanu ja noori tõetundmisele. Seejuures oli ta juhtmõtteks: „Tunne iseennast.“ Kord sattus ta ühe rikka mehega vestlusse. See kaebas temale: „Oh kui hirmus väsitav oli teekond, mille ma sooritasin jalgsi.“ Kohe küsis Sokrates: „Kas polnud sul kaasas mõni ori, kes kandis su reisisasju?“ Isand jaatas. Sokrates päris edasi: „Suutis ta sulle järgneda?“ Jälle jaatas isand. „Siis on

ta vist väga väsinud, sest ta pidi kandma rasket kandamit?“, ütles Sokrates. „Oh ei, ma saatsin ta kohe täitma teist ülesannet,“ lausus isand. Selle peale ütles Sokrates: „Kui asi nii, kumb teist on siis õnnelikum — sinu ori, kes on terve ja tugev, või sina, kes sa oled nõrk?“ Paljud, kellele Sokrates nende rumaluse oli selgeks teinud, vihkasid teda. Õilsad noored aga armastasid Sokra-

test. Ta püüdis neis äratada huvi kõige hea ja ilusa vastu. Ta tahtis, et neist pidid saama tõsised, tõe- ja õigusearmastajad, kohusetruud ja vastutusetundjad kodanikud.

Sokratese elu oli täiesti kokkõlas ta õpetustega. Ta nõudis lihtsust eluviisides. „Vähenõudlikem inimene on jumalusele kõige lähemal,“ hüüdis ta kord kuulajaile. Ta ise käis alati, talvel kui suvel, kulunud mantlis ja palja jalu. Söömises ja joomises oli ta väga mõõdukas, kuid selle eest omas ta ka tugevat, karastatud keha ja raudset tervist. Ta ei sallinud seda, kui keegi oma tervise, välimuse ja puhtuse eest ei hoolitsenud. Kord ilmus ta juurde keegi ta õpilasist väga räpases ja katkises mantlis. Sokrates ütles temale: „Sõber, sõber! Sinu mantli aukudest vahib edevus.“

Sokrates.

Peloponnesose sõjas täitis Sokrates ustavalt oma kodanikukohuseid. Vapralt võitles ta paljudes lahinguis oma isamaa eest. Sokrates ei ihaldanud endale varandust ega au. Oma õpetusi ja nõuandeid jagas ta kõigile tasuta. Isegi kaugelt tulid mitmed teda kuulama. Sokrates leidis palju laitmisväärset Ateena ja kogu Kreeka avalikus elus, sofistide ja paljude võimsate kodanikkude tegevuses. Ta arvustas neid väärnähtusi ja ülekohtu teravalt. Sofistide tühist sõnademängu ja nende eneseülistamist pilkas ta teravmõtteliselt. Seetõttu kogus ta endale palju vaenlasi, kes ootasid vaid juhust, kuidas kõrvaldada neile nii ebameeldivat ja karmi manitsejat. Nad hakkasid Sokratesest levitama kuulujutte, et ta rikub noori oma õpetustega ja et ta on jumalasalgaja. Ta kaevati kohtusse. Ateena rahvakohtu istungeil oli harilikuks nähtuseks, et kaebalused püüdsid andekspalumise ja kohtunikkude meelita-

misega karistusest pääseda või selle määra alandada. Hoopis teisisi talitas Sokrates. Julgelt ja iseteadvalt tõrjus ta tagasi kõik süüdistused. Säärane esinemine ei meeldinud kohtunikele. Häältenamusega mõisteti Sokrates surma. Kohtuotsust kuuldes ütles Sokrates kohtunikele: „Surma ma ei karda. Ka ei kurvasta ma oma elu pärast. Kuid mul on teist kahju, et olete hukka mõistnud süütu. See on meie rahvale suureks häbiks.“ Ta sõbrad tahtsid teda vanglast vabastada ja põgenemisele meelitada. Kõik vastavad ettevalmistused olid tehtud. Kuid Sokrates lükkas ettepaneku tagasi, öeldes, et ta ei taha ülekohut tasuda ülekohtuga. Ta arvas, et seadustele tuleb ka siis alistuda, kui nad on ebaõiglased. Oma lähemate sõprade ja õpilaste juuresolekul tühjendas ta temale määratud mürgikarika. Nii lõppes selle suure aatleja ja kasvataja elu (a. 399 e. Kr.).

Sokratesel oli palju õpilasi; kuulsam neist oli filosoof P l a t o n. Tema märkis palju Sokratese ütlusi üles. Nii on need tänu temale säilinud meie päevini. Sokrates ise ei kirjutanud midagi.

Makedoonia tõus. Kreekamaa vabaduse kaotus.

106. **Makedoonia maa ja rahvas.** Kreekamaa seesmist laostumist jälgis heameelega Kreekast põhja pool asetsev M a k e d o o n i a. Suur osa Makedoonia mägismaast oli kaetud põliste metsadega. Neis elutses hunte, karusid, metshärgi ja lõvisid. Metsad vaheldusid rohurikaste karjamaadega. Orgudes leidus head põllumaad. Suuri linnu seal polnud, rahvas elas peamiselt külades. Makedoonlased olid vabad ja sõjakad talupojad. Nad kasvasid karja, käisid jahil ja harisid põldu. Küttimisest peeti suurt lugu, sest seal sai avaldada vahvust, julgust ja kavalust.

Makedoonlaste armsamaks meelelahutuseks olid sõjamängud ja harjutused relvadega. Sõjad naabritega olid sagedased.

Makedoonlased olid kreeklaste hõimud. Kuid läbikäimine viimastega polnud kaua aega nimetamisväärne. Muutus tuli pärast Peloponnesose sõda. Sellest ajast kasvas Makedoonia huvi kreeka kirjanduse, kunsti ja teaduse vastu. Paljud tähtsad makedoonlased eesotsas kuningatega hakkasid soodustama kreeka hariduse levimist omal maal. Heameelega kõnelesid nad kreeka keelt. Laste õpetajaiks kutsuti sageli haritud kreeklasi. Kreeka mõttetargad said oodatud külalisteks Makedoonias.

107. **Kuningas Philippos II.** Makedoonias tegi suure ja võimsa riigi kuningas P h i l i p p o s II. Noorukina viibis ta

mõned aastad pantvangina Teebais. See aeg oli talle heaks kooliks. Ta elas kuulsa sõjapealiku Epameinonda se majas, kus ta sai tuttavaks mõnegi sõjakunsti ja riigijuhtimise saladusega. Kreekas õppis ta kõrgelt hindama sealset haridust, tema eest ei jäänud varjule ka kreeklaste nõrkused — nende sisetülid.

Kuningas Philippos oli vahva ja kartmatu sõdur. Pool eluiga möödus tal sõdades. Ta nägu ja keha olid kaetud armidega. Need kõnelesid hädaohtlikest lahinguist, millest ta oli võtnud osa. Ta osutus osavaks väejuhiks. Makedoonias lõi ta eeskujuliku maleva. Eriti kuulsaks sai Teebai eeskujul loodud jalaväeühik ehk faalank. Faalanksi-sõdureiks olid tugevad ja terved talupojad. Nad asetsesid üksteise taga pikkades ja tihedais ridades, mida oli faalanksis enamasti kuusteist. Relvadeks tarvitasid faalanksi-sõdurid lühikest mõõka ja kuue meetri pikkust oda. Kaitseks oli ümmargune kilp. Esimeste ridade sõdurid hoidsid odasid alati löögivalmilt väljasirutatult; tagumised read hoidsid neid ülal. Nii liikus faalank vaenlasele vastu kui elav odademets.

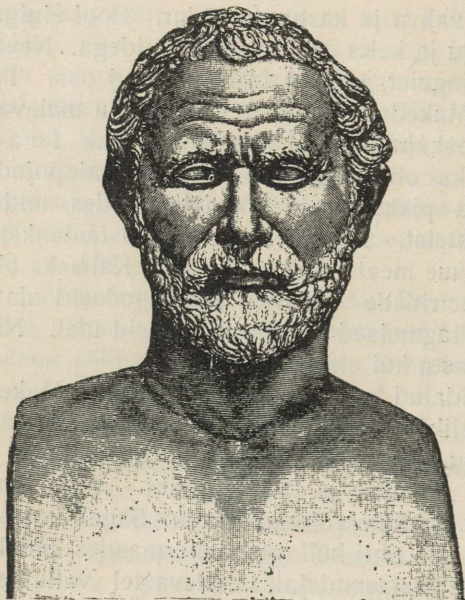
Niisama hästi oli korraldatud ka ratsavägi, mis koosnes Makedoonia aadlikest. Sõjaväelik kord oli hea ja sõdurite hulgas valitses alati võitlusmeeleolu.

Kuningas Philippos oli ka osav ja tark riigijuht. Mitte igakord ei saavutanud ta oma eesmäärke võitluse kaudu. Sageli kasutas ta selleks kavalust. Ta ostis tihti kullaga naabermaades endale poolehoidjaid, kes olid talle teetasandajaiks tulevastel vallutusretkedel. Tuntud oli tema lause: „Pole nii kõrget linnamüüri, millest kullakoormaga varustatud eesel üle ei saa.“

108. Philippos ja Demosthenes. Troonile astudes lõpetas Philippos kõik sisetülid Makedoonias. Siis alustas ta oma riigi piiride laiendamist igas suunas. Ta vallutas mitmed naabermaad ja Kreeka asulinnad Chalkidike poolsaarel. Varsti pöördusid ta pilgud lõunasse Hellase poole. Soodsa võimaluse Kreeka maale tungimiseks löid Philipposele kreeklased ise, kutsudes teda oma sisetülisid lahendama. Kuningas tuli meeleldi, kuid pidas silmas oma riigi huve. Ta vallutas esiti Tessalial, siis Termopüüle ja kindlustas viimaks end Kesk-Kreekas. Oli ilmne, et Kreeka senist vabadust ähvardab hädaoht. Lähenevale hädaohtule juhtis tähelepanu ateenlane Demosthenes, kes oli tolle aja kuulsaim kõnemees. Varakult sai ta tunda eluraskusi: ta oli seitsmeaastane, kui isa suri. Eestkostjad raiskasid ta isa pärase. Vanemaks saades kaebas ta nad kohtusse. Et oma õigusi kohtus hästi kaitseda, õppis ta kõnekunsti. Demosthenes tahtis saada ka heaks kõnelejaks rahvakoosolekul. Esimesed äpardused

teda ei kohutanud. Viisa harjutamise järel omandas ta selge hääldamise ja kõlava hääle. Demosthenesest sai täiuslik oraator.

Väsimatult õhutas ta ateenlasis võitlusevaimustust Philippose vastu. „Miks te viivitate ometi?“ kõneles ta kord. „Kas te ei

Demosthenes.

näe, kuidas ta läheneb. Pole kahtlust selles, et kogu Hellast ihkab Philippos, see Makedoonia barbar. Aga mis teeme meie? Me oleme nagu talupoeg, kes liginevat rahepilve nähes vaid palvetab, et hoog tabaks teiste põlde. Alatised tülid on halvanud meie jõu. On viimane aeg ühinemiseks teistega.“ — „Kodanikud“, kõneles ta teinekord, „millal te taipate, et Philippos on Kreeka vabaduse suurim vaenlane?“

Demosthenesel oli palju mõttekaaslasi, kuid leidis rohkesti ka Philippose pooldajaid. Need ütlesid, et vastuhakkami-

sel ei ole mõtet, sest faalanks on võitmatu. Mõned väitsid, et Philippos polegi hädaohtlik. Tema ei tahtvat muud, kui olla Kreeka-Makedoonia vägede juhatajaks sõjas pärslaste vastu.

Ateena ja Teebai sõlmisid siiski liidu Philippose vastu ja liiduga ühinesid mitmed teisedki Kreeka riigid. Otsustati kaitseda Hellase senist vabadust. A. 338 e. Kr. löödi otsustav lahing Haironeia linna juures Boiootias. Kreeklased võitlesid küll vahvasti, kuid ei suutnud vastu panna faalanksi ja Makedoonia ratsaväe rünnakule. Kaotus oli täielik. Teebai püha väesalk langes viimseni. Nende ühishauale asetati hiljemini mälestussambana kivist lõvi.

109. **Philippos Hellase ühendajana.** Pärast Haironeia lahingut alistus kogu Hellas Philipposele. Varsti peale seda kutsus ta Kreeka linn-riikide esindajad kokku Korintosse. Tulemata jäi ainult Sparta. Vihaselt kirjutas kuningas neile: „Kui ma

„Spartasse tulen, ei jää keegi ellu.“ Spartlased vastasid rahulikult: „Kui.“

Korintoses asutati Kreeka riikide liit Makedoonia juhtimisel. Liidu sõjavägede juhiks oli muidugi Philippos. Seal määrati ka kindlaks maksud ja muud kohustised, mis liidu liikmeil tulid kanda tulevase sõja puhul.

Sõda pärslastega pidi algama lähemal ajal. Ettevalmistused selleks olid käimas; ent a. 336 e. Kr. tapeti Philippos oma tütre pulmapeol. Tema kavatsuste jätkajaks sai tema poeg Aleksander.

Aleksander Suur.

110. **Aleksandri noorusest.** Pärast Philippose surma tuli troonile tema 20-aastane poeg Aleksander, kel olid hiilgavad vaimuanded ja suurepärasead valitsejavõimed. Juba lapsepõlves äratas ta imetlust oma tarkuse ja julgusega.

Kord polnud Philippost kodus, kui Pärsia saadikud külastasid Makedooniat. Kuninga asemel võttis neid vastu noor Aleksander ja vestles nendega. Saadikud arvasid, et ta kõneleb mängudest ja mängusõpradest nagu laps kunagi. Aleksander aga küsis neilt, missugused teed ja sõjavägi on Pärsias, kuidas elab ja valitseb sealne kuningas, kui palju on seal linnu ja kui kaugel on nad üksteisest. Pärlased olid väga üllatunud. Ära minnes ütlesid nad: „Meie kuninga-kojas on küll palju rikkust, aga siin on palju tarkust.“

Aleksander Suur.

Kord toodi kuninga õue ilus ja uhke, kuid metsik hobune. Kõige osavamad ratsanikud viskas ta üle turja maha. Aleksander seisis Philippose kõrval lossitrepil ja vaatas suure põnevusega hobuse perutamist. Korruga hüüdis Aleksander: „Oi, kui ilus

hobune, aga kahju, et mehed ei oska teda taltsutada. Oleks see hobune ometi minu käes!“ Poolpahaselt ütles kuningas: „Arvada sa, et oskad paremini hobust käidelda kui vilunud ratsanikud?“ — „Muidugi oskan,“ oli kuningapoja vastus. Saanud isalt loa, jooksis Aleksander hobuse juurde ja pööras selle pea vastu päikest. Ta oli märganud, et peru loom kardab oma varju. Siis ütles ta hobusele meelitussõnu, hüppas talle selga ja kihutas minema. Natukese aja pärast ratsutas ta rõõmsalt tagasi. Metsik hobune oli täiesti taltunud. Temast sai Aleksandri lemmikratsu, nimega Bukephalos.

Ühe säärase julgusteo puhul lausus Philippos: „Poeg, otsi endale uus kuningriik, Makedoonia on sulle väike!“ Aleksander aga kahetses isa võitude puhul: „Isa teeb ja vallutab kõik — minu jaoks ei jää enam midagi suurt korda saata.“

Aleksander sai hea hariduse. Tema õpetajaks ja kasvatajaks oli kuulus kreeka teadusemees Aristoteles, kes õpetas Aleksandrile kõike seda, mida õpetati tol ajal kreeka koolideski. Noor prints oli väga õpihimuline. Temast sai suur kreeka teaduse, kunsti ja kirjanduse austaja. Vaimustusega luges ta Homerose lugulaule ja „Iliasest“ ei lahkunud ta magadeski. Ometi ei võlunud teda teadusemehe tagasihoidlik elu, vaid väepealiku-kuulsus. Kangelane Achilles sai ta suurimaks eeskujuks. Aristotelest austas Aleksander nagu oma isa. Täiskasvanuna ütles ta sageli: „Isale olen ma tänulik oma elu eest, aga Aristotelesele selle eest, et mu elu on ilus.“ Riigiasjade juhtimist ja sõjaväe korraldamist õppis ta oma isalt, kuningas Philipposelt.

111. Sõja algus Pärsiaga. Granikos. Kaks aastat pärast troonilesaamist alustas Aleksander sõda kõdunenud Pärsia riigiga. Umbes 35 000 Makedoonia ja Kreeka sõduriga läks ta hävitama Kreeka põlist vaenlast. Aleksandri sõjakäik kujunes hiilgavaks võidukäiguks. Ta kavatses esijoonel vallutada Vahemere Pärsia ranniku ja alles siis pöörduda sisemaale. Seega lootis Aleksander ära võtta Pärsia laevastikult sadamad. Ühtlasi pidi nende kaudu olema võimalik toetusvägesid juurde tuua kodumaalt. A. 334 e. Kr. läks ta üle H e l l e s p o n t o s e. Vastupanu polnud mingisugust. T r o o j a varemete juures ohverdas ta Zeusile ja Pallas-Ateenale ja korraldas Achilleuse auks võistlusmänge.

G r a n i k o s e jõe kaldal ootas Aleksandrit Pärsia suur sõjavägi. Aleksandrit hoياتati üle jõe minemast. Külmalta vastas ta: „Üle Hellespontose tulin kerge vaevaga, kas siis see väike ojake peaks mind takistama!“ Makedoonia ratsaväe eesotsas tormas ta läbi jõe vaenlase keskele. Teda tunti eemalt ta lehviva kiivrituti järgi. Võitlusemõllus oleks üks pärslane peaaegu ta selja tagant

surmanud. Õigel ajal jõudis vahele ta sõber Kleitos ja päästis kuninga elu. Võit lahingus jäi Aleksandrile. Pärast Granikose lahingut liikus ta Vahemere rannikut mööda lõuna poole. Kreeka asulinnad tervitasid teda kui sõpra ja vabastajat.

112. **Aleksander Gordiumis.** Talvitamiskohaks valis Aleksander Gordiumi linna. Seal näidati talle kuulsat vankrit, mille ikkepuu oli seotud tiisli külge nii kunstliku sõlmega, et keegi ei osanud seda lahti harutada. Kõneldi, et sõlme lahtitegijast saab Aasia valitseja. Aleksander tegi sõlme lahti sel viisil, et raius ta mõõgaga katki.

113. **Issose lahing.** A. 333 e. Kr. sügisel kohtas Aleksander vastast Issose linna juures, Vahemere kirdenurga läheduses. Pärsia kuningas Dareios III oli sinna kogunud suure sõjaväe. Kuid jällegi võitis Aleksander. Dareios põgenes esimesena, jättes maha oma sõjaväe. Võitja kätte langes rikkalik Pärsia sõjalaager ja Dareiose perekond — ema, naine ja lapsed. Aleksander kohtles Dareiose perekonda kuingliku austusega ja võimaldas talle head elutingimused. Pärast Issose lahingut katsus Dareios sobitada rahu, pakkudes Aleksandrile poole oma riigist ja lubades talle oma tütre naiseks. Aleksander lükkas ettepaneku uhkelt tagasi.

114. **Aleksander Egiptuses.** Läbi Foiniikia ja Palestiina läks Aleksander Egiptusse. Seal võeti teda rõõmuga vastu. Egiptlased vihkasid pärslasi, sest viimased pilkasid nende usku. Kunagi oli üks Pärsia kuningaist isegi surmanud nende püha härja Apise. Aleksander seevastu austas egiptlaste kombeid ja usku. Ta võttis ette vaevalise teekonna kuulsa Zeus-Amoni templisse Sivahi oaasi. Sealsed preestrid tervitasid teda kui jumalapoega ja ennustasid talle valitsust kogu maailma üle. Egiptusse jäi Aleksander kogu talveks. Ta rajas Niiluse suudmele uue linna Aleksandria ja laskis uurida Niiluse veetõusu põhjust.

115. **Gaugameela lahing. Pärsia riigi lõpp.** Kevadel a. 331 e. Kr. lahkus kuningas Egiptusest. Ta ruttas Sise-Pärssiase. Sama aasta sügisel kohtas ta vastast. Dareios oli kogunud jälle suure sõjaväe Gaugameela küla juurde. See küla asetses endise Ninive linna varemete läheduses. Nähes Pärsia väehulki, löid mõned Makedoonia väejuhid kartma. Nad soovitasid Aleksandril alustada pealetungi öösi. „Ma ei varasta võite,“ vastas Aleksander. Kindlas usus oma võimeisse astus Aleksander lahingusse, kus tema kõrgem sõjakunst saavutas võidu. Jälle põgenes Dareios. Veel lahinguväljal laskis Aleksander end kuulutada Aasia kunin-

gaks. Pärsia riigi pealinnad B a b ũ l o n, S u u s a, P e r s e p o l i s ja E k b a t a n a avasid talle oma väravad. Tohtusured varandused langesid saagiks võitjale. Pärsia kuningate tore loss P e r s e p o l i s e s süüdati põlema. Kreeka kättemaksusõda Pärsia vastu oli lõppenud. Kalliste kingitustega lasti koju Kreeka sõdurid.

Veel oli aga vaba kuningas Dareios. Aleksandrist tagaaetuna põgenes ta üle mägede ja orgude, läbi soolasteppide ja liivakõrbede riigi kaugeimasse ossa. Seal tappis oma kuninga Pärsia satraap, kes ise lootis võimule saada. Aleksander korraldas Dareiosele kuninglikud matused, tapjat aga karistas surmaga. Pärast seda vallutas ta Pärsia riigi kaugeimadki maaalad idas ja põhjas. Nii sai Aleksander nelja aastaga suure Pärsia riigi valitsejaks.

116. **Sõjakäik Indiasse.** Aleksandri kuulsusihha polnud veel rahuldunud. Tema uueks kavatsuseks oli sõjakäik Indiasse, mis oli tol ajal veel üsna tundmata maa. Mis sellest maast kõneldi, tundus muinasjutuna. Seal pidi elama kohutavaid hiiglasi ja sabaga härjapõlvulasi. Kõneldi, et seal olevat linde, kes kõnelevat nagu inimesed, ja palme, mille ladvad ulatuvat taevani.

Aleksander tungis oma vägedega I n d u s e laialisse jõgikonda. Mitmed vürstiriigid alistusid seal talle. Sõjaväega ja sõjaelevantidega ruttas talle vastu P o r o s, ühe sealse rikka vürstiriigi valitseja. Kuid makedoonlased võitsid ta sõjaelevantid ja Poros vangistati. Ta toodi Aleksandri ette. „Kuidas sind kohelda?“ küsis Aleksander. „Kuninglikult,“ vastas Poros. Aleksandrile meeldis säärane uhke vastus. Ta andis Porosele tagasi kõik ta maaalad. Aleksander kavatses tungida veelgi kaugemale Indiasse, kuid sõdurid hakkasid tõrkuma. Nad olid liiga väsinud ja tüdinunud. Aleksander pöörduski tagasi. Osa sõjaväge saadeti laevadega Induse jõe suudmest Tigrise ja Eufrati suudmesse. Aleksander ise läks teise osaga läbi Gedroosia kõrve. See tee oli vaevaline ja raske. Ligi kolmveerand ta sõjaväest hävis siin. A. 324 e. Kr. ühinesid mõlemad väeosad Suusas.

117. **Rahvaste elu korraldamine.** Aleksander oli loonud uue maailmariigi. See oli märksa suurem kui senine Pärsia maailmariik. Väsimatult püüdis Aleksander korraldada oma hiigelsuure riigi rahvaste elu. Ta asutas hulga linnu vallutatud maadesse. Nisse asus elama rohkesti kreeklasi ja makedoonlasi ja kõik nad leidsid seal tegevust. Kreeka ametnikkude hulgas oli käsitöölisi ja kaupmehi, kirjanikke, kunstnikke ja teadusemehi. Nende kaudu levisid Aleksandri hiiglariigis kreeka keel ja eluviisid, haridus ja

käsitöötooted. Aleksandri suurimaks püüdeks oli oma rahvaste lepitamine, koguni ühtesulamine kreeka keele ja hariduse alusel. Tuhanded Makedoonia sõdurid abiellusid tema nõudel pärslannadega. Ühekorraga peeti 10 000 pulmapidu. Aleksander ise abiellus Dareiose tütreaga. 30 000 pärsia noormehele laskis ta õpetada kreeka keelt ja võttis nad oma sõjaväkke. Riigiametisse määramisel ei teinud ta vahet pärslase ega makedoonlase, kreeklase ega egiptlase vahel. Kõik olid tema silmis üheväärsed. Säärane suhtumine võidetuusse ei meeldinud makedoonlastele ja kreeklastele. Nemad nägid Idamaa rahvais allaheidetuid ja soovisid, et neid ka vastavalt koheldaks. Aleksandri lugupidamine pärslaste vastu aga kasvas aina. Ta omandas nende eluviisid, käis pärsia rõivais ja elas niisama toredalt, nagu olid elanud Pärsia kuningadki. Ta nõudis enda tervitusel põlvilelaskumist ja koguni enese jumalaks-tunnustamist. Idamaa rahvad alistusid kergesti kuninga soovidele, mis vastasid nende kombeile, makedoonlased ja kreeklased aga nurisesid. Nad austasid küll oma kuningat, kuid ei tahtnud tema ees põlvitada ega roomata. Inimese tunnustamine jumalaks oli neile vastumeelt. Aleksander karistas nurisejaid valjusti. Isegi oma elupäästja Kleitose tappis ta. Ikka enam hakkas ta valitsema vägivalla ja hirmu abil.

118. **Aleksandri surm.** Keset oma mitmekülgset tegevust haigestus kuningas elukardetavalt. Sõjaaastate raskused olid murdnud ta tervise. Puhkust polnud ta endale koguni rahuajalgi lubanud.

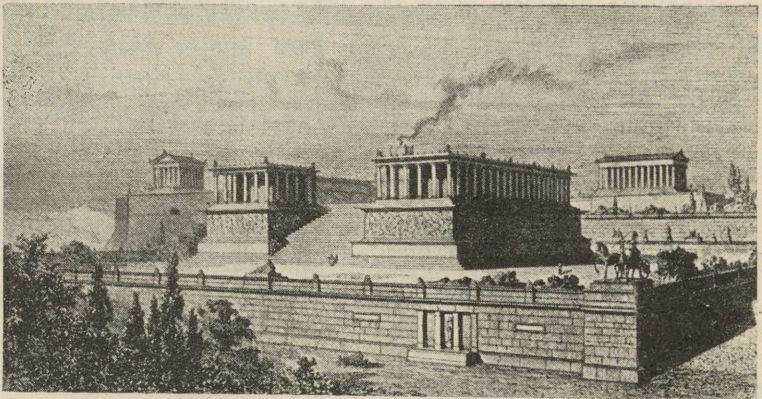
Haige seisukord läks järjest halvemaks. Arstid tegid, mis oskasid. Ööd ja päevad valvati kuninga haigeveodi juures. Sageli käidi templites jumalaile ohverdamas ja neilt abi palumas, kuid ikka rohkem nõrgenes kuningas. Kui temalt küsiti, kes saab ta järglaseks, suutis ta vaevalt lausuda: „Kõige väarikam.“ Babülonis valitsesid lein ja kurbus. Kurvimad olid kuninga vanad sõdurid. Lakkamatult nõudsid nad näha oma kuningat. Kuningas rahuldus nende soovi. Pikkades ridades möödusid Aleksandrist vanad lahingutekaaslased. Rohkesti olid nad koos võidelnud ja võitnud. Ei hädaldanud ega nutnud karmid sõdurid. Nende valust tummunud nägudel oli vaid ainus soov: „Surra oma kuninga eest.“ Kuningas oli kaotanud kõnelemisvõime, kuid igat möödaminejat jättis ta jumalaga oma pilguga. Siis kustus kuninga kangelaslik elu. Ta suri a. 323 e. Kr., olles kõigest 33 aastat vana. Aleksandri töö 13 valitsemisaasta jooksul oli sedavõrd tähtis, et teda ajaloo kutsutakse Suureks.

Hellenism ja Aleksandria.

119. **Hellenism.** Aleksander Suur lõi küll lühikese aja jooksul hiiglariigi, kuid pärast tema surma lagunes see peaaegu niisama lühikese aja jooksul. Tekkisid tülid tähtsate väepealike vahel Aleksandri pärandi pärast. Tülide ja omavaheliste võitluste tagajärjel tekkis endise ühe asemele mitu riiki. Neist olid tähtsamad Egiptus, Süüria ühes Mesopotaamiaga ja Makedoonia. Makedooniale alistus ka Kreekamaa.

Kuigi Aleksandri loodud riik ei jäänud püsima, olid ta tegevusel sellestki hoolimata suured tagajärjed. Kreeka kultuur (teadus, kunst, usk, kirjandus jm.) levis ikka enam ja enam Vana-Idamaal. Aja kuludes sulas temaga ühte Vana-Idamaa kultuur. Nii tekkis uus nn. hellenistlik kultuur.

Hellenistliku kultuuri keskuseks sai Egiptuses Aleksandria linn. Väärtuslikku loodi aga mujalgi. Pergamoni linnas leidis kunstipärane Zeusi altar, Rhodose saarelt aga on pärit kuulus Laokooni kuju.

Zeusi altar Pergamonis.

120. **Aleksandria tööstuse- ja kaubandusekeskusena.** Aleksandria kujunes oma aja suurimaks Vahemere-äärseks kaubalinnaks. Ta oli ehitatud kavakindlalt. Tal olid laiad ja nõörsirged tänavad, mille all asusid puhta- ja mustavee torustikud. Linnas leidis avaraid turuväljakuid, supelhooneid, haiglaid jne. Samuti leidis seal hulk töökodasid, kus valmistati maailmakuulsat papüürust, kunstipäraseid klaasesemeid, toredate mustritega kangaid, vaipu, igasuguseid lõhnaõlised ja salve.

Aleksandria turgudel müüdi kõige haruldasemaid ja peene-
maid kaupu. Seal võis näha ja õppida mõndagi huvitavat. Samuti
mitmekesised olid ka kaubad kauplustes. Seal oli müügil muu
hulgas Araabia maitse- ja lõhnaaineid, India puuvillaseid riideid,
kalliskive ja pärle.

Linnas elas ligi pool miljonit inimest. Elu kihas seal nagu
sipelgapesas. Kauplemise hooaegadel ilmus külluses võõraid.
Siin võis kuulda palju keeli ja näha mitmesuguste rahvaste liik-
meid: juute, foiniiklasi, araablasi, indlasi, kreeklasi, neegreid jt.
liiklus seal läbisegi. Isegi pilusilmalisi hiinlasi võis seal mõnikord
kohata. Säärastel päevadel oli askeldus ning ühtlasi ka kära lin-
nas väga suur. Kõik rohkearvulised võõraste- ja söögimajad olid
täis kiilutud inimestest. Rahavahetajail, tõlkidel ja kaupmeestel oli
siis hea teenistus. Sageli sõideti kaugeist maist Aleksandriasse, et
sealseilt kuulsailt arstidelt abi otsida või nõu küsida, sest Aleksand-
rias leidus mitmesuguste haiguste eriteadlasi: kõrva-, silma-,
hamba- jne. arste. Ka haigeid loomi arstiti sealsete osavate looma-
arstide poolt.

Võõraid, kes esmakordselt Aleksandrias viibisid, üllatas asja-
olu, et sealsed naised töötasid iseseisvalt mõnelgi alal. Nii oli seal
naisilukirjutajaid, õmblejaid, pärgade- ja vanikutepunujaid jm.

Eriti uhkustas Aleksandria oma laialdase ja hästikorraldatud
s a d a m a g a. Seal mustendas alati laevamastide mets. Sadama
suus, väikesel Pharose saarel asetses seninägemata maailmaime —
kõrge tuletorn.

121. Aleksandria hariduse keskusena. Egiptuse kuningad
olid suurejoonelised teaduse, kirjanduse ja kunsti toetajad. Nad
kutsusid silmapaistvamaid vaimutegelasi Ateenast ja mujalt enda
juurde Aleksandriasse. Õpetlased töötasid seal ülikooliga sarnleva
asutise juures, nn. m u s e i o n i s (sellest tuleb praegune sõna
muuseum), saades valitsuselt nii suurt palka, et võisid end mure-
tult pühendada teaduslikele uurimistöile. Museion muutus peagi
maailma tähtsamaks teaduse arendamise paigaks. Seal oli t ä h e-
t o r n, kus täheteadlased ehk astronoomid vaatlesid taevakehi,
jälgisid nende liikumisteid, mõõtsid nende suurust ja kaugust Maa-
kerast. Juba sel ajal avaldas astronoom A r i s t a r c h o s arva-
must, et mitte Maakera ei seisa maailma keskpunktis, vaid Päike,
viimase ümber aga keerlevad Maa ja teised planeedid. Kuid tema
õpetus ei lõonud tollal teadusemaailmas läbi, vaid valitsevale kohale
pääses P t o l e m a i o s e õpetus, milles seletati, et Maa on maa-
ilma keskuseks. Museioni loomaaedades peeti haruldasi, vähe-
tuntud välismaa loomi. Seal oli hiiglamadusid, jaanalinde, kael-

kirjakuid jne. Teadlased uurisid ja kirjeldasid nende eluviise. Taimeteadlased ehk botaanikud kasvasid kõiksugu taimi ja uurisid neid. Museionis lahati ka inimeste laipu selleks, et teaduslikult keha sisemist ehitust tundma õppida. Juba siis arvati, et

Laokoon.

kehas on kaheksuguseid veresooneid — ühed, mis juhivad verd südamesse, ja teised, mis seda südamest välja viivad. Laboratooriumes katsetasid usinad lahutusteadlased ehk keemikud.

Maateadlased ehk geograafid joonistasid kaarte. Õpetlane Eratosthenes kirjutas suure maateadusliku teose, milles määras kindlaks Maa ümbermõõdu, eksides vaid 4000 km võrra. Tark

arvuteadlane **E u k l e i d e s** koostas hästi läbimõeldud geomeetria õpperaamatu, mis veel praegugi omab suurt väärtust.

Teadusemeeste käsutuses seisis hiigelsuur **r a a m a t u - k o g u**, mis sisaldas kuni 700 000 papüüruserulli. Teosed olid ülevaatlikult sisu järgi korraldatud. Seal hoiti palju väärtuslikke käsikirju, uuriti, parandati ja seletati neid. See oli keeleteadlaste erialaks. Ka ajaloolased, kirjanikud ja luuletajad leidsid seal endale palju huvitavat tegevust.

Raamatukogus teotsesid igapäev sajad kirjutajad, kes hea fasa eest tegid soovijaile väljavõtteid või kirjutasid ümber terveid teoseid. Kõrge tagatise eest võis raamatuid ka koju viia. Tehti ka mitmesuguseid tõlkeid. Nii tõlkis 70 Aleksandria õpetlast Vana Testamendi kreeka keelde.

Soodsate õppimis- ja töötamisvõimaluste tõttu kogunes Aleksandriasse suur hulk andekaid, teadusehimulisi noormehi. Aleksandria ülikooli lõpetanud raamatukoguhoidjad, õpetajad, arstid jne. olid igal pool väga otsitud mehed. Kuid Aleksandria polnud üksnes agar äri- ja tööstuselinn ega mitte ainult tõsine teaduse asupaik. Seal leidis ruumi ka kõigile **k a u n i t e l e k u n s t i - d e l e**. Egiptuse kuningad, suurnikud, rikkad töösturid ja paljud jõukad kaupmehed olid agarad kunstiesemete ja maalide kogujad ning hindajad. Linnal oli ka oma avalik maalidekogu. Ehitusmeistrel ja kunstaednikel oli alati palju tööd linna ilu ja toreduse eest hoolitsemisel. Mis puutub Aleksandria lihtkodanikesse, siis armastasid nad kõik kuulata ilusat laulu ja muusikat, näha ja nautida tantse, hobustega võiduajamisi hipodroomil ja spordivõistlusi staadionil. Eriti agaralt külastasid aleksandrialased aga teatrit neil päevil, kui etendusele tulid naljamängud. Sest südamest naerda armastasid nad üle kõige, teinekord ka iseenda üle.

Aleksandria oli kreeklaste vaimulaadi tõsine peegel ja hellenismi tähtsaim kolle. Niisugusena omab ta määratud tähtsust Euroopa ja ühes sellega ka kogu inimkonna vaimse elu arengus.

Rooma.

Vana Itaalia maa ja rahvas.

122. **Looduslikud olud.** Peale Vana-Idamaa rahvaste ja kreeklaste esinevad vana-aja tähtsa rahvana roomlased, kelle kodumaa oli **I t a a l i a**. Seda maad piirab idast **A a d r i a**, läänest

Türrreeni meri. Hoolimata pikast rannajoonest omab Itaalia vähe häid looduslikke sadamaid. Seetõttu ei tõusnud Vana-Itaalias esikohale merisõit ega asumaade rajamine. Samuti jäi Itaaliale kauaks ajaks võõraks idapoolsete maade teadus ning haridus.

Itaalia on enamalt jaolt mägismaa. Kõrged Apenniini mäed läbistavad kogu poolsaart põhjast lõunasse. Idas laskuvad Apenniinid järsult Aadria mere poole, nii et rannikuriba mägede ja mere vahel on üsna kitsas. Hoopis avarama ruumi jätavad mäed aga poolsaare lääneossa. Seal vahelduvad mäekünkad laialdaste viljakate tasandikkudega. Seal leidub ilusaid järvi, kuid paiguti ka suuri soid. Apenniini mäestik pole ületamatu ega läbipääsematu. Ühenduse pidamine oli võimalik vanasti mitmesuguste maaosade vahel. Säärane olukord oli heaks eelduseks ühise riigi tekimisel Itaalias.

Kauges minevikus leidis Itaalias rohkesti suuri pukspuu-, tamme- ja piiniametsi. Mäestikus jäid metsad kauaks puutumatuks; orgudes ja tasandikkudel raiuti nad maha, et ruumi anda viljapõldudele, viinamarja- ja õlipuuistandikele. Kliima oli soodus nii taimekasvule kui ka inimesele. Tervisele kahjulikku kliimat leidis üksnes soode piirkonnas. Seal tekkisid kuumuse ja niiskuse tõttu mürgised aurud, mis põhjustasid soopalavikku ehk malaariat.

123. **Vana-Itaalia jagunemine.** Maa-alalt jagunes Vana-Itaalia nelja ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Itaaliaks ning saarteks. Põhja-Itaalia ulatus Alpideist kuni Rubico jõeni. Kesk-Itaalia võttis enda alla suurema osa poolsaarest. Tähtsamaiks maakondadeks siin olid Etruuria, Laatsium, Kampaania ja Samnium. Lõuna-Itaalia jagunes nelja maakonda. Neist on nimetamisväärsemaid Apuulia ja Kalabria. Saartest olid suuremad Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika.

124. **Rahvas.** Vana-Itaalia rahvastik oli mitmekesine. Umbes 500 a. e. Kr. elasid seal etruskid, kreeklased, gallialased ja itaaliklased.

Etruskide tõuline päritolu on tundmatu, kindel on aga, et nad polnud aarialased. Etruskide peamiseks asukohaks oli Etruuria. Nende võimu haripunktil olles kuulus nende valitsuse alla ka Laatsium ja suur osa Kampaaniast. Etruskidel oli hulk linnu. Need olid laiade sirgete sillutatud tänavatega ja neid piirasid kivimüürid. Veejuhtimiseks ehitasid etruskid maaaluseid kanaleid. Etruskid omasid toredaid templeid ja haua-

k a m b r e i d, mille seinu nad kaunistasid maalidega. Etruskid olid osavad kaupmehed ja merisõitjad. Kaubavahetus arenes naabermaadega, aga ka Kartaago ja Ateenaga. Ühtlasi harisid etruskid põldu ja tegid käsitööd. Nende metallist ja savist käsitöötooteis oli märgata tugevat kreeka mõju. Samuti oli etruskide usul palju sarnasust kreeklaste omaga, kuid ta oli süngem ja salapärasem. Nende jumalate hulgas olid paljud õela iseloomuga, kes

Etruski sarkofaag.

püüdsid inimestele alati paha teha. Hauatagust elu kujutlesid etruskid väga süngena, täis igavest piina ja valu. Jumalaile meeleheaks töid etruskid sageli inimohreid, kelleks tarvitati peamiselt sõjavange. Etruskide preestrid moodustasid mõjukaima rahvakihi. Nad tegelesid peale jumalateenistuste pidamise veel riigielu korraldamisega, arstiteadusega, ennustustega ja jumalate tahte määramisega. Võib öelda, et etruskid olid oma aja haritumaks rahvaks.

Kreeklased asusid Lõuna-Itaalias. Nende päralt oli seal laialdasi põllu- ja heinamaid, viinamarja- ja õlipuuistandikke. Nad laiendasid oma asundeid koguni viljakasse Kampaaniasse ja rajasid sinna Neapoliise (praeguse Napoli) linna. Arvukate kreeka asundite ja linnade tõttu kutsuti, nagu teame, Lõuna-Itaaliat koguni Suur-Kreekaks. Kreeka asundid olid väravaiks, mille kaudu kreeka haridus pääses Itaaliasse.

Gallialased ehk keldid asusid Põhja-Itaalias, Po jõe viljakal tasandikul. Nende asukohta kutsusid roomlased Galliaks siinpool Alpe.

Itaaliklased pärinesid aaria tõust. Nende eluasemeks oli suur osa Kesk- ja Lõuna-Itaaliast. Keelemurdelt ja eluviisidelt jagunesid nad mitmesse suguharusse. Neist olid tähtsamad samniidid ja latiinlased.

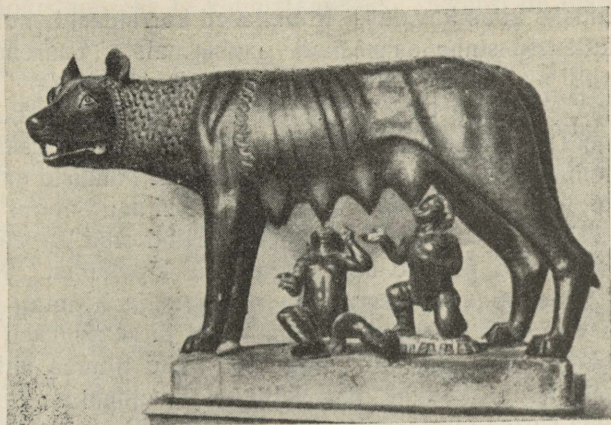
Samniidid asusid Apenniinide kõrgemas osas Samniumi mägedes. See rahvas armastas vabadust üle kõige. Kindlustatud linnu nad ei ehitanud, sest vaenlase vastu andsid neile kaitset looduslikud kindlustused — mäelõhestikud ja koopad. Samniidid harisid põldu ja kasvasid karja. Kõlvulist põllumaad mäestikus oli vähe ja toidu nappus andis end seetõttu mõnigikord tunda. Kui elanikkude arv oli liiga suureks kasvanud, kuulutati kogu maal välja „püha kevade“ pühitsemine. Kõik sel aastal sündinud loomad ja inimesed pühendati jumalale. Loomad tapeti ja ohverdati varsti pärast sündimist. Inimesi aga sunniti nende 20. eluaasta saabumisel oma kodumaalt lahkuma. Nad läksid sinnapoole, kuhu näitasid teed pühad loomad ja linnud: hunt, härg, rebane, rähn jt.

Latiinlased elasid Laatsiumi maakonnas. Seal harisid nad põldu, kasvasid karja ja tegelesid aiandusega. Laatsiumis asetsevate soode piirkonnas oli kliima väga kahjulik. Et hoiduda mürgistest sooaurudest, ehitasid latiinlased oma elamud mäekünkaile. Suurt vaeva nägid nad soode kuivatamisega ja vee kunstliku ärajuhtimisega. Selleks kaevati suuri kraave ja kanaleid. Linna tänavate alla tehti suuri kivivooderdisega veejuhtmeid. Linnades pöörsid latiinlased suurt tähelepanu käsitööle. Seal leidis kullaseppi, laudureid, kingseppi, maalreid, kangruid jne. Latiinlastel oli 30 linna. Igale linnale kuulus ka teatud maa-ala selle ümbruses. Tülid linnade vahel olid kaunis sagedased, kuid siiski sõlmisid nad aja jooksul omavahelise liidu. Linnade hulgas etendas kaua aega juhtivat osa Alba-Lõnga, hiljemini aga võitis esikoha teine Laatsiumi linn — Rooma. Rooma linnast kujuneski kord-korralt võimas Rooma riik.

Kuningate aeg Roomas.

125. **Rooma linna asutamine.** Muistendi järgi on Rooma linn asutatud a. 753 e. Kr. Linna asutamisest jutustab muistend järgmist. Trooja hävitamise ajal pääses sealt põgenema vapper

Aeneas ühes oma väikese poja ja mõnede kaaslastega. Vaevaliste eksisõitude järel Vahemerel maabusid põgenikud viimaks Itaalia rannikul. Seal võeti neid sõbralikult vastu ja Aeneas jäigi sinna elama. Tema poeg Askanius asutas Alba-Longa linna ja sai selle valitsejaks. Mitu põlve valitsesid tema järeltulijad Alba-Longas. Ühe neist, kuningas Numitori, tõukas troonilt ta vend Amulius. Et trooni endale kindlustada, laskis Amulius tappa ka Numitori poja. Numitori tütre Rea Silvia määras Amulius preestrinnaks. Sellena ei tohtinud ta abielluda. Rea Silvia oli salajases abielus sõjajumal Marsiga. Sellest abielust sündisid Rea-Silvial kaksikud pojad: Romulus ja Remus.

Emahunt Romuluse ja Remusega.

Asjalooist teada saanud, laskis Amulius hukata Rea-Silvia ja käskis ta lapsed heita Tiberi jõkke. Teener, kellele see ülesandeks tehti, asetas aga lapsed moldi ja lükkas selle veele. Lained ajasid molli kaldale. Sealsamas läheduses, jõekaldal kustutas emahunt oma joogijanu. Laste nuttu kuuldes tuli ta molli juurde. Ta lakkus neid ja imetas oma piimaga. Seda lugu nägi pealt karjane Faustus. Oodanud, kuni hunt metsa oma poegade juurde ruttas, võttis Faustus lapsed ja viis koju. Karjasele ja ta naisele olid kasupojad väga kallid ja nad kasvatasid neid suure hoole ja armastusega. Poistest said ilusad ja tugevad noorukid. Juhus avastas neile nende sünni- ja päritolu-saladuse. Nad töötasid Amuliusel kätte maksta kogu kurjuse eest, mis ta oli teinud neile, nende emale ja lähemaile sugulastele. Ühes omasuguste julgete ja seiklushimuliste sõpradega ruttasid Romulus ja Remus Alba-Longasse.

Nad surmasid Amuliuse ja aitasid oma vanaisa Numitori uuesti troonile. Tänutäheks selle eest lubas Numitor Romulusel ja Remusel linnas asutada sellele maatükile, kust nad olid leitud. Linna nimepaneku juures sattusid aga vennad tülli ja Romulus tappis Remuse. Linna nimeks sai Rooma ja selle esimeseks kuningaks Romulus.

Et kõigiti suurendada linnaelanikkude arvu, määras Romulus ühe linnaosa pelgupaigaks tagaetavaile. Nii sai Rooma elanikeks muu seas ka vargaid, petiseid, väejooksikuid, isandate juurest põgenenud orje jne. Uues linnas tahtsid nad alata uut elu. Enamikus olid Rooma elanikeks mehed. Ent naiste saamisega oldi kimpus. Ümbruskonna elanikud ei andnud oma tütreid neile naisteks. Viimaks aitas kavalus. Roomlased korraldasid suure pidustuse ja kutsusid sinna osavõtjaid naabermaist. Suuremal arvul ilmus sinna sabiinlasi ühes naiste ja tütardega. Parajasti kui pidumängud olid täies hoos, tormasid külaliste hulka relvastatud rooma noormehed. Igaüks neist haaras neiu kaenlasse ja põgenes oma linnaossa. Sügavasti haavunult lahkusid sabiinlased peolt ja töötasid karmi tasu teotuse eest. Kui aga Sabiini sõjaväed liginesid Roomale, siis ruttasid röövitud neid oma isadele ja vendadele vastu ning palusid neilt sõjakäigu lõpetamist. Nad olid vahepeal hakanud armastama oma röövijaid ja leidnud, et nende meestega võib abielu sobida. Roomlased ja sabiinlased leppisid ära ja sõlmisid lepingu, mille järgi nad pidid liituma ühiseks riigiks ja rahvaks. Kuningaid pidi valitama vaheldumisi: kord roomlane ja tema surma järel sabiinlane. Esialgu valitses Romuluse kõrval ka vana Sabiini kuningas. See suri varsti ja Romulus jäi üksinda valitsema.

Nii kõneleb muistend Rooma linna rajamise kohta.

126. **Rooma linn.** Tõeliselt ei valminud Rooma linn mitte üleöö ega ühe aasta jooksul. Pikkamööda, väga paljude aastate möödumisel arenes ja kasvas ta suureks ja võimsaks linnaks. Linna asukoht oli selleks soodus: Tiberi jõe pahemal kaldal, umbes 25 km merest eemal; seega polnud ta kergesti kättesaadav meriröövleile. Avar Tiberi suue oli heaks sadamaks. Rooma asetses seitsmel künnal. Neist olid tähtsamad Palatinus, Capitolinus ja Aventinus. Capitolinusel asetses tugev kindlustis (Kapitoolium). Aventinuse ja Palatinuse vahel oli hobustega võidujärgi tee ehk Circus Maximus. Palatinuse kõrval oli Rooma turuplats ehk forum. Seal kaubeldi, seal toimus ka kohtupidamine ja peeti rahvakoosolekuid. Linn oli ümbritsetud

tugeva müüriaga. Linnast loode pool asetses Marsiväljak. Seal peeti sõjalisi harjutusi.

Mis puutub Rooma elanikkude rahvusse, siis oli peale latiinlaste palju sabiinlasi ja etruske. Aja jooksul sulasid nad kõik üheks rahvaks. Roomlaste, s. t. Rooma linna elanikkude ühiskeeleks sai ladina keel.

127. **Kuningad.** Pärast Romuluse surma valitses Roomas järgemööda veel kuus kuningat. Et sellest ajast puuduvad kirjalikud ajaloo-allikad, ei teata täpsalt, kuidas ja kui kaua on igauks neist võimul olnud. Rahvasuus püsinud muinaslugude järgi on nad enamikus olnud väga head kuningad ja mõndagi teinud Rooma linna kindlustamiseks ja kaunistamiseks. Samuti on teada, et kuningad valiti eluajaks.

Kuninga võimu piiras vanameeste nõukogu ehk senat. Senat koosnes algul kõigist suguvõsade vanemaist. Hiljemini määrati senaatorite arv kindlaks 300-le. Kolm viimast kuningat olid etruskide hulgast. Viimane neist — Tarquinius Superbus ehk Tarquinius Uhke vihastas oma pillamisega ja uhke meelega roomlasi nii, et ta kihutati Roomast välja. Kuninga nimigi jäi roomlastele vihatuks. Nii sai Roomast vabariik a. 510 e. Kr.

128. **Usund.** Roomlased, samuti nagu kõik itaaliiklased, olid paljude jumalate austajad. Jumalate kõrval oleles aga veel hulk kaitsesvaimu. Oli künni, külvi, idanemise, kõrrekasvatamise, pealoomise ja viljavalmimise kaitsevaimu. Väga paljude kaitsevaimude abi vajasid ka karjakasvatajad. Iga loomatõug kuulus isekaitsevaimu hoolde. Inimestki saatsid hällist hauani kaitsevaimud. Igal majal, koguni igal ruumil oli oma eriline kaitseja. Suures lugupidamises olid roomlaste juures kodukaitsevaimud ehk penadid, kelle poole pereisa pöördus palvega igal hommikul ja õhtul. Kodu kaitsesid ühtlasi ka esivanemate vaimud. Esielgu ei andnud roomlased oma jumalatele mingit välist kuju. Kokku puutudes kreeklaste ja etruskidega omandasid roomlased palju nende usu kombeid ja hakati muu seas jumalaid kujutama inimesena. Ehitati jumalatele templeid, mis sarnasid kreeka templitega. Ka rooma jumalad kujunesid kreeka jumalate sarnasteks. Vahe oli vaid nimedes. Roomlaste peajumal oli Jupiter. Ta juhtis kõigi jumalate ja inimeste saatust. Jupiter oli Rooma riigi kaitseja; tema auks oli ehitatud Kapitooliumil tempel. Jupiteri abikaasa oli Juno. Tema kaitse alla kuulus abielu. Mars oli sõjajumal. Temale oli püstitatud altar Marsiväljakul. Minerva oli kunsti- ja teadusejumalanna, Venus — iludusejumalanna,

Neptunus — merejumal, **Pluton** — allmaailma valitseja, **Vesta** oli riigikolde jumalanna. Temale ehitatud templis põles igavene püha tuli. Tule hoidmise ülesanne kuulus kuuele **vestaneitsile**, kes ei tohtinud abielluda, vaid pidid töötama, et valvavad 30 aastat järgemööda püha tuld. Täitsa algupäraseks roomlaste jumalaks osutus **Janus**. Ta oli iga alguse jumal. Janust kujutati kahenäoliseks: üks nägu ees, teine taga; üks vaatas tulevikku, teine minevikku. Väga austatud oli **Saturnus** — põllutööjumal. Tema auks peeti igal sügisel suuri pidustusi.

Roomlased oma jumalateenistustel ja ohverdamistel panid väga suurt rõhku igasugusele kombetäitmisele. Nad arvasid, et jumalad hoolitsevad siis korralikult palvetajate eest, kui kõik kohustused jumalate vastu on hästi täidetud. Seejuures käidi põhimõtte järgi: kuidas mina sulle, nõnda sina mulle. Piinliku hooliga jälgisid roomlased nõudeid palvetamistel. Kui juhtus vähimgi väärtus sõnades, oli palve väärtusetu ja seda tuli otsast korrata. Samuti pidid ohvriloomad olema kehaliselt täitsa veatud. Ei kõlvanud ohverdamiseks ka see loom, kes tõrkus ohverdamispaika viimisel.

Roomas oli väga palju **preestrid**. Ülempreester kandis nimetust **pontifex maximus**.

Olles väga jumalakartlikud, ei tahtnud roomlased midagi ette võtta jumalate nõusolekuta. Vastavate preestrite ehk auguuriide ülesandeks oligi jumalate tahte määramine. Seda tegid nad lindude lennu ja häälitsemiste järgi. Templite juures hoiti selleks pühi kanu ja hanesid. Tulevikuennustajaiks loomade sisikondade järgi oli veel iseliik vaimulikke. Viimane komme on laenatud etruskidelt.

Vabariigi korraldus. Patriitslased ja plebeid.

129. **Vabariigi korraldus.** Oluline osa Rooma vabariigi valitsemisest koondus **senati** kätte. Nagu juba kuningate ajal, nii koosnes senat ka vabariigi ajal 300 liikmest, kes püsisid selles ametis eluaja. Senati tähtsaks ülesandeks oli seaduseelnõude esitamine rahvakoosolekule. Rahvakoosolek tuli kokku Marsiväljakule ja sellest võisid osa võtta kõik sõjateenistusekohustuslikud mehed. Seal valiti riigiametnikke, kuid otsustati ka seaduste, sõja ja rahu üle jne. Rahvakoosolek kinnitas senati otsused, muidu polnud nad maksvad. Senati juhtimisel valitsesid riiki **kaks konsulit**. Konsulid valiti rahvakoosoleku poolt ainult üheks aastaks. Nemad mõistsid kohut, juhtisid sõjaväge, kutsusid kokku rahvakoosoleku

jne. Kui konsulid liikusid tänaval, pidid kõik andma neile aupaklikult teed. Ratsanikud astusid konsuli möödumisel sadulast maha, et väljendada seega oma lugupidamist. Konsuleid saatsid nende ametikäikudel 12 kohtuteenrit ehk **l i k t o r i t**. Igaüks neist kandis õlal kepikestekimpu. Linnamüüri taga ja sõja ajal olid nad

Rooma konsul.

Liktorid.

varustatud kirvestega. Kui konsul oli teinud karistuseotsuse, viisid selle täide liktorid. Vähemate süütegude eest anti vitsu, raskemate roimade karistuseks raiuti varemil aegadel süüdlasel pea kirvega maha.

Kui aga riiki ähvardas hädaoht kas välissõja või suurte seesmiste rahutuste näol, siis määrati ametisse **d i k t a a t o r**, kel oli

piiramatu võim riigis. Diktaatorit saatsid tema käikudel 24 likto-
rit, kellest igauks oli varustatud kepikestekimbu ja kirvega. Dik-
taator määrati kuueks kuuks. Juhul, kui möödus hädaohtlik seisu-
kord varemini, lahkus ametist kohe ka diktaator.

Kõrged ametnikud olid ka *t s e n s o r i d*. Nemad pidid iga
viie aasta tagant korraldama üldise rahvalugemise. Selleks ilmu-
sid kõik perekonnapead *tsensori* juurde Marsiväljakule ja andsid
õiglasi ja täpsaid andmeid oma isiku, perekonna, samuti oma varan-
duse ja tulemite kohta. Saadud andmete järgi määrati siis makse
ja liigitati kodanikke. *Tsensorite* kohuseks oli ka rahva eluviiside
järele valvamine. Nad võisid ametist vabastada koguni senaato-
reid, kui leiti, et need pole küllalt ausad ega korralikud.

Politseilised ülesanded kuulusid *e d i i l i d e l e*. Ühed neist
valvasid linna hoonete, platside ja tänavate puhtuse ja korra järele.
Teised hoolitsesid selle eest, et turule ei toodaks rikkiläinud toidu-
aineid, et müüjad tarvitaksid õigeid kaale jne. Kolmandad olid
rahvapidustuste ja -lõbustuste korraldajad.

Riigi kassapidajad kandsid *k v e s t o r i t e* nime.

A. 366 e. Kr. võeti konsuleilt ära kohtuvõim, mis läks selleks
määratud kohtunikkuude ehk *p r e e t o r i t e* kätte. Konsulid või-
sid pärast seda kohtunikkuudena teetseda ainult sõjaajal.

130. **Patriitslased ja plebeid.** Rooma vabariigis polnud
kodanikud kaua aega üheõiguselised. Täieõiguselisiks riigikodani-
keks olid üksnes patriitslased, kes põlvnesid põlistest Rooma pere-
kondadest. Patriitslased pidasid oma esivanemaiks Rooma linna
esimesi asustajaid. Patriitslased olid varanduslikult jõukad. Lin-
nas omasid nad maju ja ärisid, maal oli neil põlde, aedu ja karja-
maid, kus peeti suuri veise- ja lambakarju. Patriitslaste hulgast
valiti senaatoreid ja riigiametnikke, samuti võisid preestreiks saada
ainult patriitslased.

Hoopis erinevas olukorras võrreldes patriitslastega olid *p l e b e i d*.
Plebeideks peeti hilisemal ajal vabatahtlikult Rooma elama
asunud inimesi või Roomaga liidetud maa-alade elanikke. Lin-
nas tegelesid plebeid kauplemise ja käsitööga, maal olid nad väike-
kohapidajaks või tööliseks patriitslaste juures. Plebeid olid küll
isiklikult vabad kodanikud, kuid neil puudusid need õigused, mis
olid patriitslastel. Näit. ei pääsenud nad ühessegi riigiametisse;
samuti ei võinud nad saada preestreiks. Ka oli täiesti keelatud
abielusid sõlmida patriitslaste ja plebeide vahel.

Plebeidel polnud nii suuri varandusi kui patriitslastel. Linnas
leidis küll päris jõukaid plebeisid — kaupmehi või käsitöölisi, maal
elasid väikekohapidajad ja töölised aga suuremalt osalt kehvades

oludes. Kohustusi Rooma vabariigi vastu täitsid plebeid aga niisama kui patriitslasedki: nad võtsid osa sõdadest ja maksid makse riigi kasuks.

131. **Plebeid Pühal mäel. Rahvatribuunid.** Olukord patriitslaste ja plebeide vahel oli juba ammu pinev. Kuningate ajal leidsid plebeid kuningate poolt toetust. Püüdsid ju patriitslased kõigiti piirata kuningavõimu ja seepärast olid kuningad plebeidele vastutulelikud, et leida neis endile seljatuge. Vabariigis sattus võim täiesti patriitslaste kätte ja plebeide elu muutus päev-päevalt raskemaks. Tol ajal pidas Rooma palju sõdu. Neist pidid osa võtma ka plebeid. Sõjaajal aga jäid kodused tööd laokile. Kehvad väikekohapidajad ei jõudnud endile osta orje ega palgata töölisi, nagu tegid seda suurmaaomanikud-patriitslased. Juhtus siis, et meeste sõjas olles jäid plebeide põllud sööti. Sõjast tagasi tulnud, ei saanud nad muidu jätkata kohapidamist, kui tegid laenu, kusjuures laenuandjaks olid muidugi suurmaaomanikud-patriitslased.

Laenati peamiselt viljaseemet ja loomi, aga ka raha. Laenu pealt tuli maksta kõrget protsenti. Juba selle tasumine tekitas suuri raskusi. Kui juhtus veel viljaikaldus või mõni loomaõnnetus, tuli lisaks teha uut võlga. Nii sattusid maal asuvad plebeid aja jooksul täiesti patriitslaste meelevalda. Maksujõuetute võlgnikkude vastu olid patriitslased väga halastamatud. Nad lasksid neid isegi peksta, võtsid neilt viimse varanatuksese ja võlgnik pidi orjana töötama senikaua patriitslase põllul, kui võlg sai tasa. Vahel pidi kogu võlgniku perekond minema patriitslasele palgata tööliseks.

See kõik tekitas plebeides suurt pahameelt. Õigustatud nuri-semist tekitas ka ü h i s m a a d e asi. Nimelt oli valitsuse poolt lubatud kolmandik osa kõigist vallutatud maist anda rahvale ühiseks kasutamiseks. Tegelikult kasustasid maad patriitslased. Neil olid seal mitmesajapealised loomakarjad, aga plebeid ei saanud oma paarilegi loomale söödamaad muidu, kui pidid seda rentima patriitslastelt. Nurisesid ka linnas elavad jõukad plebeid.

Patriitslased petsid tihti plebeisid. Kui oli tulemas sõda, siis lubati plebeidele mõndagi, et need läheksid aga sõtta. Kui möödus hädaoht, unustati lubadused. Ühel säärasel juhul katkes plebeide kannatus. Rahulikult, ilma vägivallategudeta, lahkusid nad oma perekondadega Roomast ja asusid Roomast mõne kilomeetri kaugusele P ü h a l e m ä e l e. See oli a. 494 e. Kr. Sinna kavatsesid nad rajada uue linna. Patriitslased ehmatasid. Nad teadsid, et plebeideta ei suuda nad kaitseda linna vaenlaste vastu. Liiasi oli karta, et plebeid ühinevad vaenlastega. Patriitslased saat-

sid siis ühe väga osava kõnemehe Pühale mäele plebeide juurde. See läks ja jutustas plebeidele valmi kõhust ja kehaliikmeid. Ta kõneles järgmiselt: „Kord nurisesid kehaliikmed kõhu üle, et see ei tee mingit tööd, küll aga kasustab teiste liikmete töövaeva. Kehaliikmed tõstsid mässu kõhu vastu. Jalad ei kõndinud enam, käed ei tõstnud toitu suu juurde, hambad ei närinud midagi, kurk ei neelanud jne. Kõhul oli varsti nälg käes. Kuid ühtlasi muutusid jõuetuks kehaliikmedki. Viimaks said kõik aru, kui vajalised nad on üksteisele. Nad asusid jälle oma endiste ülesannete täitmisele. Seetõttu muutusid kehaliikmed jälle tugevaks.“ Plebeid mõistsid valmi mõtet ja pöördusid lepitatult Rooma tagasi. Senat tegi seekord mõõndusi. Ta lubas plebeidel valida oma huvide kaitseks erilisi ametnikke, nn. **r a h v a t r i b u u n e**. Järgmisel aastal valiti kohe kaks rahvatribuuni. Tribuunid käisid senati koosolekuil. Neil polnud esialgu seal küll sõnaõigust, vaid nad pidid istuma senatiruumi väliskuse kõrval pinkidel ja kuulama, mis koosolekul arutati. Kui tuli aga otsustamisele mõni säärane küsimus, mis oli hoopis ülekohtune plebeide suhtes, siis ütlesid tribuunid „**veto**“, s. t. „ma keelan“. **V e t o**-ütlemisega oli otsus seisma pandud. Nii kaitsesid tribuunid plebeide huve. Tribuuni korteri uks pidi ööd ja päevad lahti olema, et iga abivajaja pääseks sisse. Tribuuni isik oli tema ametiajal püha ja puutumatu. Kes teda sõnaga solvas või mingil muul viisil talle kallale kippus, see langes suure karistuse alla.

132. **Kaheteistkümne tahvli seadused.** Vanemal ajal mõisteti Roomas kohut kirjutamata seaduste järgi. Kuid kohtunikud oskasid sageli neid seadusi nii pöörda, nagu nad ise soovisid. See pärast nõudsid plebeid seaduste kirjanemist, et sel teel muuta kohtupidamist õiglasemaks.

Pika puiklemise järel nõustusid sellega patriitslased. Seks valiti a. 451 e. Kr. k ü m m e meest. Neile anti aastaks piiramatu võim riigis, et nad saaksid rahulikult koostada seadusi. Töö ei edenenud nii kiiresti, kui algul arvati. Kaks aastat töötasid kümme meest, — siis valmisid seadused, mis kirjutati 12 vasktahvlile. Need tahvlid paigutati foorumile kõnetooli kõrvale, et kõigil oleks võimalus tutvuda seaduste sisuga.

Seal võis lugeda järgmist:

„Kui keegi öösi sissetungiva varga maha lööb, siis on see õieti tehtud.

Kui sureb keegi testamenti tegemata, siis langeb pärus ligemale meessoost pärijale.

Liigkasuvõtja on sama karistuse väärt, mis varaski. Jne.“

Plebeide kasuks kõnelesid uued seadused väga vähe. Võlgasid ei kustutatud, abielukeeld jäi endiselt maksma, samuti jäid ka ühismaad ainult patriitslaste kasustada.

Väikest kergendust tõi küll protsendi ülemmäära kindlaks määramine. Kuid endiselt karmid olid seadused maksujõuetute võlglaste kohta.

133. Patriitslased ja plebeid saavad üheõiguseliseks. Pärast 12 tahvli seaduste avaldamist jätkasid plebeid võitlust patriitslastega. Visalt andsid patriitslased järele. Abielud patriitslaste ja plebeide vahel tunnustati siiski lubatavaks a. 445 e. Kr. Hiljemini loobusid patriitslased plebeide kasuks teisest konsulikohast.

Esimene plebei sai konsuliks a. **366** e. Kr. Vahepeal aga olid patriitslased asutanud uusi kõrgemaid riigiameteid, kuhu võisid pääseda ainult nemad. Aegamööda langesid ometi needki kantsid ja plebeid võitsid endile kõik kodanikuõigused riigis. Ka kõrge-
maiks vaimulikeks võisid saada plebeid. Aastal **300** e. Kr. on Roomas kadunud kõik vaheseinad ja kodanikud saavutanud üheõiguluse. Umbes 200 aastat oli seega kestnud võitlus patriitslaste ja plebeide vahel.

Itaalia vallutamine.

134. Rooma sõjavägi. Roomlaste suurt sõjalist edu võimaldas suurel määral nende hästikorraldatud sõjavägi. Sõjaväekoostusele allusid Roomas kehaliselt terved meeskodanikud 17.—46. eluaastani. Sõjavägi jagunes leegionideks. Sõdurite arv leegionides oli erinevail aegadel erisugune. See kõikus 3000—6000 vahel. Leegionid jagunesid kolmeks lahingureaks. Esimeses reas asusid noored, kolmandas reas aga olid vanad lahinguis karastatud sõjamehed. Kummalgi leegioni tiival asetsesid ratsanikud. Igas leegionis oli 300 ratsanikku.

Peale tegelikkude sõdurite oli igas leegionis veel kokki, pasunapuhujaid, hobusepoisse, veoloomade ajajaid, arste, ennustajaid jne.

Sõdurite kogumine ja väeosadesse jaotamine toimus esiti Kapitooliumil, pärast Marsiväljakul.

Sõduri rõivaks oli villane lühikeste varrukatega särk, mille üle kanti raudrüüd ja villast varrukateta mantlit. Viimane võeti ära lahingusse minnes. Peas kanti raudkiiurit ja jalas rihmadega poolsaapaid, mis jätsid varbad paljaks. Pükse hakati kandma hilisemal ajal. Külma kaitseks mähiti põlved sidemeisse.

Rooma sõdur.

Relviks olid sõduril mõõk ja oda, kaitseks kanti kilpi. Piiramisel tarvitati müüripurustajaid, kiviheitemasinaid ja piiramistorne.

Peale relvade pidid sõdurid kaasas kandma igaüks umbes paarikümnekilost kandamit. Selle moodustasid: toidumoon, sööginõud, kirves, saag, labidas jne. Asunud laagrisse, kaevati selle ümber kohe kraav ja ehitati vall, millele tehti teravaist teibaist aed.

Kord oli Rooma sõjaväes väga vali. Roomlane võis võita või langeda, põgenemine oli häbistav. Samuti pidid sõdurid tõrkumata alluma oma juhtidele.

135. **Veji vallutamine. Galialased Roomas.** Vabariigi algpäevil pidas Rooma peamiselt kaitsesõdu. Naabrid nägid noores kasvavas linnas kardetavat võistlejat ja püüdsid teda hävitada. Kuid aja jooksul kasvas Rooma nii tugevaks, et kaitsesõdade asemel hakkas ise maid vallutama.

Pikemat aega kestis sõda etruskidega. Etruskide tähtsama linna Veji vallutas Rooma väepealik Camillus. Ta las kis kaevata hiigelpika maaaluse käigu roomlaste laagrist alates

kuni Veji linna keskohta. Siis korraldas ta tormijooksu linnale. Vejilased kogunesid kõik linnamüüridele ja neil polnud aegagi tähele panna, kuidas linna südames tekkis maasse avaus. Ikka suuremaks muutus see, kuni siit hakkas väljuma mees mehe järele roomlasi. Nad ruttasid linna väravate juurde ja avasid need. Veji võideti ja roomlastele langes osaks suur sõjasaak. Camillusele korraldati Roomas suured pidustused ja austuseavaldused. Varsti aga süüdistasid roomlased teda Vejist saadud sõjasaagi kõrvalda-

mises. Nad määrasid talle suure rahatrahvi. Camillus vihastus aluse ta süüdistuse pärast ja lahkus Roomast. Nagu karistuseks oma noore ja andeka juhi põlgamise eest lähenesid Roomale kardetavad vaenlased.

Need olid gallialased. Roomlased ruttasid neile vastu. Mitte kaugel Roomast, väikese Allia jõe kaldal kohtusid vastasväed teineteisega. Roomlased sattusid segadusse, nähes gallialasi, sest need tundusid nagu õudsed viirastused: suure kasvuga mehed, kelle nägudel oli pikuti ja põigiti suuri punetavaid haavaarme. Nägude õudset ilmet suurendasid pikad sassis juuksed ja pikad rippuvad vurrud. Metsiku kisaga tormasid nad roomlastele kallale ja hävitasid Rooma sõjaväe peaaegu viimse meheni.

Seejärel algas Roomas meeletu põgenemine. Naised, lapsed ja raugad ruttasid linnast välja. Ainult väike salk julgeid ja kartmatuid roomlasi kindlustas end Kapitooliumil, Rooma kõrgemal künkal. Foorumile jäi istuma 80 auväärt senaatorit. Nad tahtsid hukkuda koos linnaga. Gallialased leidsid ees vaikiva ja tühja linna. Pidurõivais senaatoreid pidasid nad esiotsa kujudeks. Üks gallialane läks ja sikutas arvatavat kuhu habemest. Kohe sai ta kepiiga valusa hoobi vastu kätt. Sellest märkasid gallialased, et nende ees on elusolendid. Seejärel surmati vanakesed ja hakati rüüstama linna.

Võitmatuks jäi aga Kapitoolium. Piiratuile kippus nälg kätte. Aja jooksul tüdinesid ka gallialased. Pealegi levisid nende keskel paljud haigused. Nad lubasid ära minna, kui roomlased annavad neile 1000 naela kulda. Roomlased nõustusid ja kuld kanti gallialaste kaaludele. Gallialased tarvitasid valesid kaalupomme. Kui roomlased juhtisid sellele nende väepealiku tähelepanu, hüüdis see uhkelt: „Häda võidetuile!“ Seejuures viskas ta kaalule lisaks oma raske mõõga. Roomlased pidid nüüd kulda veelgi lisama.

Kui roomlased vabanesid gallialastest, olid nad esialgu üsnagu mures oma tuleviku pärast. Ümberringi asusid vaenulikud rahvad, kes otsisid juhust nõrgenenud linna hävitamiseks. Roomlased kavatsesid koguni linnast lahkuda ja asuda elama Veji linna. Siis tuli aga Rooma tagasi Veji võitja Camillus. Ta kihutas minema vaenlased ja tema õhutusel jäid roomlased püsima oma linna.

Kerkis üles uus Rooma. Vaenlastekartusel suure kiirusega ehitatud linn oli kaotanud palju endisest ilust. Uues linnas leidis rohkesti kõveraid ja kitsaid tänavaid ja viletsaid maju.

136. **Võitlused latiinlaste ja samniitidega.** Järgnevalt puhkes võitlus latiinlaste ja roomlaste vahel. Esialgu võideldi vahelduva õnnega, sest latiinlaste väed olid korraldatud ja varustatud niisama

kui Rooma väed. **Võitjaks** jäid siiski roomlased. Latiinlased alistati Roomale.

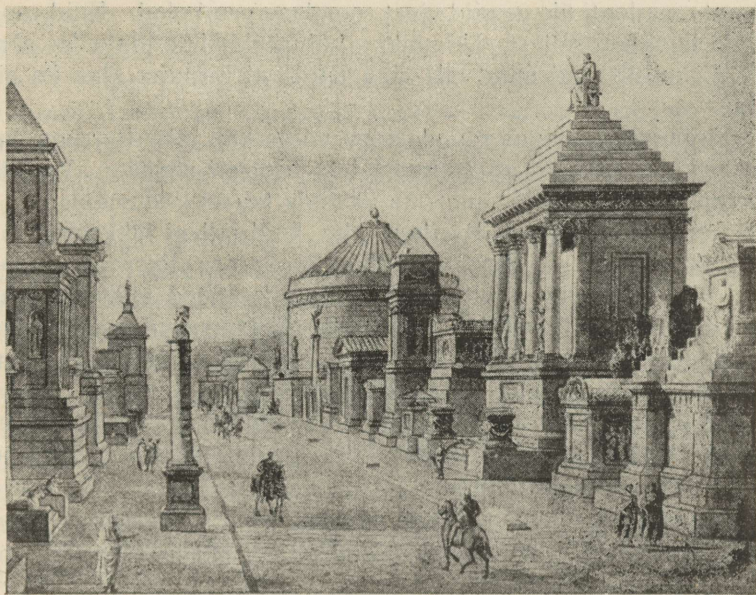
Kindlustanud oma võimu Laatsiumis, siirdusid roomlased lõuna poole. Viljaka **Kampaania** pärast puhkes sõda **samniitidega**. Sõdu samniitidega oli üldse kolm. Need kestsid vaheaegadega kokku umbes 50 aastat. Samniidid olid tol ajal kindlustanud oma mõju üsna laiadel maaaladel. Nende käes oli hulk kreeka asulinnu Lõuna-Itaalias. Samuti oli Kampaanias suuri samniitide asundeid. Küllaldane mõju oli samniitidel ka teiste mäestikurahvaste kohta ja need ühinesid samniitidega Rooma vastu. See polnud enam sõda ühe maatüki pärast, vaid sõdisid kaks kange rahvast oma ülemvõimu kindlustamise nimel. Vabadust armastavad samniidid ei tahtnud kuidagi alistuda Rooma ülemvõimule, roomlased aga pingutasid oma jõudu, et mitte lasta samniite esikohale. Pikk väsitav sõda lõppes **Rooma võiduga**. Samniidid ja teised nendega liidus olevad mäestikurahvad alistusid. Et kindlustada oma võimu tulevikus, rajasid roomlased võidetud maaaladele oma kindlusi ja asundeid. Samuti ehitasid roomlased võidetud maade ja Rooma vahele head maanteed. **Tsensor Appius Claudius** laskis ehitada suure sõjatee Roomast kuni Capuani. See läbistas hiigelsuurt Pontiini sood, kuhu ehitati hiigla-teetamid. Ehitaja nime järgi kutsuti teed **Appiuse teeks**.

137. Sõda Pyrrhosega. Pärast samniitide alistamist kuulus Rooma võimu alla kogu Kesk-Itaalia. Lõuna-Itaalia linnadest alistasid mitmed võitlusetu.

Suurt vastupanu Roomale avaldas aga **Tarentum**. Abiks kutsusid tarentlased endile Epeirose kuninga **Pyrrhose**. Pyrrhos oli julge ja osav väejuht ja tema ihaks oli saada niisama kuulsaks ja võitmatuks maadevallutajaks, kui oli olnud Aleksander Suur.

Heameelega võttis ta vastu Tarentumi kutse. Kiiresti laskis ta ehitada mahukaid laevu. Neile paigutati kiviheitemasinaid, kaitsetorne, müüripurustajaid, ratsahobuseid ja 20 sõjalevanti. Laevadele asus ka suur osa Epeirose hästikorraldatud sõjaväest. Esimeses lahingus saavutas Pyrrhos hiilgava võidu. Kui sõjalevandid liikusid roomlaste vägede poole, läksid nende sõjahobused peruks, sest nad kartsid elevante. Perud hobused ühes ratsanikkudega tormasid suure hooga Rooma leegionide sekka, sünnitades seal segadust. Pyrrhose mehed kasustasid seda, ründasid hoogsalt roomlasi ja löid neid. Pyrrhos oli täis võidujoovastust. Oli küll langenud palju temagi mehi, kuid Rooma kaotused surnute ja vangilangenute näol olid märksa suuremad. Kui Pyrrhos käis vaatamas langenud roomlasi lahinguväljal, siis märkas ta, et neil

kõigil oli nool rinnas ja nad lamasid nägu pöördud vaenlase poole. „Oleks mul sääraseid vahvad mehed,“ lausus Pyrrhos, „siis võidaksin kogu maailma!“ Ta laskis surnud austuseavaldustega maha matta ja hoolitses hästi sõjavangide eest. Pyrrhos oli

Appiuse tee.

tundma õppinud roomlaste vaprust ja sitkust. Ta tahtis meelsasti teha nendega rahu. Selleks saatis ta usaldusväärse saadiku Rooma. Osa senaatoreid pooldaski rahutegemist. Kuulnud sellest, laskis end talutada senatisse pime Appius Claudius. „Ma olen pime, kuid täna tahaksin ma olla ka kurt, et mitte kuulda argu sõnu, mis teie kõnelete. Oleks teil vähegi esivanemate julgust, ei räägiks te rahutegemisest vaenlasega, kes istub teie maal.“ Nii lausus auväärt Appius. Senat ühines üksmeelselt tema seisukohaga. Saadikule öeldi, et enne ei räägi roomlased rahust, kui Pyrrhos on lahkunud Itaaliast.

Saadikule jättis Rooma sügava mulje. „Rooma senat on nagu kuningate kogu“, seletas saadik Pyrrhosele, „ja roomlased on niisama järeleandmatud, iseteadvad ja lihtsad eluviisides kui spartalased meil Kreekas.“

Seejärel tuli varsti Pyrrhose juurde Rooma saadik läbi rääkima sõjavangide vahetuse üle. Pyrrhos katsus saadikut meelitada,

pakkudes talle kalleid kingitusi. Lauad särasid kullast, kalliskividest, toredaist rõivaist jne. Kuid roomlane lükkas kõik tagasi. Järgmisel päeval laskis Pyrrhos läbirääkimisteruumi poolitada raskete eesriietega. Sinna taha viidi suur elevant. Rooma saadiku tool asetati just eesriide äärde ja kogu läbirääkimiste aja kõigutas elevant oma lonti üle eesriide just roomlase pea kohal. Kuid roomlane ei hoolinud sellest vähimatki. Läbirääkimiste lõppedes sõnas ta: „Ei meelitanud mind eile sinu kuld, ei hirmuta täna ka sinu elajas.“

Järgmises lahingus roomlastega võitis küll jälle Pyrrhos, kuid temagi kaotused olid nii suured, et ta tusaselt sõnas: „Veel üks säärane võit ja ma pean minema üksinda tagasi kodumaale.“

Teist korda pakkus Pyrrhos rahu, kuid jällegi lükkasid roomlased selle tagasi. Kolmandas lahingus kaotas Pyrrhos. Roomlased olid mähkinud noolte ümber tõrva kastetud takku ja lahingusse tormates süütasid takud põlema. Seesuguseid nooli pildusid siis roomlased elevantide sekka. Elevant tabas kabuhirm ja nad löid oma põgenemisega Pyrrhose väed segi.

Roomlased said saagiks palju sõjavarustist, vange ja neli elevanti. Elevantid olid Roomas kõigi imetlusesemeiks, sest neid polnud varemni siin nähtud.

Kaotanud lahingu, pöördub Pyrrhos tagasi Epeirosse. Varsti pärast seda alistus Tarentum. Seega oli roomlaste võimu all kogu Kesk- ja Lõuna-Itaalia.

138. **Jaota ja valitse.** Alistatud rahvastega sõlmisid roomlased lepingud. Lepinglaste õigused polnud kaugeltki ühesugused. Ühele lepinglasele anti suuremad õigused, teisele vähemad. Lepinglaste huvid Rooma suhtes polnud seega ühetaolised. Roomlased lootsid seesuguse korralduse kaudu ära hoida ühiseid vastuhakkamisi nendele. Õiguste ebaühtlase jaotuse teel oli kerge valitseda.

Puunia sõjad.

139. **Kartaago.** Kartaago asetses Põhja-Aafrikas tormide eest hästi varjatud ja sügava lahe kaldal. Künagi oli Kartaago küll foiniiklaste asulinn, kuid aja jooksul saavutas ta täieliku iseseisvuse. Kasvanud võimsaks kaubalinnaks, võttis ta oma võimu alla peaaegu kogu Põhja-Aafrika ranniku, osa Hispaania lõunarannikust, Sardiinia, Korsika ja lääneosa Sitsiiliast. Nagu omal ajal foiniiklased nii olid ka kartaagolased osavad kaupmehed

ja merisõitjad. Nad olid kaubanduslikus läbikäimises kõigi tol ajal tuntud rahvastega. Seetõttu koondus Kartaagosse suuri rikkusi. Jõukus avaldus nii elanikkude eluviisides kui ka linna välises ilmes. Seal oli palju toredaid templeid, ilusaid mitmekordseid maju ja suuri kaubaladusid, mis olid kuhjaga täis kallist kaupa. Suurkaupmeeste elamute sisustuses valitses samuti toredus. Mööbel oli kaunistatud elevantiluu, kulla ja hõbedaga. Söögilaual oli pillavas külluses kõike, mida süda soovis. Niisama rikkad kui suurkaupmehed olid ka suurmaaomanikud. Nende viljakail mõisaväljadel, Kartaago ümbruses, töötas tuhandeid orje. Et need ei pääseks põgenema oma vaevalistest elutingimustest, neediti nad ahelaisse.

Kartaago oli v a b a r i i k. Võim kuulus seal täiel määral suurkaupmeestele ja suurmaaomanikele. Rahva suurema osa tähtsus riigi valitsemisel oli tühine.

Kartaagolased ei armastanud ise sõjaväes teenida, sest neile olid talumatud sõdurielu karmid tingimused. Ainult hädakorral võtsid nad relva kätte. Seetõttu koosnes Kartaago sõjavägi peamiselt p a l g a s õ d u r e i s t. Väejuhtideks olid muidugi kartaagolased ise. Võimsa sõjalise jõu moodustas aga nende s õ j a - l a e v a s t i k, millesse kuulus umbes 300 laeva.

140. **Kartaago ja Rooma.** Roomlastel ja kartaagolastel oli teineteisega kaua aega rahulik läbisaamine. Roomlased ei tegelnud nimetamisväärselt kauplemise ega kaugemate merisõitudega. Nende laevad sõitsid peamiselt Itaalia ranniku läheduses; harva liiguti Sitsiiliast ja Sardiiniast kaugemale lääne poole. Ülemvalitsus Vahemere lääneosas kuulus vastuvaidlematult kartaagolastele. Pärast Lõuna-Itaalia vallutamist aga pöörsid roomlased senisest enam tähelepanu Kartaago võimu kasvamisele, eriti Sitsiilias. Nad otsustasid vastu astuda Kartaago võimuhaaramispüüdeile. Sellest puhkesid sõjad, mis arenesid hiiglavõitluseks ülemvõimu pärast Vahemerel. Sõdu Rooma ja Kartaago vahel oli üldse kolm. Nad kestsid vaheaegadega kokku üle saja aasta ja on tuntud Puunia sõdade nime all, sest roomlased kutsusid kartaagolasi puunlasteks.

141. **Esimene Puunia sõda.** Sõda algas a. 264 e. Kr. Kohe sõja algul oli roomlastel suur edu: nad vallutasid peaaegu kogu Sitsiilia. Võimatu oli aga alistada sealseid merikindlustisi, sest neid toetasid kartaagolased mere kaudu. Roomlastel oli selge, et vastase lõplik võitmine pole mõeldav ilma tugeva sõjalaevastikututa. Seda neil aga polnud. Suure hoolde ja agarusega asuti tööle ja lühikese aja jooksul valmis hulk sõjalaevu.

Seni oli merelahinguis püütud laeva ninas leiduva metallist teravikuga vaenlase laeva küljesse auku lüüa, et sel viisil laeva põhja lasta. Säärases merelahingus etendasid tähtsat osa sõudjad ja tüürijad, sõdurite vahvus aga jäi tagaplaanile. Roomlastel polnud lootust saada üleöö vilunud tüürimeesteks. Neil tuli õnnelik mõte varustada sõjalaevu langevate sildadega. Soodsal silmapilgul lasti sild alla vaenlase laevale nii, et silla raudkonksud selle ääresse tungisid. Silda mööda söötsid roomlased vaenlase laevale ja algasid käsitsivõitlust, milles nad olid väga vilunud.

Mylae neeme juures Sitsiilia põhjaranniku läheduses said roomlased esimese suure võidu merel. Võidu mälestuseks püstitati Rooma foorumile mälestussammas, millele olid kinnitatud võidetud Puunia laevade ninad. Mõni aeg pärast Mylae merelahingut saatsid roomlased sõjaväe Aafrikasse, et vallutada Kartaago. See julge katse lõppes tagajärjetult. Kuid a. 241 e. Kr. said roomlased merel uue võidu. See oli Egadi saarestiku juures Sitsiilia lääneranniku läheduses. Pärast Egadi lahingut kuulus ülemvõim Vahemere lääneosas juba Roomale. Veel samal aastal palusid kartaagolased rahu ja loovutasid Sitsiilia vastasele.

142. **Uusi vallutusi.** Pärast sõja lõppu osutus Kartaago sedavõrd kurnatuks, et ei suutnud oma palgasõdureile palka välja maksta. Seetõttu hakkasid need mässama. Vastase rasket seisukorda kasustasid roomlased. Kesk rahuagea vallutasid nad Sardiinia ja Korsika saare. Paar aastakümnet hiljemini laiendasid roomlased veelgi oma maaala. Nad alustasid võitlust gallialastega ja vallutasid kogu Põhja-Itaalia. Toibunud palgasõdurite mässust, hakkas ka Kartaago mõtlema uute maade vallutamisele. Hamilkar Barkas, Kartaago tubli väepealik, siirdus Hispaaniasse ja vallutas sellest ligi poole. Sealt hangiti jälle uusi tuluallikaid. Hispaania hõbedakaevandustest saadi palju hõbedat ja sealseilt alistatud rahvailt suuri makse.

Pealegi lõi Hamilkar Barkas Hispaaniasse hea sõjaväe pärismaalastest. Nii oli Sitsiilia kaotus uute võitudega tasa tehtud.

143. ^{sint} **Hannibal ja Saguntum.** Seitse aastat pärast Hamilkar Barkase surma valisid sõjaväed Hispaanias endale juhiks ta 24-aastase poja Hannibali. Kui Hannibal oli üheksa-aastane, oli isa võtnud ta kaasa Hispaaniasse ja lasknud tal vanduda, et ta jääb surmani Rooma vaenlaseks. Hannibal kasvas sõdurite keskel. Ta mänguesemeiks olid relvad ja ta kooliks oli sõjalaager. Seal õppis ta oma isalt ja vilunud sõdureilt sõjakunsti saladusi. Ta omas karastatud ja tugeva keha, suurt osavust, vaprust ja kavalust.

Hannibal oli sõdurite lemmik ja temast sai suur väejuht. Uut sõda Roomaga peeti Kartaagos tol ajal paratamatuks. Samal arvamusel oli ka Hannibal, kes ootas kärsitult aina sõja algust. See saabuski pea. Roomlased olid võtnud oma kaitse alla Saguntumi linna Hispaanias. Et kiirustada sõja puhkemist, vallutas Hannibal Saguntumi. Kui roomlased sellest kuulda said, saatsid nad oma saadiku Kartaagosse ja nõudsid Saguntumi vabastamist ja Hannibali väljaandmist. Seda Kartaago muidugi ei teinud. Rooma saadik vihastus. Ta käänas oma ülerõiva ehk tooga nurga soppi ja ütles: „Siin sopsis on sõda ja rahu. Kumba teie valite?“ — „Selle, mis ise annad,“ kõlas kartaagolaste vastus. „Võtke siis sõda,“ hüüdis roomlane ja läks. Nii algas teine Puunia sõda a. 218 e. Kr.

144. **Teine Puunia sõda.** Hannibal otsustas tungida kiiresti Itaaliasse. A. 218 e. Kr. kevadel maikuus alustas ta teekonda Hispaaniast. Augustis ületas ta Pürenee mäed ja septembris Rhône'i jõe. Jõudnud Alpide jalamile, hakkasid sõdurid tundma rahu- tust ja hirmu, sest neile näisid järsud kaljurünnakud ja lumest kiirgavad mäetipud ületamatud. Kuid siiski jätkati vaevalist teekonda. Viimaks jõuti Alpide harjale. Sealt näitas Hannibal oma sõdureile kauget Itaaliat ja vaimustas neid edasiseks rännakuks. Alpide- st allalaskumine osutus aga veelgi raskemaks. Oli oktoobrikuu ja algasid lumesajud. Kitsad ja jär- sud mäestikuteed olid jäätunud ja libedad. Tuhandete viisi langes kuristikesse sõdureid, loomi ja moonavankreid. Viieteistkümne päevaga olid Alpid küll ületatud, kuid kaotused silmanähtavalt suured. Sellest sõjaväest, mis Hannibalil oli Rhône'i jõe juures, oli säilinud ainult pool. Galliala- sed Põhja-Itaalias võtsid Hanni- bali rõõmuga vastu, sest nad pol- nud rahul Rooma ülemvalitsusega. Hulgaliselt astus neid tema sõja- väkke. Et võita enda poole Rooma lepinglasi, kuulutas Hannibal, et ta on tulnud neid vabastama Rooma ülemvõimu alt.

Hannibal.

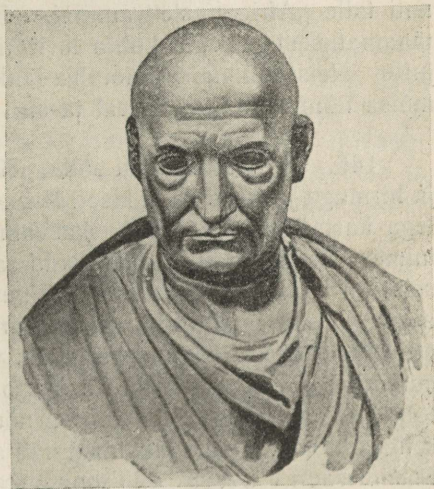
Põhja-Itaaliast liikus ta lõuna poole. Oli kevadine aeg, kui Hannibal jõudis üle Apenniinide Etruuriasse. Sellel aastaajal sada- vate rohkete vihmade tõttu olid seal teed põhjatud ja vett palju.

Päevade viisi kõndisid sõdurid põlvini ja paiguti vööni vees. Sõdurite keskel levisid mitmesugused haigused, mis nõudsid palju ohvreid. Hannibal ise kaotas teise silma. Etruuriasse olid roomlased saatnud Hannibalile vastu sõjaväe. Tiheda udukatte all ründas Hannibal vaenlase sõjaväge *T r a s i m e n u s e* järve juures ja hävitas selle peaaegu täielikult. Tee Rooma oli seega vaba, kuid Hannibal tundis oma sõjalise jõu nõrkust kindlustatud linna vallutamiseks ja läks Roomast mööda lõuna poole. Roomlased valisid diktaatoriks *F a b i u s M a x i m u s e*, kes hoidus otsesest lahingust vaenlasega. Küll aga liikus ta igal pool Hannibali kannul ja tungis kallale igakord, kui oli paras aeg ja koht. Kord õnnestus tal vaenlast mäekitsuses täiesti ümber piirata. Hannibalil tuli kaval mõte. Ta laskis mõnesajale härjale haakood sarvede otsa kõita ja põlema süüdata. Siis aeti härjad vastumäge üles vaenlase poole. Roomlased arvasid, et vastane sealt kohalt katsub mäekitsusest välja pääseda, ja ruttasid vastu. Hannibal aga lahkus oma sõjaväega mäekitsuse vastasküljelt ja pääses seega raskest olukorrast. Kannatamatud roomlased polnud rahul *F a b i u s M a x i m u s e* sõjapidamisviisiga, nimetades teda kõhklejaks. Tema ametiaja lõppemisel läks Rooma sõjaväe juhtimine kahe konsuli kätte. Need ruttasid Lõuna-Itaaliasse ja kohtasid vastast *C a n n a e* väljal Apuulias. Roomlastel oli 80 000 jalameest ja 6000 ratsanikku, Hannibalil aga 40 000 jalameest ja 10 000 ratsanikku. Konsul *V a r r o* sel päeval, kui sõjaväe juhtimine kuulus temale, ründas kohe vaenlast. Väeliini keskosas oli roomlastel algul edu, seal taandusid vastased järk-järgult. Siis aga tungisid Hannibali tugevad väed peale mõlemalt küljelt. Ta ratsavägi tormas roomlaste kallale seljatagant. Roomlased olid sattunud nagu tangide vahele ja nende sõjavägi hävis peaaegu täiesti. Kümned tuhanded lamasid surnult lahinguväljal, tuhanded sattusid vangi. Nii võitis Hannibal *C a n n a e* lahingu a. 216 e. Kr. täielikult. Selle tagajärjel kasvas Hannibali kuulsus. *M a k e d o o n i a* kuningas ja *S ü r a k u u s a* linn pakkusid temale toetust. Mitmed Rooma lepinglased läksid üle tema poole, nende hulgas ka rikas *C a p u a* linn *K a m p a a n i a s*.

Paljud rahvad loobuvad võitlusest pärast suuri sõjalisi kaotusi, kuid Rooma toimis teisiti. Ta koguni hoidus igasugustest läbi-rääkimistest vaenlasega. Taheti võidelda kas võiduka lõpuni või täieliku hävimiseni. Moodustati uusi sõjavägesid ja saadeti neid tagasi võitma truudusetuid lepinglasi. Hannibal ei saanud seda takistada, sest tal oli järele jäänud liiga vähe väge. Kartaagost ei saanud ta vajalisel määral toetust. Varsti asusid roomlased piirama *C a p u a*t. Hannibal otsustas kapulasi aidata ja marssis

oma sõjaväega Rooma alla. Ta lõi oma laagri üles linnast ainult mõne kilomeetri kaugusele. „Hannibal on värava taga!“ kõlas hirmuhüüd Roomas. Kuid kogenud Rooma senaatorid aimasid, et vanal Kartaago „lõvil“ pole enam endist jõudu. Rooma ei kutsunudki ära oma sõjavägesid Capua alt, nagu seda oli lootnud Hannibal. Ta oli sunnitud nurjunud lootustega lahkuma Rooma alt, Capua aga langes roomlaste kätte.

Vahepeal olid roomlased saatnud Hispaaniasse noore andeka väepealiku *Cornelius Scipio*. Lühikese aja jooksul võitis ta kõik tähtsamad maaalad Hispaanias Roomale. Hannibali vend *Hasdrubal* loobus võitlusest tugevama vastasega. Ta lahkus Hispaaniast ja ruttas üle Alpide Itaaliasse, et toetada oma venda. Aadria mere läänerannikut mööda liikus ta järjest lõuna poole. Põnevusega ootas Hannibal venna tulekut. Ühel päeval aga visati ta laagrisse Hasdrubali pea. Hannibal teadis nüüd, et oodatud abiväed on hävitatud. Vaadates venna pead lausus ta: „See on Kartaago saatatus!“ Vahepeal oli *Cornelius Scipio* Hispaaniast Rooma tagasi tulnud. Sealt ruttas ta uue sõjaväe ja suure laevastikuga *Aafrikasse*, kus teda toetas Kartaago läänepoolne naaber, Numiidia kuningas *Masinissa* kartaagolaste vastu. Suures hädas kutsusid viimased Hannibali Itaaliast koju.

Scipio.

Zama juures a. 202 e. Kr. löödi otsustav lahing. Kaua võideldi vahelduva õnnega, siis aga tungis Masinissa ratsavägi kartaagolaste seljataha. Kartaago sõjavägi hävitati täielikult. Nii ei jäänud kartaagolastel muud üle, kui võtta vastu karmid rahu tingimused. Nende järgi loobus Kartaago Hispaaniast ja loovutas kõik oma sõjalaevad peale kümne roomlastele. Kartaago pidi 50 aastat maksuma kõrget sõjamaksu ega tohtinud Rooma loata ühtki sõda pidada.

145. **Hannibali ja Scipio saatatus.** Pärast teist Puunia sõda

rakendas Hannibal kogu oma jõu selleks, et kodulinna uuesti võimaks teha. Tema juhtimisel hakkaski Kartaago uuesti kosuma, mis aga oli roomlastele vastumeelt. Nad saatsid saadikud Kartaagosse ja nõudsid Hannibali väljaandmist. Hannibal põgenes Süüriasse ja hiljemini ühe kuninga juurde Väike-Aasia kirdeosas. Kuid ka sinna ilmusid Rooma saadikud. Läbi akna nägi Hannibal, kuidas lähenesid roomlaste poolt palgatud mõrtsukad. Et mitte sattuda elusalt oma vaenlaste kätte, võttis Hannibal mürki ja suri. Ta jäi ustavaks oma lapsepõlve töotusele ja vihkas roomlasi surmani.

Samal aastal kui Hannibal suri ka Cornelius Scipio. Ta oli vahepeal saanud suure austuse osaliseks. Kartaago võitmise eest anti talle „Africanus'e“ aunimi. Kuid temagi ei pääsenud rahva tänamatusest. Tema kohta levitati mitmesuguseid aluseta kuulujutte. Neist haavus Scipio. Ta lahkus Roomast ja asus elama oma mõisa Lõuna-Itaalias. Seal ta suri ja sinna ta ka maeti.

146. **Kolmas Puunia sõda. Kartaago hukkimine.** Kadeduse ja hirmuga jälgisid roomlased Kartaago kaubanduse ning ühes sellega kartaagolaste jõukuse kasvamist. Roomas oli tol ajal palju inimesi, kes kaugeltki ei leppinud saavutatud võiduga. Üks säärasteist oli ka senaator Cato. Ta lõpetas iga oma kõne senatis sõnadega: „Peale muu arvan ma, et Kartaago tuleb hävitada.“ Vajalik ettekääne sõja alustamiseks leidis varsti. Rooma ässitusel võtsid numiidlased ette röövretki Kartaago maaaladele. Kartaagolased ei tohtinud aga alata sõda Rooma nõusolekuta. Asjata ootasid nad selleks luba. Viimaks alustasid nad siiski võitlust Numiidia kuninga Masinissaga. Seega oli roomlastel ihatud ettekääne sõja algamiseks käes. Kartaagolased, kes tundsid ülihästi oma sõjalist nõrkust, tegid kõik, et rahu säilitada. Nad andsid 300 tähtsa kodaniku last pantvangidena roomlastele. Aafrikasse saabunud Rooma sõjaväele andsid nad välja kõik oma relvad. Lugematuid vankrikoormaid viidi neid roomlaste laagrisse. Kõik oli asjatu. Roomlased kõrgendasid järjest nõudeid. Nad käskisid kartaagolastel oma kodulinn maha jätta ja elama asuda kaugemale sisemaale. See hoolimatu nõudmine ühendas kõik kartaagolased, et viimse jõuga vastu panna. Muidu mugavust armastavad kaupmehed harjutasid relvade käsitlemist. Ööd ja päevad kees palavikuline ettevalmistus vaenlasele vastuastumiseks. Parandati linna müüri ja ehitati kiviheitemasinaid, valmistati odasid, kilpe, mõõku, vibusid ja nooli. Naised lõikasid oma juuksed peast ja keerutasid neist vibunööre. Säärast vastupanu ei oodanud roomlased. Kolm aastat piirasid nad Kartaagot. Viimaks a. 146 e. Kr. õnnestus Rooma väepealikul Cornelius Scipio (Nooremal) linna tungida. Nädal aega

kestsid seal võitlused, kuni langes ka Kartaago viimne kants, kindlustis südalinnas. Kartaago väejuht sattus vangi. Ta abikaasa hüppas põlevasse templisse, et hukkuda ühes kodulinnaga. Seitseteist päeva põles uhke Kartaago. Siis oli ta varemeis. Rooma senat laskis linna asemeги üles kunda, soola peale külvata ja koha needmise alla panna.

Suurte sõdade järelaeg.

147. **Maavalitsejad ja maksurentnikud provintssides.** Pärast seda, kui roomlased olid hävitanud Kartaago ja vallutanud Kartaago riigile kuulunud maaalad, kujunes Rooma riik juba üsna suureks. Roomlastele kuulusid peale Itaalia ka Sitsiilia, Sardiinia, Korsika, Põhja-Aafrika, Hispaania ja siinpoolne Gallia. Üheaegselt Kartaago vallutamisega võitsid roomlased ka Makedoonia ja Kreekamaa. Nad sõdisid edukalt veel Väike-Aasias. Nii kuulus suurem osa Vahemere-äärseid maid II saj. e. Kr. Rooma riigile. Võidetud maid, mis asetsesid väljaspool Apenniini poolsaart, nimetasid roomlased **p r o v i n t s i d e k s.**

Provintside elanikkude olukord muutus Rooma valitsuse all kaunis halvaks. Maavalitsejaiks provintssidesse saadeti endisi konsuleid või preetoreid. Neid nimetati prokonsuleiks või propreetoreiks. Nende ametiaja kestus oli ainult üks aasta. Tolle aja jooksul pidid nad hoolitsema selle eest, et põllundus, kaubandus ja tööstus hästi areneksid ja liiklemist hästi korraldataks. Tõeliselt taotlesid nad ainult ühte eesmärki, nimelt — kuidas kiiresti rikastuda. Rikkuste kogumiseks oli maavalitsejale iga vahend sobiv. Muidugi ei toiminud ka maavalitseja ametnikud sugugi paremini. Nad võtsid eeskuju oma ülemuselt. Kaebamine nende peale andis vähe tagajärgi. Juhtus mõnikord nii, et maavalitseja karistas nii kaebealust kui ka kaebajat.

Maavalitseja enda tegevuse üle võis küll kaevata Rooma pärast seda, kui oli möödunud ta ametiaeg. Säärasel kaebusel polnud siiski suurt tähtsust. Kohtunikud olid sageli maavalitseja sõbrad ja lootsid võib-olla juba järgmisel aastal ise saada maavalitsejaiks kuhugi provintsi.

Mitte vähemal määral kui maavalitseja ja tema ametnikud rõhusid provintselanikke **m a k s u r e n t n i k u d.** Meie päevil hoolitsevad maksude sissenõudmise eest riigi- ja omavalitsuseametnikud. Rooma riik toimis aga teisiti. Kõrged maksud, mida provintsidelt nõuti, renditi iga aasta algul rikkaile eraisikuile. Need

maksid siis riigile nõutud summa korraga ja said õiguse ise maksude kogumiseks. Muidugi sundisid maarentnikud elanikke palju enam maksma, kui nad ise riigile olid tasunud. Sel kombel rikastusid nad kiiresti, endised jõukad maakonnad aga jäid vaeseks.

148. **Optimaadid ja ratsanikud.** Kuid mitte ainult provintside, vaid ka Itaalia suurema osa rahva olukord halvenes. Samal ajal kogunesid aga rikkused ja mitmesugused õigused vähese arvuliste kõrgemast seisusest kodanikkude kätte. Suurte sõdade ajal oli tekkinud Roomas uus kõrgem seisus, kuhu kuulus nii patriitslaste kui ka plebeide järglasi. Nad olid rikastunud peamiselt sõdade kaudu. Väeülemate ja kõrgemate ohvitseridena olid nad sõjakäikudelt, eriti idast, kaasa toonud rikkaliku sõjasaagi. Maavalitsejaina olid nad provintsidest kogunud suuri varandusi. Suurte mõisade omanikkudena Itaalias said nad suuri tulemeid. Selle uue kõrgema seisuse liikmeid nimetati *optimaatideks*, s. t. parimaiks.

Aja jooksul koondus kogu riigi juhtimine nende kätte. Nende hulgast tulid senaatorid, sõjaväejuhid ja mitmesugused riigiametnikud. Riigiametid olid tasuta. Seetõttu said muidugi ainult need riigiteenistusele pühenduda, kellel oli küllalt suur tulem. Peale selle valiti ametnikke rahvakoosoleku poolt. Ainult rikkail oli võimalik teha rahvale suuri kingitusi, et meelitada teda hääletama enese poolt. Erakordsel juhul võis ju ka mõni mitte-optimaat saada riigis juhtiva koha. Kuid temale vaadati üle öla ja kutsuti säärast isikut „uueks inimeseks“.

Optimaadid ei tegelnud ärilisel alal. Säärast tegevust ei lubanud neile seisuslik au. Sel alal tegeles nn. ratsanikkude seisus. Sesse kuulusid suurkaupmehed, ettevõtjad, pankurid, maksurentnikud jne. Oma nimetuse said nad sellest, et jõukad kodanikud sõjaväes teenisid ratsanikkudena. Ratsanikud olid niisama rikkad kui optimaadidki. Rikkuselt olid eriti silmapaistvad maksurentnikud, kelle tulemid olid pärit mitte ainult provintsidest. Rooma riik andis jõukaile rahameestele rendile ka mitmesuguseid teisi tulusid sadamatollidest, mäetööstusest jne. Renditud olid ka riiklikud teede-, vesivarustise- ja templite-ehitused, relvade- ja moonamuretsemine sõjaväele.

149. **Latifundiumid ja nende tekkimine.** Kuna optimaadid ja ratsanikud rikastusid, jäid talupojad kord-korralt vaesemaks. Selleks mõjus suurel määral kaasa suurmaapidamise kasvamine. Senaatorid ja paljud kõrgemad riigiametnikud kasustasid oma suuri

varandusi peamiselt maaostmiseks. Suurte sõdade järel saabus selleks ka väga kohane aeg. Sõjad Hannibaliga Itaalias olid endised viljakad maaalad täielikult rüüstanud. Eriti oli kannatanud arvurikas väikepõllupidajate kiht. Talupojal ei olnud kustki raha võtta, et oma maja ja põldu uuesti korda seada. Kui ta laenas, sattus ta võlgadesse. Ja kuigi hiljemini vaenlane Itaalia pinnal ei sõdinud, siis pidid ometi talupojad aastate kaupa sõjateenistuses olema paljudes maades väljaspool Itaaliat. Kümned tuhanded talupojad olid seega eemale kistud põllutööst. Naiste ja laste tööjõust ei jätkunud aga korralikuks põlluharimiseks. Palju talupoegi langes ka lahingus. Nii laostus hulk talumajapidamisi ja talud läksid lõppeks vähese raha eest suurmaaomaniku kätte. Selle tagajärjel kasvas suurmaaomanik kiiresti. Väikesed ja keskmised talud kadusid. Suuri mõisu nimetati latifundiumideks. Neis ei kasvatatud enam nii palju vilja kui varem, sest nüüd toodi odavamalt vilja Sitsiiliast ja Põhja-Aafrikast. Selle asemel hakati latifundiumides kasvatama õlipuid ja viinamarju. Paljud põllud muudeti karjamaadeks, kus peeti suuri karju. Iseseisva talupojakihi languseks mõjus kaasa ka odava tööjõu kasutamise võimalus orjade näol.

150. **Proletaarlased.** Arvukad vaesunud talupojad siirdusid maalt linna — Rooma. Nad lootsid leida sealt enestele teenistust. Roomas aga nende tööjõudu ei vajatud. Seal teenisid orjad. Endistele talupoegadele lisaks leidis Roomas veel teisigi vaeseid ja töötä inimesi. Nende arv kasvas. Aegamööda kujunes uus vaese ja töötä alamrahva kiht. Selle kihi liikmeid nimetati proletaarlasteks. Millest elasid siis need vaesed ja töötä inimesed? Nende elu oli küllaltki raske. Nälg oli sage külaline nende kehvades korterites. Nende riided olid räbalais. Kuid nad olid siiski kaitstud alatise nälja eest selle tõttu, et neid oli vaja optimaatidel. Optimaadid tahtsid pääseda kõrgeisse riigiameteisse. Selleks oli aga vaja kodanikkude hääli. Proletaarlased olid isiklikult vabad Rooma kodanikud. Nad võtsid osa rahvakoosolekuist, kus valiti kõrgeid ametnikke ja kinnitati seadusi. Häälte võitmiseks tegid optimaadid sellele vaesele valijatehulgale suuri kingitusi, korraldasid avalikke sööminguid ja igasuguseid lõbustusi. Enne valimisi pildus rikas optimaat oma kaunistatud kandetoolilt raha tänavale rahva sekka: ta tahtis ju järgmisel aastal konsuliks saada. Teine, kel seesama soov, näitas end veel heldemana. Kolmas laskis Sitsiiliast vilja tuua ja jagas seda rahvale. Neljas laskis rahvaköökides suurele hulgale süüa anda. Viies jagas riideid. Kuid tehti veelgi enam, et poolehoidu võita. Needsamad opti-

maadid hoolitsesid ka selle eest, et korraldataks proletaarlastele tasuta lõbustusi tsirkuste ja mitmesuguste võitlusmängude näol. Proletaarlaste hüüdsõnaks kujuneski: „Leiba ja lõbustusi!“ Nii oli vaestel kodanikkudel kasulik Roomas elada ja oma hääli leiva ja lõbustuste eest müüa. Rooma riikliku elu juhtimine läks aga sel teel allamäge.

151. **Orjad.** Palju maata jäänud talupoegi oleks võinud tööd ja leiba leida põllutöölisena suurnikkude mõisades, käsitöölisena Roomas või teenreina rikaste majades. Kuid peaaegu kõigil neil kohtadel kasustati orje. Orjatöö oli odavam kui vabade inimeste töö. Orje leidus külluses. Suurte sõdade ajal kasvas orjade hulk väga suureks. Sõjavangid, kellede arv üheainsa sõjaretke puhul ulatus tuhandesse, muudeti orjadeks. Sageli tehti sedasama kogu allaheidetud maakonna elanikkudega. Sellele lisaks osteti rahu-aegadel orje suurteelt orjaturgudelt, sest orjale vaadati niisama nagu igale teiselegi kaubale. Kuulsaim orjaturg asus D e e l o s e saarel, kus päeva jooksul müüdi tuhandeid orje. Rikastel optimaatidel oli mitusada või tuhatki orja. Ühed töötasid teenreina suurnikkude linnaelamuis, teised põllutöölisena või karjastena suurtes latifundiumides. Orjade olukord oli väga vilets, eriti maal mõisades. Päeval tegid nad rasket tööd valju kupja sundimisel. Ööseks suleti nad kitsaisse, pooleldi maa sisse kaevatud niiskeisse elamuisse, kus nad said vaevalt natuke puhata oma päevasest väsimusest. Mõnikord tõstsid orjad mässu, kuid see summutati varsti. Nende elu muutus mässu tagajärjel veelgi halvemaks. Suurem orjade mäss tekkis Sitsiilias (a. 136 e. Kr.). Orjade kätte langesid terved linnad, nad valisid enestele kuningagi ja moodustasid mingi orjade-riigi. Rooma sõjaväed pidid mitu aastat võitlema, enne kui suutsid orjade mässu veriselt summutada.

Vennad Gracchused.

152. **Tiberius Gracchus.** Proletaarlaste ja sellega ühtlasi kogu riigi seisundit tahtsid parandada kaks venda T i b e r i u s ja G a i u s G r a c c h u s. Vennad Gracchused põlvnesid küll suursugu perekonnast, kuid olid mõlemad tõelised rahva sõbrad. Nende isa oli olnud kõrgeis riigiameteis. Ta suri vara; poegade kasvatamine jäi ema Cornelia hooleks, kes oli kuulsaa väejuhi Scipio tütar. Cornelia oli Rooma üllamaid ja haritumaid naisi. Kogu oma aja pühendas ta poegade kasvatamisele. Ta muretses

neile Kreekamaalt õpetaja ja sisendas neisse õilsa meelelaadi ja isamaa-armastuse. Kui teised suursugu naised uhkustasid oma kalliskivide ja muude ehetega, näitas Cornelia neile oma poisse, sõnades: „Siin on minu aarded!“ Cornelia lootis, et ta tulevikus on enam tuntud Gracchuste emana kui Scipio tütreana.

Tiberius oli vanem vend. Ta sai a. 133 e. Kr. rahva-tribuuniks. Sellena püüdis ta maksma panna seadust, mille kaudu proletaarlased saaksid maad. Aga kust võtta maad nii paljudele maasoovijaile? Siis tuletas Tiberius roomlastele meelde, et on olemas ju maa, mis kuulub riigile. Säärane maa oli riigil tekkinud sõdadega ühenduses. Riigimaa (ager publicus) oli aga läinud suuremalt osalt optimaatide kätte. Tiberius nõudis, et ükski suurmaaomanik ei tohiks enese käes pidada enam kui 125 ha riigimaad. On tal aga kaks täiskasvanud poega, võib ta saada veel teist niipalju. Ülejäänud osa riigimaast tuleb tagasi anda. See jagatagu väikesteks taludeks ja antagu kasutamiseks proletaarlastele.

Pahameele-torm puhkes optimaatide keskel. Kuigi riigimaa oli neile ainult renditud, olid nad harjunud sellele vaatama kui oma pärisomandile. Nad ei tahtnud sellest tükikestki käest ära anda vaeste kodanikkude kasuks. Aga Tiberius Gracchus jäi kindlaks. Päev, millal Tiberiuse Maaseadus pidi rahvakoosolekul tulema hääletamisele, oli kätte jõudnud. Rahva huvi asja vastu oli suur. Nii Rooma proletaarlased kui ka talupojad maalt voolasid lähedalt ja kaugelt foorumile rahvakoosolekule. Kisa rahva hulgas vaikus, kui Tiberius kõnetooli astus. Ta luges oma Maaseaduse ette ja pidas kaasakiskuva kõne. Selles ütles ta muu hulgas: „Metsloomad omavad koopaid, kuid meestel, kes valasid verd Itaalia eest, pole kuski kindlat peavarju. Ainult õhk ja päike on nende päralt. Teid kutsutakse maailma isandaiks, kuid teil enestel pole jalatäitki maad.“ Vaimustatud hüüete ja juubeldusega võeti lugupeetud rahvatribuuni kõne vastu. Kuid ka optimaadid ei olnud tegevusetu. Nad olid endi poole võitnud ühe rahvatribuuni, kes oma veto'ga takistas seaduse vastuvõtmist. Kuid Tiberius ei tahtnud oma ettepanekust taganeda. Seepärast soovitas ta kangekaelset tribuuni ametist kõrvaldada. Rahvakoosolek oli sellega nõus. Nüüd võeti vastu ka Tiberiuse Maaseadus.

Kuid seaduse maksmapanekul tekkis uusi raskusi. Oli täbar kindlaks määrata, milline oli riigimaa, milline eraomand. Et seaduse maksmapanekut edasi lükata, tõid suurnikud esile igasuguseid ettekäändeid. Ühed ütlesid, et neil maadel asuvat nende isade hauad. Teised seletasid, et nende lapsed olevat need maad kaasaravana endile saanud jne. Viivituse tõttu ei saadudki Maaseadust

teostada Tiberiuse ametisoleku ajal. Kuid ta ei soovinud oma suurt ja tähtsat ettevõtet jätta pooleli. Seepärast tahtis ta lasta end valida rahvatribuuniks järgmisekski aastaks. See oli aga seadusevastane, sest Roomas ei valitud ametnikke järgmiseks aastaks samasse ametisse. Võib-olla oleks tema valimine siiski õnnestunud, kuid oli parajasti lõikuseaeg ja Tiberiuse poolehoidjaid oli maalt vähe koosolekul. Linnaproletaarlasi aga ei võinud usaldada. Paljud neist olid ära ostetud optimaatide poolt. Valimiskoosolekul puhkesid rahutused ja lõppeks avalik võitlus, milles langesid Tiberius Gracchus ja 300 ta poolehoidjaist. Öhtul püüdis Gaius Gracchus kätte saada oma venna laipa, kuid see ei õnnestunud tal. Tiberiuse laip visati Tiberi jõkke.

153. **Gaius Gracchus.** K ü m m e aastat pärast Tiberiuse surma (a. 123 e. Kr.) sai rahvatribuuniks tema vend Gaius. Gaius oli energilisem, julgem ja tulisem kui ta vend. Ta oli vennast ka kaasakiskuvam kõnemees. Kõiki haaras, kui ta oma venna surma üle kaebas, optimaate pilkas või neid vihaselt ähvardas. Tema sihiks oli jätkata venna alustatud tööd. Selleks püüdis ta endale rahva hulgas suurt poolehoidu võita. Gaius arvas, et tema venna käsi oleks paremini käinud, kui Rooma proletaarlased teda oleksid kaitsenud. Talupoegadel ei olnud muidugi võimalik suuremal hulgal koosolekule tulla. Seepärast tahtis Gaius proletaarlasi enam enese poole võita. Tema ettepanekul võeti vastu V i l j a s e a d u s. Selle järgi said vaesed riigilt odavalt vilja. Vilja jagati iga kuu suurtest viljaaitadest. Tiberiuse M a a s e a d u s e pani ta uuesti maksma. Ühtlasi loodi uusi a s u n d e i d väljaspool Itaaliat. Rahvale teenistuse muretsemiseks hakati tegema uusi t e i d ja püstitama e h i t i s i. Gaiusel oli rahva hulgas nii suur poolehoid, et ta valiti teisekski aastaks rahvatribuuniks. Seda lubas uus seadus. Kuid varsti pidi Gaius tundma õppima rahva meele muutlikkust. Ta tegi ettepaneku, et kõik Itaalia kodanikud saaksid enestele Roomas k o d a n i k u õ i g u s e d. Optimaadid olid ägedalt selle ettepaneku vastu. Koguni proletaarlased, keda Gaius ometi püüdis aidata, ei tahtnud uuest seadusest midagi kuulda. Nad ei tahtnud teistega jagada „leiba ja lõbustusi“, mille eest optimaadid nende häáli ostsid. Rahvas muutus Gaiuse vastu külmemaks. Tema ettepanek kukkus läbi. Nüüd näis optimaatide arva tes paras aeg tulnud olevat rahva poolehoidu Gracchusele täiesti hävitada. Senat lubas rahvakoosolekul rahvale palju enam kui Gaius. Kui Gaius tegi esitise kahe asundi loomiseks, soovitas senat rajada neid kaksteist. See meelitas rahvast. Keegi ei küsinud selle järele, kas senat oma lubadusi ka peab. Nii jättis rahvas

oma juhi maha ega valinud Gaiust enam kolmat korda rahva-tribuuniks. Nüüd hakkasid senaatorid plaani sepitsema otse Gracchuse töö vastu. Gaiuse ettepanekul oli otsustatud luua asund endise Kartaago kohale. Selle koha oli aga senat Kartaago hävitamise järel lasknud üles künda, soola peale külvata ja needmise alla panna: seal ei pidanud kunagi uuesti elu tärkama. Nüüd laskis senat rahva seas teadet levitada, et hundid on Gaiuse poolt Kartaago kohale asetatud piirikivid ja piiritulbad välja kiskunud ja laiali kandnud. Seda tulevat pidada halvaks endeks. Senat kutsus kokku rahvakoosoleku. Seal pidi tagasi võetama asundi asutamise otsus. Kõikide meeoleu oli väga ärev. Koosolekul puhkesid jälle rahutused. Gaiuse vaenlaste arv oli suurem. 3000 ta poolehoidjat langes tapluses. Gaius ise põgenes üle Tiberi pühasse hiide. Siin laskis ta enda enne tagaajajate päralejõudmist oma ustaval orjal surnuks pista, kes seejärel ka iseenese surmas. Gaiuse pea aga viidi pärast ta vaenlaste kätte. Konsul andis toojaile nii palju kulda, kui palju kaalus Gaiuse pea. Gaiuse maja rüüstati, ta emal Cornelial keelati kanda leinariideid. Nii olid optimaadid vägivallaga jälle võitnud. Mõned aastad hiljemini näitas rahvas siiski uuesti oma poolehoidu Gracchustele, püstitades neile mälestussambad ja pühitsedes kohti, kus nad olid tapetud. Sinna tehti palverännakuid ja toodi ohvreid. Ka Gracchuste emale Corneliale püstitati ta surma järel mälestussammas, millele oli kirjutatud: „Cornelia, Gracchuste ema“.

Marius ja Sulla.

154. **Gaius Marius.** Pärast Gaius Gracchuse surma jäi Maa-seadus varsti unustusse. Optimaadid tundsid oma olukorda jälle kindlamana. Vähe hoolisid nad riigihuvidest, küll aga püüdsid koguda rikkusi. Elati pillavat elu, mõeldi aina lõbustustele. Vanade roomlaste mehisus ja lihtsus kadusid. Samal ajal algasid uuesti pikaajalised välissõjad. Sõjavägi omandas järjest suuremat tähtsust, samuti kasvas ka üksikute võidukate ja auhnete väejuhtide mõju. Lisaks sellele puhkesid Roomas kodusõjad. Vabariiklik kord lagunes ikka enam, riigivõim aga hakkas koonduma üksikute isikute kätte.

Kõigepealt sattus Rooma sõtta Numiidia kuninga Jugurthaga Põhja-Aafrikas, ja riigi põhjapiiril germaani soost rahvaste kimbrite ja teutoonidega. Rooma oli võimetu nende kardetavate vaenlaste vastu. Numiidiasse saadetud

sõjaväed ei saavutanud kaua aega midagi nimetamisväärset. Kaval Jugurtha andis suuri altkäemakse nii Rooma väejuhtidele kui ka senaatoritele. Kimbrite ja teutoonide vastu saadetud leegionid said lüüa. Rooma päästjaks sai **Gaius Marius**. Ta oli pärit lihtsast perekonnast. Ilma mingi hariduseta oli ta üles kasvanud adra taga. Silmapaistvust omas ta tubli sõdurina ja osava väepealikuna. Nagu Gracchused nii hoidis ka Marius rahva poole. Ta kuulus rahvaerakonda, nagu tol ajal öeldi.

Rahvas oli kaotanud optimaatidest väepealikutest vastu kõik usalduse. Ta valis Mariuse konsuliks ja sõjaväe ülemjuhatajaks. Marius võitiski Jugurtha (a. 105 e. Kr.). Seejärel pöördus ta germaanlaste vastu. Need olid oma senised Põhjamere-äärsed elukohad maha jätnud ja uue maa otsimisel Alpideni jõudnud. Sealt püüdsid nad kord-korralt edasi tungida ka Itaaliasse. Rooma ja kogu Itaalia oli pärast kaotatud lahinguid alati hirmul. Marius hävitas siiski kimbrite ja teutoonide väed võidukais lahinguis. See oli a. **102** ja **101** e. Kr. „Kimbrite hirm“ vaibus. Rooma riik vabanes mõneks ajaks nende sissetungist. Mariust austati suure vaimustusega kui Rooma päästjat. Rahva poolehoidu Mariusele kinnitab nähtus, et ta valiti kuus korda järgemööda konsuliks. Marius korraldas uuesti ka Rooma sõjaväe. Seni olid Rooma leegionides teeninud jõukamad kodanikud. Talupoegade väesumise tõttu vähenes aga sõdurite arv ja Marius hakkas sõjaväkke võtma ka varanduseta isikuid, kellele maksti teenistuse eest palka. Nii tekkis Roomas palgasõduritest koosnev sõjavägi. Säärane sõjavägi võitles rohkem oma väejuhi kui isamaa eest. Väejuht kogus sõjaväe, temale anti vanne, tema maksis palga ja andis suuri tasulootusi. Eriti loodeti saada maad pärast mitmeaastast teenistust. Ühtlasi seadis Marius jalule kindla korra sõjaväes.

Tol ajal puhkes roomlastel sõda lepinglastega, s. t. Rooma poolt allaheidetud Itaalia maakondade elanikkudega. Pikisilmi olid need oodanud Rooma kodaniku õigusi, ent asjata. Viimaks alustasid nad Roomaga sõda. Lepinglased olid nii võidukad, et Rooma oli sunnitud järele andma. A. **88** e. Kr. saidki kõik Itaalia rahvad enestele Rooma kodaniku õigused.

155. Cornelius Sulla. Kodusõda Mariuse ja Sulla vahel. Kardetavaks võistlejaks Mariusele kujunes **Sulla**, kes oli tark ja riigiasjades väga osav optimaat. Tema peapüüdeks oli nõrgenenud senativõimu uuesti tugevaks muuta. Tema konsuliksolemise ajal algas Väike-Aasias Rooma vastu sõda **Pontose** kuningas **Mithridates**. Senat nimetas Sulla sõtta mineva väe ülemjuhatajaks. Kuid vana, juba 70-aastane Marius oli seepärast väga

kade Sullale. Kavatsatud sõjakäigust loodeti pealegi suurt saaki ja kuulsust. Marius laskis rahvakoosolekul enda määrata Sulla asemele, Sulla aga ei mõtelnudki alistuda. Ta vallutas sõjaväega Rooma linna. Marius põgenes. Kuid niipea kui Sulla sõjaväega Itaaliast oli lahkunud, võttis Marius sõdurite abil võimu Roomas uuesti enda kätte. Mitu päeva tapsid ja rüüstasid Mariuse poolehoidjad linnas. Paljud optimaadid kaotasid elu ja varanduse. Nii sai alguse esimene kodusõda. Marius valiti seitsmendat korda konsuliks. Sellegipärast ei tundnud ta end julge olevat. Ta kartis Sulla tagasitulekut. Kord ütles ta oma sõpradele: „Ei ole hea olla lõvikoopas, kuigi lõvi parajasti on ära.“ Varsti pärast konsulivalimist suri Marius.

Sel ajal lõpetas Sulla õnnelikult sõja Mithridatase vastu. Ta tuli suure sõjaväega Itaaliasse tagasi. Rahvaerakonna sõjaväed võideti ja Sulla marssis Rooma. Nüüd tabas igal pool hirmus kättemaks rahvaerakonna pooldajaid. Mitu tuhat inimest tapeti. Tähtsamate vastaste nimed, keda Sulla otsustas surmata, kirjutati erilistesse nimekirjadesse, mida kutsuti proskriptsiõnideks. Nimekirjad löödi turuplatsile avalikult üles ja igaühel oli õigus nimekirja märgitud maha lüüa. Koguni tasu saadi selle eest. Tapetute varandused võeti riigile ja müüdi odavalt Sulla pooldajatele. Ka paljudele Sulla sõduritele anti riigistatud maad väiketaludena. Sulla ise laskis enda nimetada riigi piiramatuks valitsejaks — diktaatoriks. Sellena andis ta rea uusi seadusi, mis pidid suurendama senati võimu. Eriti tunduvalt vähendati rahvatribuuni õigusi. Kolme aasta pärast loobus ta vabatahtlikult diktaatori ametist ja asus elama oma mõisa. Seal ta järgmisel aastal surigi.

Pompeius ja Caesar.

156. **Gnaeus Pompeius.** Pärast Sulla surma ei saanud Roomale kaugeltki mitte rahulikud ajad. Optimaadid senatis hoolisid niisama vähe rahvast kui ennegi. Rahva rahulolematust aga kasustasid auhanded väepealikud selleks, et haarata võimu riigis enda kätte. Üks säärasteist võimutaotlejaid oli ka Pompeius, kes lõi kas kuulsuselooreid esijoonel orjade mässu lõpetamise kaudu. Orjade mäss algas a. 73 e. Kr. Capuas. Kümneid tuhandeid orje kogunes mässujuhi Spartacuse ümber. Põletades ja laastates liikusid nad Lõuna-Itaalias. Õudsete vägivaldtegedega tasusid nad kätte oma endisile isandaile. Orjad võit-

lesid algul väga vahvasti. Üks Rooma sõjavägi teise järele sai lüüa Spartacuselt. Viimaks anti sõjavägede juhtimine Crassuse kätte. Temal õnnestus lõplikult murda orjade vastupanu. Spartacus langes lahingus. Orjade väe riismed tahtsid põgeneda Alpimaadesse. Kuid neid tabas Pompeius, kes tuli parajasti sõja-

Pompeius.

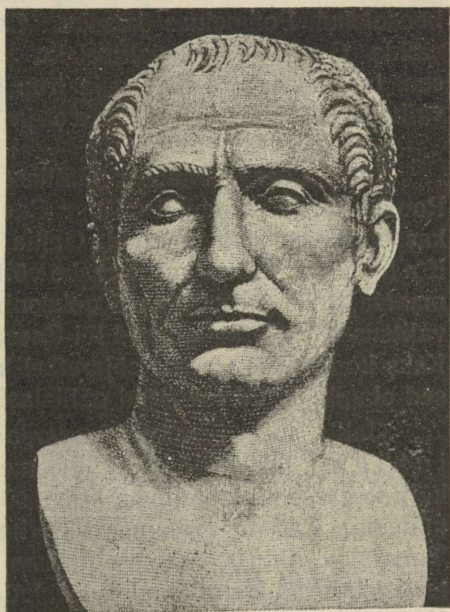
vägedega Hispaaniast koju, ja hävitas orjade väe riismed täielikult. Tänuhäheks selle eest valis rahvas ta ühes Crassusega konsuliks. Pompeiuse kuulsust aitas veel märksa suurendada sõda meriröövlitega ja Pontose kuninga Mithridatesega.

Meriröövleid leidis Vahemerel juba varemmailgi aegadel. Kuid nüüd olid nad muutunud eriti rohkearvuliseks ja jultunuks. Nad asutasid koguni meriröövlite riigikesi. Sääraseid riigikesi leidis Dalmaatsia rannikul, Kreeta saarel ja Väike-Aasia lõunakaldal. Sealsed kaljused kaldad ja lahed andsid nende laevadele häid varjupaiku; kõrgeil künkail asusid röövlite kindlused. Siit valitsesid meriröövlid kogu Vahemerd, röövides laevu ja võttes

inimesi vangi. Rikkad vangid vabastati kõrge luna eest, teised müüdi orjadeks. Rooma riigimehed ei olnud seni küllalt energiliselt võidelnud meriröövlite vastu. Nüüd ähvardas aga linna juba näljahäda, sest röövlid tungisid kallale viljalaevadele, mis olid teel Rooma poole. Rahva nõudel anti Pompeiusele esmakordselt suur võim sõjaks meriröövlite vastu. Paari kuuga tegigi Pompeius nad kahjutuks.

Seejärel võitis Pompeius Pontose kuninga Mithridatese, kes oli uuesti alustanud sõda Roomaga. Pompeiuse tegevuse tõttu laienesid Rooma riigi piirid idas kuni Eufratini. Süüriast sai Rooma provints ja Palestiinas pandi maksma Rooma ülemvõim. Kuulsusega kroonituna tuli Pompeius a. 62 e. Kr. Rooma tagasi, kus rahvas teda vaimustusega vastu võttis. Ometi ei kuulunud rahva poolehoid jagamatult Pompeiusele. Ta suurimaks võistlejaks oli Gaius Julius Caesar.

157. **Gaius Julius Caesar.** Ükski Rooma vabariigi võimu-
meestest pole omandanud säärast kuulsust ega võimu kui **G a i u s**
J u l i u s C a e s a r. Caesar põlvnes vanast patriitside-soost, sai
hea kavatuse ja oli heade vaimuannetega. Kuigi ta oli kõrgest
soost, liitus ta siiski juba noorena rahvaerakonnaga. Seetõttu
sattus ta optimaatide umbusalduse alla. Ta nimi seisis hukka-
mõistetute nimestikus. Surmast pääses ta ainult sõprade eestkost-
mise tõttu. Sulla aga laus-
sus: „Selles noormehes pei-
tub enam kui üks Marius.“
Caesar usaldas vähe Sullat.
Ta reisis Kreekasse ja sealt
edasi Rhodose saarele. Seal
täiendas ta end kõneoskuses
vilunud õpetaja juhatusel.
Tagasisõidul Rooma sattus
ta vangi meriröövlite kätte.
Need nõudsid talt kõrget
luna. Kui Caesar kuulis luna
suurusest, leidis ta, et seda
on liiga vähe temasuguse
mehe eest. Ta kahekordis-
tas summat. Liati lubas ta
nad kõik lasta risti lüüa, kui
ta on vabanenud. Meri-
röövlid muidugi naersid
selle peale. Caesar viis
siiski oma lubaduse täide.

Caesar.

Kui Caesar Rooma tagasi
oli tulnud, oskas ta varsti
endale võita rahva poolehoidu ja armastuse. Ta pidas rahva kasuks
tuliseid kõnesid, korraldas rahvale hiilgavaid pidustusi ja lõbustusi
tsirkuses, samuti laskis tasuta jagada vilja. Caesari heldus ja
pillavus olid suuremad kui kellelgi teisel; see kõik maksis palju raha
ja Caesar oli varsti suurtes võlgades. Aga kui ta end Rooma foo-
rumil näitas, ümbritses juubeldav rahvahulk seda saledat ja maitse-
kalt rõivastatud meest. „Ave Caesar!“ (Tervist, Caesar!) kostsid
hüüded siit ja sealt.

158. **Esimene kolmikleping.** A. 62 e. Kr. sai Caesar Hispaa-
niasse maavalitsejaks. Ametiaja olles möödunud, tuli ta sealt
tagasi rikka mehena. Caesari eesmärgiks oli nüüd saada konsu-
liks. Nagu teame, oli tol ajal Roomas kuulsaimaks meheks Pom-

peius. Ent ta oli vastuollu sattunud Senatiga. Senat ei kinnitanud Pompeiuse korraldusi Väike-Aasias ega andnud ka maad Pompeiuse sõdureile. Mõlemad mehed — Caesar ja Pompeius — lähenesid nüüd teineteisele. Nendega liitus veel rikas Crassus. Nii tekkis a. 60 e. Kr. esimene kolmikleping ehk triumviraat, milles lepinglased lubasid üksteist vastastikku toetada. Kolmikliit näitas varsti, et ta on senatist vägevam. A. 59 e. Kr. valiti Caesar konsuliks. Senati ja Pompeiuse vaheline riid otsustati rahva-koosolekul Pompeiuse kasuks. Caesar laskis end rahva poolt valida Gallia maavalitsejaks. Seal lootis ta saavutada kuulsust ja luua endale tugeva ja truu sõjaväe. Pompeius sai maavalitsejaks Hispaaniasse ja Crassus Süüriasse.

159. **Caesar Gallias.** Galliast kuulus ainult lõunapoolne osa Rooma riigile. Vaevalt oli aga Caesar sinna jõudnud, kui ta hakkas võitlema kaugemategi Gallia kelti soost suguharudega. Kahes aastat kestis raske võitlus. Siis oli aga ka kogu suur maaala Reini jõest Atlandi ookeanini alistatud Rooma riigi ülemvalitsusele. Germaanlased läi Caesar tagasi teisele poole Reini. Kaks korda käis Caesar sõjaretkel ka Britannias, sest sealset elanikud olid toetanud gallialasi.

Gallia sõjas muutus Caesar oma sõdureile otse jumaldatud juhiks. Tal oli lõppeks kümme leegioni sõdureid. Nad olid kõik temasse nii kiindunud, et iga sõdur valmis oli tema eest surma minema. Caesar jagas oma sõduritega kõik raskused ja hädaohud. Tormis ja vihmas marssis ta oma leegionide eesotsas viletsail teedel läbi hädaohtlike maaalade. Nagu Aleksander Suur ja Hannibal, ei kohelnud Caesar oma sõdureid kui alamaid, vaid kui seltsimehi. Kui ta pöördus nende poole kõnega, siis algas ta ikka: „Seltsimehed!“ Oma sõdureid sidus ta ka sellega enese külge, et andis neile rikkalikult tasu saadud sõjasaagist. Vastuhakkavaid gallialasi kohtles Caesar karmilt: umbes kolmandik neist langes lahingus, niisama palju müüdi orjadeks. Alistatud maade valitsemist korraldas Caesar Rooma eeskujul.

160. **Kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel.** Caesari kuulsus oli kasvanud määratu suureks. Rahvas oli vaimustatud nii tema hiilgavaist lahinguist kui ka suurest sõjasaagist, mida Caesar saatis Rooma. Muidugi oli Caesaril ka kadestajaid ja vaenlasi. Crassus oli küll surnud pisut enne Gallia sõdade lõppu, Pompeius muutus aga kord-korralt ikka kadedamaks Caesari kasvavale kuulsusele, mis kippus tumestama tema oma. Seepärast lähenes Pompeius uuesti senatile. Mõlemad kartsid Caesari Rooma tagasitule-

kut vägede ülemjuhatajana oma leegionide eesotsas. Seepärast nõudsid senat ja Pompeius Caesarilt, et ta oma sõjaväe laiali saadaks ja eraisikuna Rooma tagasi pöörduks. Caesar ütles, et ta on valmis seda tegema, kui ka Pompeius oma sõjaväe laiali saadab. Säärase vastusega polnud nõus Pompeius ega senat. Caesar aga marssis kiiresti oma väega Itaaliasse ja lähenes Roomale. Mõök pidi otsustama, kumb Rooma riiki valitseb, kas Pompeius senatiga või Caesar sõjaväega. Pompeius oli varemini hoobelnud, et tal tarvitseb ainult jalga vastu maad põrutada — ja kohie olevat leegionid koos. Kuid nüüd selgus, et Caesar oma kiiruse ja julgusega temast ette jõudis. Caesaril lähenemine Roomale tekitas seal ta vastaste hulgas kabuhirmu. Pompeius põgenes ühes senatiga K r e e k a s s e, kaasa viies ka osa sõjaväge. Suures segaduses ja peata olekus aga unustati riigi rahakassa ühes võtmata. Varsti avas Rooma Caesarile oma väravad. Otsustav lahing Pompeiuse ja Caesaril vägede vahel oli a. 48 e. Kr. P h a r s a l o s e juures T e s s a l i a s. Pompeius kaotas ja põgenes E g i p t u s s e. Egiptuse kuningas P t o l e m a i o s laskis ta aga surmata, lootes teha sellega heameelt Caesarile. Varsti jõudis ka Caesar Aleksandriasse, kus ta aitas troonile kuninga õe K l e o p a t r a, kelle ilu avaldas Caesarisse suurt mõju. Mõõdus veel kolm aastat, enne kui Caesar oli võitnud kõik oma vastaste väed Väike-Aasias, Süürias, Aafrikas ja Hispaanias. Võitlusest Väike-Aasias on pärit kuulsad sõnad, millega Caesar teatas Rooma oma võidust: „Tulin, nägin, võitsin.“

A. 45 e. Kr. pöördus Caesar võitjana Rooma tagasi. Kõik võim oli nüüd tema käes, tema oli Rooma riigi ainus valitseja. Suur väepealik võeti Roomas vastu enneolematute austuseavaldustega. Temale korraldati hiilgav triumf ehk võidukäik, millist Roomas enne ei olnud nähtud. Caesarile mindi vastu linna väravasse; siit liikus rongkäik läbi linna tähtsamate tänavate. Eesotsas sammusid senaatorid ja kõrgemad ametnikud, nende järel preestrid, talutades valgeid ohvriloomi. Siis järgnesid kandetoolid ja vankrid suure sõjasaagiga, mille hulgas leidis ka palju kulda ja mitusada kingituseks saadud kuldkrooni. Selle järel kanti Caesaril kangelastegudest jutustavaid tahvleid ja pilte. Lõppeks tulid ahelais suursugu vangid. Pealinna rahvas, kes oli voolanud hulganii tänavaile, imetles vaimustusega suurt sõjasaaki. Siis alles ilmus nähtavale Caesar ise kullatud vankril, mida vedas neli valget hobust. Peas oli tal loorberpärj, paremas käes elevandiluust kepp, mille tippu ehtis kotkas (Jupiteri kepp), pahemas käes palmioksad. Üll oli Caesaril purpurne, kullaga tikitud tuunika ja kuldsete tähtedega ilustatud purpurne tooga. Caesaril vankri ette puistati lilli. Lõp-

peks järgnes juubeldav sõjavägi, lauldes kiidulaule oma juhile. Nii liikus rongkäik Kapitooriumi juurde, kus Caesar jumalaile ohverdas. Pärast triumfikäiku korraldas Caesar suurepärase pidusöögi. Rahvale anti tasuta süüa 22 000 lauas, seejärel lõbustati teda mitmesuguste võistluste näitamisega. Peale selle jagas Caesar veel palju raha oma ohvitseridele ja sõduritele. Ka 150 000 vaesele kodanikule kinkis Caesar raha, peale selle veel vilja ja õli.

161. **Caesar ainuvalitsejana.** Caesaril oli nüüd nii suur võim nagu ei ühelgi roomlasel enne teda. Sõjavägi oli talle usaldatavaks toeks. Riigi kõige kõrgemad ametid, mis anti varemini ainult erakordseil juhtudel või lühikeseks ajaks üksikuile isikuile, koondas ta enda kätte eluajaks. Ta oli *diktator, rahvatriibun, tsensoor*. Alaliseks tiitlikuks võttis ta endale „*imperator*“, s. t. käskija. Caesarile pakuti koguni kuningakrooni. Ta lükkas aga selle tagasi, sest ta teadis, et roomlased kuningriiki vihkasid. Caesar võis alati kanda triumfirõivastust — purpurrõivaid ja loorberpärja. Kuu, millal ta oli sündinud, nimetati tema auks *Julius* (juuli-)kuuks. Ka muidu tõsteti Caesar teistest inimestest kõrgemale, nagu see kombeks oli vaid idamaade valitsejate juures. Raha d münditi tema näopildiga; tema kujud asetati templitesse jumalate kujude kõrvale. Pühitseti pidulikult ta sünnipäeva ja võitude aastapäeva. Kapitooriumi templisse graveeriti ta nimi. Samasse püstitati ta pronkskuju, jalgade ees Maakera pealkirjaga: pooljumalale.

Oma suurt võimu kasustas aga Caesar kogu riigi ja rahva huvides. Oma seniste vaenlastegi vastu oli ta suurmeelne ega karistanud neid. Oma korraldustega püüdis ta parandada kõigepealt rahva majanduselu. Vaestele, eriti aga oma tublidele sõduritele jagas ta maid, püüdes sel teel suurendada iseseisvate põllumeeste arvu. Tasuta viljasaajate arvu Roomas vähendas ta küll poole võrra, kuid muretses selle eest mitmesuguseid töövõimalusi. Inimesed leidsid tööd igasuguste ehitiste ja uute suurte teede tegemise juures. Eriti ilustati Rooma linna suurepärase ehitistega. Hakati rajama uusi linnu ja asundeid. Tuhandeid kodanikke saadeti provintssidesse tööle. Kõige sellega vähendas Caesar tööpuudust. Caesar kavatses veel kuivatada suuri soid Rooma lähedal. Ka provintside eest hoolitses Caesar. Nende elanikud pidid aegamööda saama samasugused õigused, nagu need olid Rooma kodanikel. Caesar kaotas maksurentnikkude ameti ja andis maksude kogumise riigiametnikkude kätte. Viimaste üle pidas ta valju järelevalvet, et nad rahva kulul ei rikastuks ega rohkem makse nõuaks, kui neile oli ette kirjutatud. Ka liigse tore-

duse tagaajamise vastu rõivastuses ja toitudes andis ta määrusi. Caesar pani maksma veel juuliuuse kalendri, mille järgi aastas on 365 päeva ja iga neljas aasta on liigaasta — 366 päeva. Säärane kalender on tuntud meil vana kalendri nime all.

162. **Caesari surm.** Kuid hoolimata rahvale kasu toovast tegevusest oli Caesaril palju vaenlasi. Ühed olid kadedad ta suurele võimule, teised kartsid vabariigi hävimist. „Caesar on tapnud vabaduse ja vabariigi,“ nurisesid paljud optimaadid. Varemini olid nemad olnud vägevad ja harjunud käskima, nüüd aga pidid nad ainult sõna kuulma. Neile oli see vastumeelt, et riigis ainult ühe mehe — Caesari tahe oli maksev. Levitati kuuldusi, et Caesar tahab endale koguni kuningatiitlit võtta. Varsti tekkiski senaatorite hulgas vandeselts Caesari vastu. Kui Caesar läks ühel päeval senati koosolekule, tungisid vandeseltslased talle pistodadega kallale. Igaüks neist andis talle hoobi. Kui Caesar nägi nende hulgas ka Brutus't, keda ta oli pidanud oma sõbraks, hüüdis ta: „Ka sina, Brutus!“ Seejärel tõmbas Caesar endal tooga üle pea ja langes surnult maha. See oli 15. märtsil a. 44 e. Kr.

163. **Antonius ja Octavianus.** Need, kes kavatsesid Caesari tapmisega vabariiki päästa ja rahva poolehoidu leida, pettusid oma lootusis. Caesari mõrtsukad pidid põgenema. Kerkisid esile uued ainuvalitsuse taotlejad, algasid uuesti kodusõjad, mis kestsid aastaid. Alguses võitlesid Caesari sõbrad ta vaenlaste vastu, siis võitlesid Caesari kaks vägevamat sõpra omavahel ainuvalitsuse pärast: Caesari sõber Antonius ja Caesari noor õepoeg ja kasupoeg Octavianus. Võitjaks ja ainuvalitsejaks jäi lõppeks Octavianus. See oli a. 31 e. Kr. Octavianusele andis senat aunime Augustus (auväärseim). Augustuse valitsemisega algabki Rooma ajaloos keisririigi aeg.

Keiser Augustus.

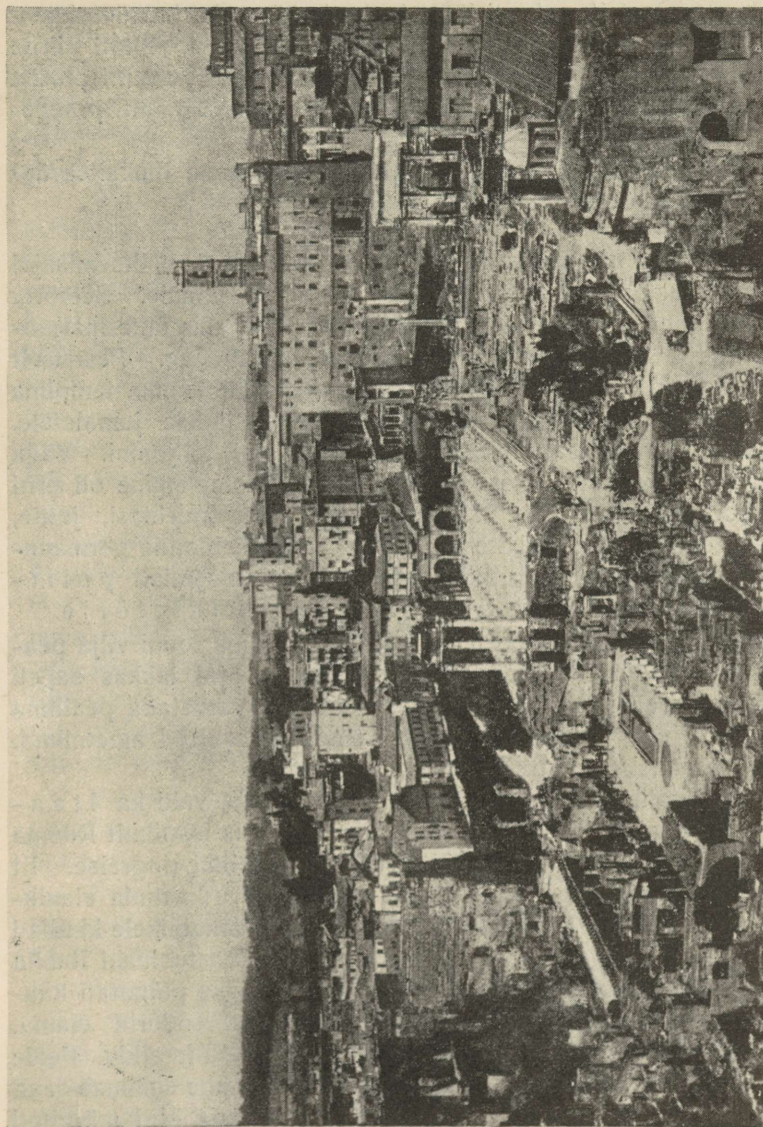
164. **Augustus.** Võitnud oma vastased, sai Augustus tõeliseks ainuvalitsejaks Roomas. Ta koondas enese kätte kõik tähtsamad ametid. Nii oli ta tsensor, konsul, rahvatribuun, ülempreester ja sõjavägede ülemjuhataja. Rahvakoosolek kaotas Roomas oma senise tähtsuse. Senati võim endiste aegadega võrreldes oli küll tugevasti nõrgenenud, kuid Augustus eelistas siiski temaga koos riiki valitseda.

Keiser Augustus.

Nii jäi Rooma väliselt vabariigiks, tegelikult aga valitses ikkagi üks isik. Augustus oli heatahtlik ja sõbralik valitseja. Ta ise elas kaunis lihtsalt. Ta käis jala Rooma tänavail ja kodanikud võisid teda sel puhul kõnetada. Kui ta nägi mõnd kodanikku palvekirjaga, laskis ta peatada oma kandetooli, et ise palvekirja vastu võtta. Ilmus Augustus senatisse, siis ei tarvitsenud senaa-

torid tema ees püsti tõusta. Reisudelt tuli ta linna harilikult varahommikul või õhtul hilja, et pääseda pidulikust vastuvõtust.

Rooma foorum praegu.

Augustus oli rahuarmastav valitseja. Tema meelest oli riik juba küllalt suur. Mõningaid piirilaiendamisi võeti ette ainult selleks, et saavutada riigile loomulikke piire. Riigi piiriks idas sai

Euftrat, lõunas Etioopia ja Sahara, läänes Atlandi ookean, põhjas Doonau ja Rein. Rooma leegionid tungisid üle Reinigi, et vallutada sealseid maid. Pärast Teutoburgi lahingut, kus roomlased said germaanlastelt raskesti lüüa, loobuti sääraseist kavatsusist.

Et kaitseda riiki vaenlase sissetungimise vastu, ehitati piirile kindlustisi ja valle. Suurem osa sõdureid asetati samuti piirile. Mitmete kindlustiste ümber tekkisid hiljemini linnad, näit. praegused Köln ja Viin.

Keisri isikliku julgeoleku eest hoolitsesid tema ihukaitseväelased ehk pretoriaanlased.

165. Riigi elu-olu korraldamine. Oma pikal valitsemisajal pööris Augustus suurt tähelepanu Rooma linnale. Seetõttu muutus esijoones linna väline ilme. Rooma rikastus uute marmorist templite, teatrite, paleede ja sammas-saalidega. Peamiselt asetsesid need foorumil või selle läheduses. Tähtsaima templina ehitati tol ajal Pantheon, mis pühendati paljudele jumalatele. Elanikkude arv Roomas ulatus Augustuse ajal miljonini. Väga paljudest rahvustest inimesi liikus tänavail. Tunglemine oli eriti suur foorumil. Seal võis näha peale roomlaste kreeklasi, juute, süürlasi, egiptlasi, punakate juustega gallialasi, blonde germaanolasi jt. Et kindlustada elanikkude julgeolekut, kõvendati politsei valvet. Ühtlasi seati sisse ka eeskujulik tuletõrje.

Miljonilinn vajab palju leiba toiduks. Rooma toodi vilja peamiselt meretagustest maadest. Kodusõdade ajal lakkas sageli vilja juurdevool, mistõttu tuli linnas nälg. Et varustada pealinna paremini viljaga, nimetas Augustus ametisse erilised ametnikud. Nende ülesandeks oli tarvilise vilja muretsemine.

Augustus hoolitses mitte ainult Rooma linna, vaid ka Itaalia ja provintside heaolu eest. Ta tutvus isiklikult Rooma riigi laialdaste maa-aladega, võttes ette sinna pikki ringreise. Et maavalitsejad provintsid ei satuks kiusatusse rikastuda elanikkude kulul, määrati riigi poolt maavalitsejaile ja ametnikele kindlad palgad. Nende tegevust valvati hoolsasti. Ka vastuolusid Itaalia ja provintside elanikkude vahel vähendati. Selleks paigutati kaugemaissegi riigi osadesse väljateeninud Rooma sõdurid elama. Liiklemise hõlbustamiseks ehitati kõikjale häid teid ja sildu. Peale selle laskis Augustus valmistada Rooma foorumi ühe sammas-saali marmorist seinale Rooma riigi kaardi. Sinna olid märgitud kõik teed. Ka suuremate linnade kaugus oli foorumil märgitud erilisele kuldsele miilinäitajale. Ametlikkude teadete ja ametnikkude edasitoimetamiseks lõi Augustus alatise postiühenduse.

Nii oli riigialamail võimalus üksteisega kergemini kokku puutuda. Ka keel ei teinud paljudele eri rahvusest elanikkudele raskusi. Üldiselt valitsevaks keeleks riigi lääneosas oli ladina, riigi idaosas kreeka keel.

Augustuse tegevus leidis üldist tunnustust. Kõikjal austati teda kui pooljumalat. Talle ehitati altareid ja templeid. Pärast surma arvatigi ta jumalate hulka. Temale pühendati üks kuu, mis tänapäevani kannab augusti nimetust.

166. **Vergilius, Horatius ja Ovidius.** Keiser Augustuse valitsemisaeg oli Rooma kirjanduse õitseajaks. Seda ajajärku nimetataksegi Rooma kirjanduse kuldseks ajaks. Augustus ise oli suur kirjanikkude ja kunstnikkude sõber. Ta toetas neid meelsasti ka aineliselt. Mitmed Augustuse rikkad sõbrad toimisid tema eeskujuga järgi. Eriti kuulsaks on neist saanud Maecenas oma kirjanduse- ja kunstiharrastusega. Veel meie päevil nimetatakse rikkaid teaduse- ja kunstitoetajaid metseenideks. Maecenas korraldas oma toredas majas sageli pidulikke õhtusööke, kuhu kutsus palju külalisi. Harilikult leidis nende hulgas ka kuulsaid kirjanikke ja näitlejaid. Eriti hoolitses Maecenas Rooma kuulsaimate luuletajate — Vergilius'e ja Horatius'e eest. Oma lauludes ülistasid mõlemad Augustust kui kuldse ajajärgu rahuvürsti ja kiitsid ta tegusid. Horatius'e arvates ei pea inimene ahnitsema rikkusi ega taotlema kuulsust. Meeldivam on elada ja elust rõõmu tunda, veetes oma päevi maaelu vaikusel. Seal võib inimene kellestki segamata mõtiskleda, teadusi uurida või septseda värse enese ja oma sõprade rõõmuks. Kaunis on ka istuda kuski varjurikka puu all ja kuulata kandlemängu.

Vergiliuse kuulsaim teos on lugulaul „Aeneis“. Selles jutustab Vergilius troojalase Aenease eksisõitudest pärast Trooja hukkumist ja ta hilisemast elust Itaalias.

Kolmas tuntuim luuletaja oli Ovidius. Kreeka muinaslugudest ainet võttes kirjutas ta luuleteose „Metamorfosisid“ ehk „Muutused“. Selle esimeses laulus kirjeldatakse maailma loomist ja viimases Caesari muutumist täheks. Kesk viljakat tööd saatis keiser seni selgitamata põhjusil Ovidiuse Roomast välja. Ta veetis oma elu lõpuni maapaos. Ovidiusele oli see väga raske. Mitmeis lauludes kurdab ta oma maapagulase-elu üle ja väljendab kojuigatsust.

167. **Jeesuse Kristuse sündimine.** Keiser Augustuse ajal sündis Palestiinas Betlehemi linnas Jeesus Kristus, kes on ristiusu rajaja. Kristuse sündimine moodustab meie ajaarvamises kesk-

punkti. Nii ütleme, et Augustus hakkas valitsema a. 31 e. Kr., ja suri a. 14 p. Kr.

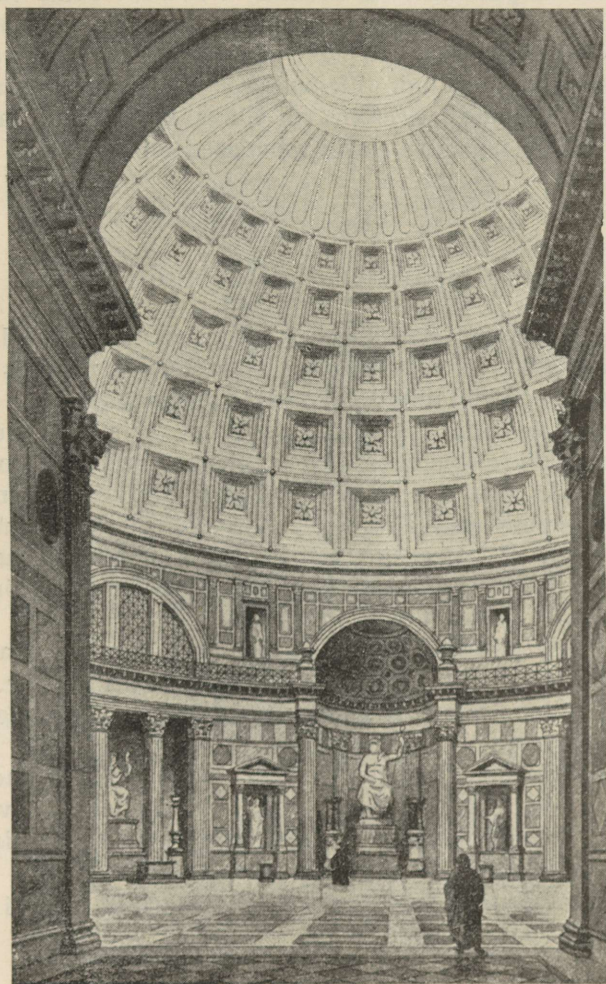
168. **Augustuse järglasi. Nero.** Mitte kõik keisrid pärast Augustust polnud säärased valitsejad kui tema. Nende hulgas oli mehi, kes vähe mõtlesid riigile, selle asemel palju oma isiklikele lõbustusile. Seejuures kujunes nende suur võim rahvale ja riigile aina hukatuseks. Niisugune valitseja, kes oma ülesannete kõrgusel ei seisnud, oli ka keiser Nero. Nelikümmend aastat pärast Augustust troonile saanud, oli ta alles 17-aastane. Tema kasvatajaks oli Seneca, kes oli tol ajal targemaid ja õilsamaid roomlasi. „Mõtle sellele“, kõneles ta sageli Nerole, „et ka viletsaim ori on samuti inimene nagu sina. Ära ole kättemaksumihuline, taltsuta alati oma halbu soove.“ Mõnda aega laskis Nero end juhtida Seneca nõuandeist. Kirjutades alla esimesele surmaotsusele, lausus ta: „Kahetsen, et oskan kirjutada.“ Siis aga sündis ta eluviisides põhjalik muutus. Ta laskis surmata oma ema, naise ja venna. Sama saatuse osaliseks sai palju teisigi isikuid. Riigivalitsemine läks meelitajate kätte, keiser ise aga esines kord lauljana, kord kandlemängijana, kord võiduajajana. Rahvas pidi neil puhkudel hoolega aplodeerima, senat aga kiitma Nero osavust ja ta „jumalikku“ häält. Nero ümbritses end muinasjutulise toredusega. Mööbel tema lossis oli pärlmutrist ja elevantiluust. Oma sõpradele näitlejate, muusikute ja lauljate hulgast kinkis ta palju raha ja mõisu. Kui riigikassas raha puudus, koormati elanikke uute maksudega. A. 64 p. Kr. puhkes Roomas suur tulikahju, mis möllas seal kolm nädalat ja muutis suurema osa linnast tuhaks ja varemeiks. Tulikahju tekkimise põhjust ei suudetud selgitada. Kõneldi, et Nero ise on lasknud linna süüdata selleks, et siis nautida põleva linna kohutav-kaunist vaatepilti. Samuti kõneldi, et Nero linna põlemise ajal oma lossi rõdult deklameerinud muusika saatel laule Trooja hukkumisest.

Nero laskis linna endisest toredamini üles ehitada. Enese jaoks laskis ta ehitada suurepärase lossi — kuldmaja, milles ruumid särasid marmorist, kullast ja kalliskividest. „Viimaks ometi saan inimese kombel elada,“ lausus Nero, kui loss oli valmis.

Pärast Rooma linna põlemist reisis Nero Kreekamaale, et sealgi võita suure kunstniku kuulsust. Ta esines võiduajajana Olümpias, lauljana ja näitlejana paljudes linnades. 1800 võidupärjaga tuli ta tagasi Rooma ja korraldas endale kui kangelasele ja võitjale toreda triumfikäigu.

Rahulolematus Nero valitsemisviisiga kasvas riigis järjest. Senat kuulutas ta viimaks isamaa vaenlaseks, leegionid tõstsid ta

vastu mässu. Nero põgenes ühel tormisel ööl oma mõisa, kus ta oma orjal laskis enda surmata. Ta viimseiks sõnuks olid: „Militse kunstniku minus küll kaotab maailm!“

Pantheon.

169. **Titus ja Jeruusalemma hukkumine.** Aasta pärast Nero surma sai keisriks tubli sõjapealik *Vespasianus*. Roomlaste tähelepanu oli pöördunud tol ajal Palestiinale. Seal olid juudid mässu tõstnud, sest nad polnud rahul Rooma ülemvalitsusega. Mässu summutajaks sai Vespasianuse poeg Titus. A. 70 p. Kr.

vallutas ta Jeruusalemma, juutide tähtsaima linna. Jeruusalemm hävitati täielikult. Suur osa elanikest hukkus, ülejäänud aga tehti orjadeks.

Pärast Vespasianust sai keisriks Titus. Tema valitsemise ajal a. 79 mattis Veesuvi tulepurse laava ja tuha alla kolm linna. Neist oli suurim Pompeji. Tänapäeval on suurem osa Pompejist välja kaevatud. Elamud, nende sisustus ja tänavad on küllalt hästi säilinud. Seetõttu on võimalik andmeid ja tõendisid saada selle kohta, kuidas elasid roomlased tol ajal.

Rooma maailmariik II sajandil p. Kr.

170. **Trajanus, Hadrianus ja Marcus Aurelius.** II sajandil p. Kr. valitsesid Roomas keisrid, keda rahvas nimetas headeks keisriteks. Need olid tublid ja korralikud riigivalitsejad. Üks sääraseid valitsejaid oli Trajanus. Tema ajal ulatusid Rooma maailmariigi piirid kõige kaugemale. Doonaust põhja pool vallutas ta Dacia ja idas tungiti kaugele üle Eufrati. Rooma riigile kuulus ka suurem osa Britanniast, mis oli võidetud juba enne Trajanust. Trajanust austati hüüdnimega „parim“. Kaua pärast tema surma tervitas senat uusi keisreid sooviga: ole õnnelikum Augustusest ja parem Trajanusest.

Trajanuse järglane Hadrianus oli rahuarmastav mees. Ta loobus maadest idas Eufratist ja kindlustas riigi piire. Tugev kaitsevall ehitati Doonaust Reinini ja ka Britanniasse riigi põhjapiirile. Hadrianus oli väga energiline ja hoolas valitseja. Pääaegu alati oli ta reisudel, soovides ise kõike näha ja korraldada. Igal pool, kuhu ta tuli, algatas ta uusi ehitisi — templeid, vesivarustusi, teid jne. Tema asutatud linnadest on tähtsaim Hadrianopolis, praegune Adrianoopol.

Viimane headest keisritest oli Marcus Aurelius, kes on tuntud filosoofina keisritroonil.

171. **Põllundus.** Rooma keisririigi ajal seisis juhtival kohal põllumajanduses suurmaapidamine. Latifundiumides kasvatati vähe vilja, seda enam aga viinamarju, õlipuid, aedvilju ja lilli, eriti aga roomlaste armsamaid lilli — roose ja liiliaid. Aja jooksul olid suurmaaomanikud siiski sunnitud uuesti väiketalude arvu suurendama. Keisririigi ajal kahanes järjest tasuta tööjõud orjade näol. Põhjust selleks andis kestev rahuaeg, millal uusi sõjavange enam juurde ei tulnud. Orja surm, põgenemine või vabakslaskmine

tähendas nüüd rikkale roomlasele suurt kaotust. Orjaturg muutus vaeseks ja orjade hind tõusis. Et paljud põllud ähvardasid sööti jääda, hakati uut tööjõudu otsima. Linnades oli ju küllalt vaeseid ja vabu inimesi. Neid meelitatigi maale elama, andes neile loo-

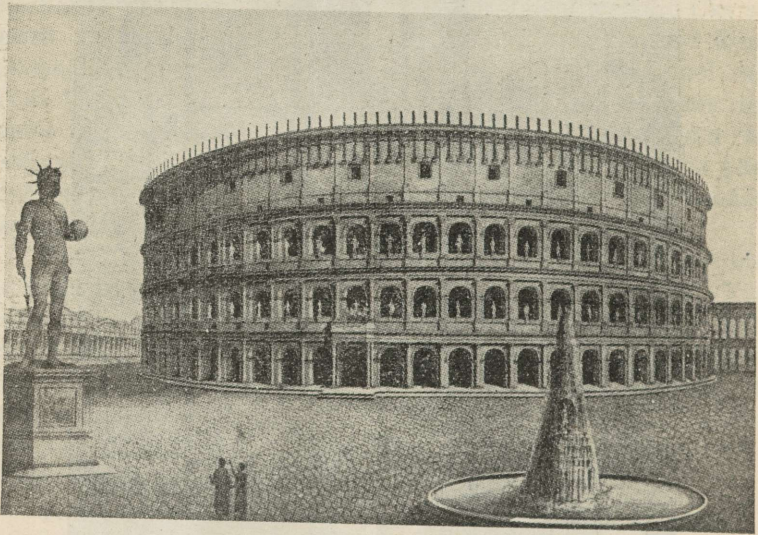
Trajanuse ausammas.

tust, et nad ise võivad oma põldu harida. Mõisnikud lasksid eraldada oma maast väikesi talusid. Neid renditi siis vabadele kodanikkudele. Seesuguseid uusi vabu renditalupoegi nimetati koloonideks.

Rent oli kaunis kõrge. Peale viljamaksu pidi talupoeg mõisa-

härrale aga ka veel tegu tegema, eriti kevadel külvi- ja sügisel lõikuse ajal. Ta viis mõisa ka igasuguseid andameid oma majapidamisest, nagu mett, juustu, puuvilja, loomi jne. Koloon pidi maksma ka riigimaksu, nii et talle endale talu tulemeist vähe üle jäi.

172. **Kaubandus.** Eriti õitsele läi keisririigi ajal k a u b a n d u s. Suure maailmariigi üksikute osade vahel arenes elav liiklemine ja kaubavahetus. Eriti palju ja erisuguseid kaupu tarvitas Rooma linn. Tähtsaimaks sisseveoaineks R o o m a oli vili. Vilja toodi peamiselt Sitsiiliast, Aafrikast ja Egiptusest. Rooma toodi aga palju muidki toiduaineid: liha, juustu, mett, kalu, puuvilja, õli, veini jm. Kaunis rohkesti veeti sisse ka puid ja marmorit, hõbedat, kulda, tina, vaske, rauda, merivaiku ja kalleid nahku. Suur ja mitmekesine oli ka toreduskaupade hulk, mida sisse toodi peamiselt idamailt. Siia kuulusid siid ja purpurriie, kalliskivid, pärlid, elevantiluu, igasugused maitseained, lõhnavad rohud ja salvid.

Colosseum.

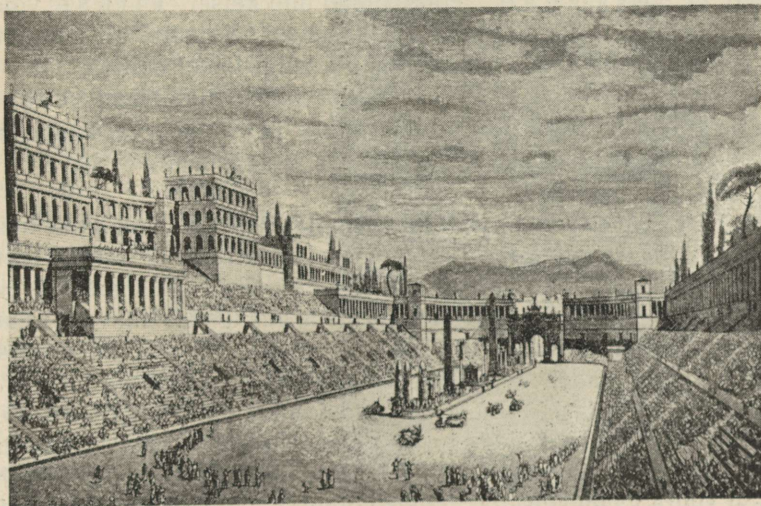
Välja veeti Itaaliast võrdlemisi vähe, peamiselt veini, savinõusid, metallist ja klaasist ehteasju, relvi ja tööriistu. Kaubavahetust soodustasid suurel määral r a h a ja head liiklemisolud. Vabariigi ajal löödi raha vasest ja hõbedast. Keisririigi ajal hakati lööma ka kuldraha. Rahaühikuks olid as, denaar ja sesterts.

Liiklemist aga soodustasid esijoones Rooma riigi head t e e d. Kõige kaugemadki linnad olid ühendatud riigi keskpunkti — Roo-

maga. „Kõik teed viivad Rooma,“ öeldi tol ajal. Reisijaile pakkusid puhkust teeäärased võõrastemajad.

Maanteedel kõrval leidsid rohkesti kasutamist veeteed. Kaubalaevad purjetasid Vahemerel, Mustal merel ja ka Atlandi ookeanil. Meriteede kõrval võimaldasid kaupade vedu veel vanad karavaniteed riigi idaosas.

173. **Rooma toredamaid ehitisi.** Keisrite ajal muutus Rooma maailma kaunimaks linnaks. Kuski polnud sääraseid toredaid ehitisi kui seal. Roomlaste ehituskunst oli kõrgele arenenud. Palju olid nad seejuures õppinud nii kreeklastelt kui ka etruskidelt. Rooma kaunimad ehitised asetsesid foorumil ja Kapitoliumil.

Circus Maximus.

Roomlaste templid olid palju suuremad kui kreeklaste omad. Tähtsaim tempel oli Augustuse ajal ehitatud *Pantheon*. Pärast selle templi mahapõlemist laskis Hadrianus ta endisest toredamini üles ehitada. Erilist imetlust äratas Pantheoni kuplitaoline lagi. Avause kaudu kupli keskel tungis valgus templi kaunisse sisse. Mitmesuguseid võitlusi loomade ja inimeste vahel korraldati *amfiteatris*, mis moodustus kahest kokkuasetatud teatrist. Ta keskkohaks oli liivatatud *areen* ehk võitlusväli. Seda ümbritsesid igast küljest trepistikuna tõusvad istmeteread. Need olid määratud vaatajaile. Tuntuim amfiteater oli *Colosseum*, mis oli ehitatud Vespasianuse ja Tituse ajal. Colosseum mahutas umb. 45 000 inimest ja sinna pääses 80 värava kaudu.

Roomlaste armsaimaks lõbustuskohaks oli tsirkus, kus korraldati hobustega võiduajamisi. Rooma suurim tsirkus — *Circus Maximus* — oli esialgselt puuehitis, Caesar aga muutis ta suurelt osalt ümber kivehitiseks. Tsirkuse tähtsaks osaks oli pikk ja lai areen, mille mõlemal küljel olid istekohad vaatajale. *Circus Maximus* mahutas umbes 150 000 pealtvaatajat.

Keisrite ajal rikastus Rooma suurte supelasutistega, kus roomlased veetsid pooli päevi. Seal võimeldi, mängiti palli ja supeldi. Peale selle lasti end orjade poolt võida lõhnavate salvidega ja viideti aega vesteldes sõpradega. Supelsaalides oli võimalik imetleda kauneid kujusid, kuulata luuletajaid ja õpetlasi.

Rooma linna uhkuseks olid ka keisrite lossid, võiduvärvad ja ausambad. Toredaimad olid keiser *Tituse* võiduvärv ja keiser *Trajanuse* ausammas. Viimane oli marmorist ja umbes 40 m kõrge. Ta paistis üle kõigi teiste ehitiste.

Roomlaste osavast ehituskunstist andsid tunnistust ka veejuhthmed, mille kaudu voolas puhas ja värske vesi kauge maa tagant linna avalikkudesse kaevudesse ja supelasutistesse.

174. Lõbustused. Kreeklased harrastasid innukalt näitekunsti. Ka roomlased ehitasid enestele teatreid ja käisid teatrietendusil. Kuid meelsamini vaatasid nad siiski igasuguseid võistlusemänge. Kreeklastel esinesid võistlusemängudel rahva parimad pojad. Roomlased seevastu lasksid omavahel võidelda peamiselt orjadel ja loomadel. Võitlused ise olid iseloomult üsna toored.

Eriti armastasid roomlased vaadelda hobustega võidujamisi, mida korraldati tsirkuses. Kui pealtvaatajad olid juba kohal, ilmus tsirkusse mängude korraldaja. Ta võeti vastu rahva poolt suure vaimustusega. Olles võtnud ühes teiste tähtsate isikutega aukohal istet, viskas ta valge rätiku areenile. See oli märk võistluste algamiseks. Suure põnevusega jälgis rahvas metsikut kihutamist vankritel ümber areeni. Võitjat tervitati tormiliste poolehoiuhüüetega. Võidu tasuks sai ta hõbedast pärja, palmioksi, kalleid riideid ja mõnikord rahagi.

Veel suurema põnevusega vaatlesid roomlased võitlusi amfiteatrites. Seal võitlesid nii inimesed kui ka kiskjad loomad. Suurt huvi pakkusid roomlastele verised gladiaatorivõitlused. Võitlejad, keda kutsuti gladiaatoreiks, olid tavaliselt tugevad orjad. Võitlusoskuse omandasid nad erilistes koolides. Paariviisi, sageli hõbedast relvadega, ilmusid gladiaatorid areenile. Harilikult lõppes võitlus kaotaja surmaga. Keisrit tervitasid nad hüüdega: „Ave Caesar, morituri te salutant!“ (Tervist, Caesar, surmaminejad tervitavad sind!) Sageli olid gladiaatorid varus-

tatud raudrüü, kilbi ja lühikese mõõgaga. Mõnikord oli aga üks võitlejaist varustatud ainult võrgu ja pika kolmeharulise hargiga. Võrku püüdis ta vastasel üle pea visata, et teda siis hargiga surmata. Enne kui võitja maaslamavale kaotajale surmahoobi andis, vaatas ta üles rahva poole. Kui pealtvaatajad tegid käega liigutuse põial ülespoole, oli kaotaja päästetud. Oli aga põial pöördud alla poole, oli see surmamismärgiks. Ainult mõni eriti vapper võis loota rahva armule.

Gladiaatoreid saadeti areenile võitlema ka kiskjate loomadega. Veel tooremat vaatepilti pakus see, kui kiskjad loomad areenil lõhki kiskusid kaitseta sõjavange või surmamõistetud kristlasi ja kurjategijaid. Mõnikord ässitati kiskjaid loomi, lõvisid, tiigreid, pantreid jm., ka üksteise kallale. Nende viha suurendati enne näljutamise ja löökidega. Et muuta neid mängu eriti köitvaks, toodi riigi kõige kaugemaist kolkadest kõige haruldasemaid ja tigidamaid loomi kohale.

Viimsed gladiaatorid.

Roomlaste lõbustusjanu kasvas järjest, nii et lõppeks kulus juba üle 100 päeva aastas ainult pidustusteks.

175. Elamud ja nende sisustus. Roomlaste elamud olid enamasti ühekordsed. Kui küllaline tahtis majja sisse pääseda, teadustas ta enesest kõigepealt uksele rippuva koputuskolgi kaudu. Seejärel avas ori tulijale ukse ja juhtis külalise eeskoja kaudu maja tähtsaimasse ruumi, mida kutsuti *aatriumiks*. Vanemal aegadel oli aatrium elamu ainus eluruum. Jõukuse kasvades suurenes tubade arv. Aatrium muutus ainult vastuvõturuumiks. Keset aatriumi oli laes neljanurgeline *avaus*, mille kaudu pääses elamusse valgus, aga ka vihm ja külm. Avause kohal, oli põrandas

bassein ehk vesistu, kuhu kogunes vihmavesi. Vesistusse oli ehitatud rikastes majades enamasti ka purskkaev. Aatriumi ümber olid mitmesugused ruumid. Need eraldati aatriumist vaid eesriidega. Aatriumist edasi minnes jõuti pereisanda töötuppa. Seal hoidis ta oma arveraamatuid ja võttis vastu ärisõpru. Töötoa taga asetses jõuka roomlase maja kolmas tähtsaim ruum — sammaskäikudest ümbritsetud õu. Seal oli mitmesuguseid kujusid, purskkaev, lillepeenraid ja pöösaid. Seal töötas ka pereemand oma teenijatega ja mängisid lapsed. Õue ümber olid magamis-, söögi- ja vannitoad, köök ja mitmesugused kõrvalruumid. Eriti rikaste majade juures oli õue taga veel suured.

Roomlaste elumajad olid õhurikkad ja pakkusid head kaitset kuuma, mitte aga külma ilma vastu. Ahje, nagu meil, ei olnud. Tube soojendati peamiselt lahtise söekolde abil.

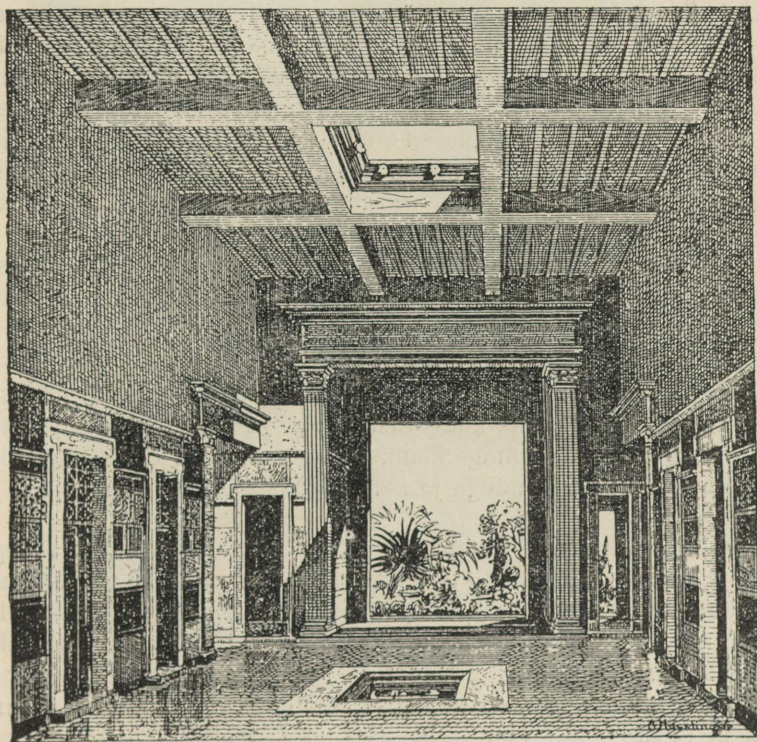
Peale linnamajade omasid rikkad roomlased veel suvilaid. Need asetsesid tavalisest looduslikult kaunis ümbruses. Seal veedeti kuuma ajal mugavalt aega. Suvilast avanes harilikult kaunis vaade merele, mägedele, metsale, jõe- või järvele. Suvila ruumid olid tihti avaramad kui linnaelamuil. Aatriumi tähtsus oli väike. Seda kaunimalt oli ilustatud sammaskäikudest ümbritsetud õu. Avaramad kui linnamajades olid ka söögi-, vanni- ja võimlemisruumid. Vannitoas voolas värske vesi marmorist vanni, mõnikord koguni hõbedast torude kaudu. Mõnuskalt veedeti aega ka lugemisega raamatukogutoas. Tubadega liitusid suured aiad puistes, tiikide ja purskkaevudega. Seal haljendasid küpressid, piiniad, loorberid ja mirdid, õitsesid roosid, kannikesed ja liiliad.

Roomlase elamu oli väliselt lihtne, kuid sisemuselt küllalt tore. Seinud katsid marmor-, hõbe- või kuldplaadid. Sageli oli seintel kauneid seinamaale ja metallpeegleid. Põrand oli sageli tehtud erivärvilistest kividest, mis moodustasid mitmesuguseid pilte. Niisuguseid värvilistest kivistest koostatud pilte nimetatakse mosaikideks. Uksi asendasid kallihinnalised eesriided.

Tube valgustati varem aegadel vaha- või rasvaküüaldega, hiljemini aga õlilampidega.

Roomlastel oli tubades mööblit vähe, see-eest oli see kallihinnaline. Istumiseks kasustati pinke, seljatoeta istmeid ja mugavaid leentoole. Lauad olid enamasti ümmargused ja ühe jalaga. Nad olid sageli valmistatud marmorist või koguni elevandiluu. Laua ülemine osa oli marmorist, vahel ka mõnest eriti kallihinnalisest puusordist. Roomlased omasid veel ilulaudu. Need olid peenelt välja töötatud. Neil asetsesid kallihinnalised lauanõud ja iluasjad. Lamamis- ja magamisvahendiks tarvitati sohvad.

Lauanõud olid keisririigi ajal samuti toredad. Vanemal aegadel oli söögilaual hõbedast ainult soolatoos. Keisririigi ajal läikisid aga laual pronksist, hõbedast ja kullast nõud. Eriti mitmekesised olid joogikannud. Kuld- ja hõbeasjad olid peenelt välja töötatud, sageli ilustatud veel kalliskividega. Kõigele lisaks kaunistasid tube veel mitmesugused ilusad savist ja klaasist nõud.

Atrium.

Peale rikaste roomlaste elamute oli Roomas küllaldaselt üürikasarmuid. Neis elasid vaesed inimesed. Üürikasarmud olid mitmekordsed ja ehitatud odavaist, halvasti põletatud telliskividest. Sageli varisesid seesugused majad. Trepid olid kitsad, toad väikesed ja mustad. Selle tagajärjel oli suremus suur, eriti laste hulgas. Päevad läbi hulkusid need vaesed elanikud rābaldunud rõivais väljas tänavail. Koju, oma umbseisse tubadesse, tulid nad ainult ööseks.

176. Rõivad ja ehted. Roomlaste rõivad keisririigi ajal olid

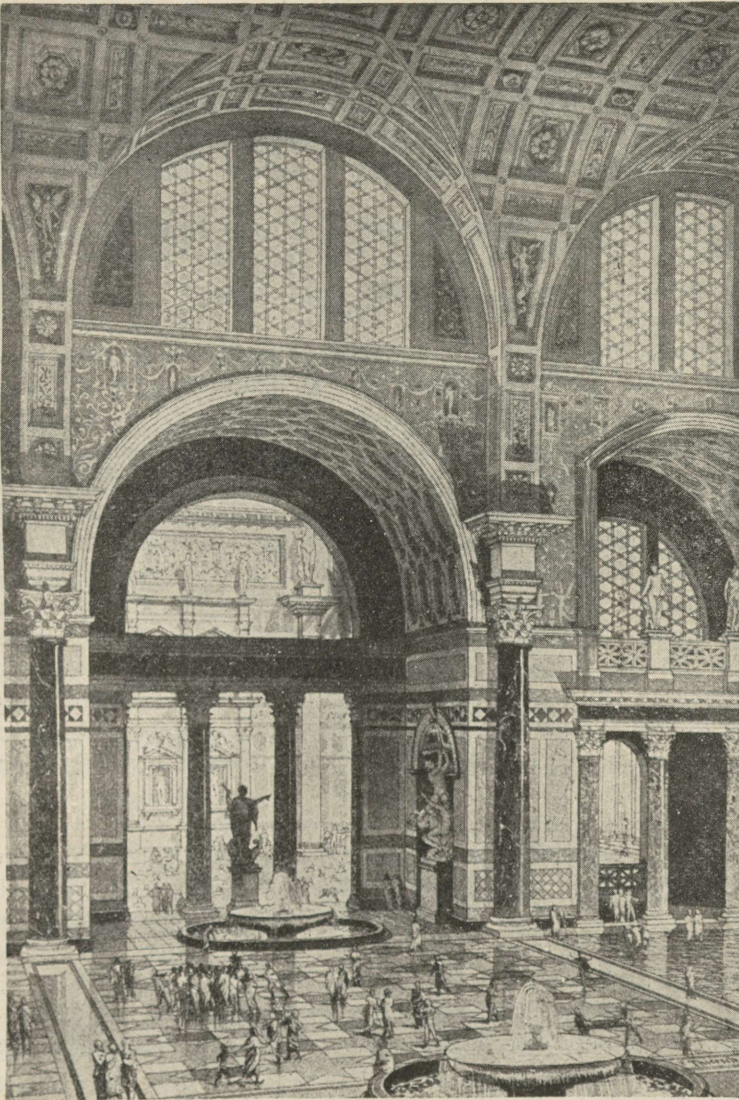
peaaegu niisamasugused nagu vabariigi ajal. Mehed kandsid kodus tuunika t. Tuunika oli varrukateta särgitaoline villane rõivas. Ta ulatus põlvini ja oli vöö kohalt seotud. Tavaliselt kanti selle üle veel teist tuunikat, millel olid lühikesed varrukad. Kodunt väljudes heitis roomlane alati tuunika peale veel ülerõiva ehk tooga, pikliku riidetüki, mis osavasti võeti ümber keha. Kõrgete ametimeeste valgel toogal oli purpurne äär. Leinaajal kanti harilikkude valgete rõivaste asemel tumedaid. Peakate kasutasid roomlased ainult reisisid või halva ilmaga. Muidu käidi palja päi. Jalas kanti sandaale. Naiste rõivastis oli umbes samaugune kui meeste oma. Tuunika ulatus neil kandadeni. Selle peal kanti lühikeste varrukatega stoolat, mis sarnles meeste teise tuunikaga. Stoola ulatus maani. Väljudes võttis rooma naine ümber palla. See oli suur neljanurgeline riidetükk, mis meeste tooga eeskujul korraldati kaunilt langevaiks voltideks.

Keisririigi-aegne toretsemine avaldas mõju ka rõivastusse. Muutus toimus peamiselt riide materjali valikus. Värvimata villase riide kõrval hakati tarvitama linast. Idamailt toodi sisse siid- ja purpurriiet. Valgeid rõivaid asendasid sageli värvilised.

Samuti hakati rohkem rõhku panema ehteile. Naised kandsid kaelakeid, kõrvarõngaid, käevõrusid, sõlgi ja juuksenõelu, mis olid kullast ja hõbedast ning kaunistatud kalliskividega. Mehedki uhkustasid kuldkäevõrudega ja kalliskividega ehitud sõrmustega.

177. **Toitumine.** Roomlane heitis magama tavaliselt aegsasti ja tõsis üles hommikul vara. Kui pereisand oli rõivastunud tuunikasse, kogus ta oma pere ja teenijad aatriumi penaa ti de altari juurde. Seal pidas ta lühikese palve ja ohverdas jumalaile. Varsti seejärel asuti hommikueinele. Roomlaste toit oli pikemat aega üsna lihtne. Hommikueineks söödi leiba soolaga, piima, puuvilja ja juustu. Suurema osa päevast veetis pereisand väljas. Kella kaheteistkümne paiku pöördus ta tagasi koju. Järgnes teine eine, mis koosnes lihast ja kalast, leivast, juustust ja puuviljast. Pärast sööki magati natuke. Seejärel võimeldi, mängiti palli ja supeldi kas Tiberi jões, kodus või toredais supelasutisis. Roomlase peasöögiaeg oli alles vastu õhtut. See sööming oli tavaliselt rikkalik ja peen. Eelsöögiks pakuti mune, salatit, kala ja veini. Peatoit lihast ja muudest ainetest oli sageli keerukalt valmistatud. Söödi noa ja kahvlita. Lusika kaasabil võeti toitu sõrmede abil ühisest nõust. Lauda linaga ei kaetud. Söögiajal hoolitsesid kõige tarviliku eest paljud kaunilt rõivastatud teenijad. Mugavuse huvides söödi lamades. Kui lapsed peasöömaajast osa võtsid, sõid nad eraldi-asetatud laua juures.

Juba vabariigi lõpp-päevil tuli nähtavale rikaste roomlaste söömisel ja joomisel pillamine. Pidasöögid keetsid hilja ööni.

Rooma supelasutis.

Seejuures püüti üllatada külalisi nii haruldaste roogade kui ka lõbustustega. Teenijad pakkusid toite ja kalleid lõunamaa-veine

kuld- ja hõbenõudest ja -peekritest. Kaunis lauamuusika lõbustas külalisi. Esinesid tantsijannad, lauljannad ja veiderdajad. Mõnikord üllatas külalisi laest langev roosidesadu. Pidasöögist osavõtjad ise ehtisid endid eefer-, mirdi- ja roosipärgadega. Külalistele anti koju kaasa kallihinnalisi kinke. Pidasöökidest võisid osa võtta ka naised.

Vaeste elanikkude toit võrreldes jõukate omaga oli aga üsna vilets. See koosnes leivast, soolast, veest, sibulaist ja õlist. Sageli oli sedagi toitu napilt.

178. **Koolid.** Roomas alustati kooliõpetusega õige varakult. Kui poiss oli saanud kuueaastaseks, saadeti ta kooli. Siin õppis ta lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Juba varahommikul asusid lapsed kooliteele. Mõnikord oli veel nii pime, et tuli lamp kaasa võtta. Õpetust anti kuski viletsas ruumis, kus kõrvalisedki isikud võisid pealt kuulata. Mõnikord toimus õpetamine koguni lageda taeva all foorumi läheduses. Lastel tuli kuus tundi vaikselt istuda. Kord koolis oli vali. Õpetaja tarvitas sageli vitsakimpu. Harjutustükke kirjutati metallkrihvliga vahatatud puutahvlile. Mõnikord aga kirjutati papüürusele, kusjuures tarvitati teritatud pilliroogu ja punast tinti. Kokkupuutumine kreeka haridusega tõi roomlaste ellu sügavaid muutusi. Roomlased hakkasid lugema kreeka luuletajate ja teadusemeeste töid ja ka oma eluviisides jäljendama kreeklasi. Et lapsed juba noorelt tutvusid kreeka laridusega, võtsid rikkad roomlased neile kreeka orje koduõpetajaiks. Oli ju suurte sõdade ajal palju haritud kreeklasi orjadena Rooma sattunud. Siin teenisid nad oma isandaid koduõpetajaina, arstidena, ehitusmeistreina ja kunstnikena. Koolideski hakkasid õpetama kreeklased.

Alghariduse saamise järel õppis poiss edasi grammatikakoolis. Seal õpiti lugema ja kirjutama kreeka keelt ja tutvuti lähemalt ladina ja kreeka kirjandusega. Et Rooma avalikus elus esinemisel väga tähtsat osa etendas kõneoskus, siis õppisid rooma noormehed pärast grammatikakooli veel kõnekunsti sellekohases kõnekunstkoolis. Paljud ei leppinud sellegagi, vaid rändasid oma haridust täiendama kuulsasse ülikoolidesse — Ateenasse, Rhodos'ele või Aleksandriasse. Oma teadmisi laiendati siin peamiselt kreeka filosoofia tundmaõppimisega. Keisrite ajal asutati ülikoole ka riigi lääneossa. Neist tähtsaim oli Roomas.

Tütarlapsed õppisid kodus ema juhtimisel koduseid töid, nagu ketramist, kudumist, tikkimist ja toiduvalmistamist. Neile õpetati veel muusikat, laulu ja tantsugi. Kui kreeka keel juba kogu haritud maailmas tuntud keeleks oli saanud, tutvusid ka naised

kreeka keele ja haridusega. Naiste olukord Roomas oli üldse parem kui Kreekas. Nad ei hoolitsenud mitte üksnes majapidamise eest, vaid võtsid ühes meestega osa ka seltskonnaelust — pidusöökidest ja lõbustusist väljaspoolgi kodu.

179. **Tacitus.** Tacitus on nimekaim rooma ajalookirjutaja. Ta elu oli küllalt vaheldusrikas; ta suri keiser Hadrianuse ajal. Tacituse tuntuim teos on „Germania“, kus ta kirjeldab germaanlaste elu-olu ja seab nende lihtsaid eluviise eeskujuks roomlastele.

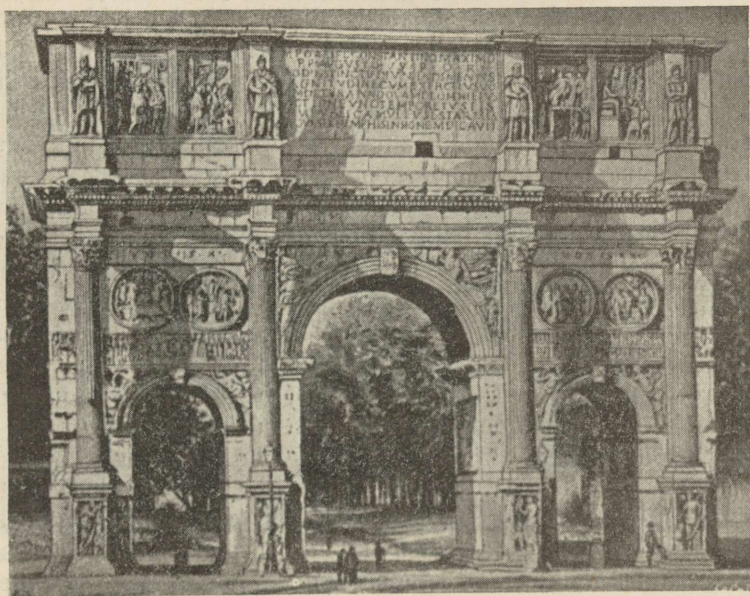
Vana-maailma hukkumine.

180. **Sõdur-keisrite vägivalda-ajal.** Pärast Marcus Aureliuse surma muutusid olud Rooma riigis segaseks ja riik hakkas kiiresti nõrgenema. Juhtiva osa riigis võtsid tol ajal enda kätte sõjaväed. Nemad valisid keisreid ja kukutasid neid. Senati tähtsus vähenes järjest. Keisri valimisel ei pöördud tähelepanu mitte isiku võimeile, vaid peamiselt sellele, kuidas neist keegi suutis kingituste ja lubadustega võita leegionide poolehoidu. Seetõttu sattus troonile hoopis vähese väärtusega isikuid. Sõdurite poolt valitud keisrite ehk sõdur-keisrite valitsemise aeg oli tol ajal tavaliselt lühike ja enamikus said nad vägivaldselt surma. Rooma riik oli suur ja üksikud sõjaväeosad asusid üksteisest kaugel. Seetõttu oli päris loomulik, et nad ei suutnud kokku leppida valitavate isikute suhtes. Niisugusel puhul juhtus mõnikord, et valiti mitu isikut üheaegselt keisriks. Nende vahel puhkesid siis verised võitlused võimu pärast, mis laastasid riiki ja rahvaid. Kogu riigis ilmnesid laostumise tunnused. Rikkused kogunesid ikka rohkem ja rohkem üksikute isikute kätte. Väikesed linnad tühjenesid. Seevastu kuhjus rahvast suurtesse linnadesse. Vaeste kodanikkude arv kasvas kiiresti. Põllumajanduses ilmnes tunduvalt tagasimineku. Harimatud ja mahajäetud maaalad laienesid, sest tööjõust oli suur puudus. Samal põhjusel lakkas töö ka paljudes mäekaevandustes. Tööjõu puudus oli tingitud orjade vähesusest ja üldisest rahvaarvu kahanemisest. Sündimus oli väike, suremus ülisuur, sest alatised sõjad ja taudid nõudsid väga palju ohvreid. Liiklemine vähenes, sest riigis puudus kindluse- ja julgeolekutunne. Endised korralikud teed ja sillad lagunesid. Samuti soikus kaubandus. Rahaväärtus langes, sest keisrid lasksid liikvele raha, mille kulla- ja hõbedasisaldus oli väike. Selle tulemuseks oli hindade peadpööriv tõus, mis ähvardas rahvast viia koguni mee-

heitele. Rahvahariduse tase langes: ühtegi nimetamisväärsset kunstnikku, kirjanikku ega teadusemeest ei kerkinud esile tol aja-järgul. Rooma riigi seesmise kõdunemise ja nõrgenemise ajal kasvas piiril sõjaohu. Idas olid pärslased rajanud uue võimsa riigi ja põhjas moodustasid germaanlased suuri liitkondi. Lisaks sellele nõrgenes riigikaitsevõime Rooma sõjavägedes. Neis teenis palju barbareid (võõraid) nii lihtsõdureina kui ka juhtidena. Võõraile palgasõdureile polnud loomulikult tähtis Rooma riigi julgeoleku eest hoolitsemine.

181. **Diocletianus ja Constantinus.** Sõdur-keisrite vägivaldale tegi lõpu Diocletianus, kes sai keisriks a. 284. Ta oli vabaks lastud orja poeg, kuid omas suurt tarkust ja kindlat tahtejõudu. Tema tundis, et Rooma riigi valitsemine on ühele isikule liiga raske, seepärast kutsus ta kaaskeisriks oma sõbra Maximianuse. Diocletianus hoolitses riigi välise julgeoleku kui ka seesmise hüveolu eest. Kord sõjavägedes seati jälle jalule ja piiril suurendati sõjavägede arvu. Et vastu astuda elukallidusele, määrati kindlaks hindade ülemmäär. Kaubanduse elustamiseks hakati lööma jälle täie väärtusega raha. Ühtlasi algatas Diocletianus riigivalitsemisviisis uuendusi. Nende lõplikuks teostajaks sai keiser Constantinus. Ettevõetud uuenduste järgi oli keiser piiramatu ainuvalitseja. Ta oli alamaile isand ja jumal. Rahva ette ilmus ta idamaises toreduses, kandes kalleid rõivaid ja säravat kalliskividest peahet ehk diadeemi. Keisrit kohates pidid kõik langema põlvili ja teda kõnetades tarvitama nimetusi: jumalik käskija ning vägevaim valitseja. Keisrit aitasid valitsemisel ministrid. Igal ministril oli juhtida eri valitsemisala. Üks hoolitses rahanduse, teine sõjavägede eest, jne. Et oleks hõlpsam riiki valitseda, jagati see nelja ossa, mida valitsesid keisri nimel prefektid. Säärased riigiosad ehk prefektkonnad jagunesid ringkondadeks ja need edasi provintsideks. Uus valitsemisviis rakendas tööle palju ametnikke, kes seisis kindlas alluvusejärjekorras. Alam ametnik allus ikka ülemale ja kõige ülem oli vastutav keisri ees. Riik oli seega nagu hiiglamasin, mille pani liikuma keiser. Constantinus ei valitsenud riiki enam Roomast. Tema arvates oli seal liiga vabameelne õhkkond. Ta asutas uue pealinna Bosporuse äärde endise Bütsantsi kohale. Linnale sai nimeks Uus-Rooma, kuid rahvas hakkas teda kutsuma Constantinuse linnaks ehk Konstantinopoliks. Selle nimega on ta tuntud peaaegu meie päevini. Teostatud uuendused suurendasid riigi väljaminekuid. Palju kulu nõudsid keisrikoda, ametnikud ja ka sõjavägi. Sissetulekute saamiseks koormati elanikke

uute maksudega, mis muutusid järjest rängemaks. Maksu sissenõudjaks olid maal mõisnikud ja linnas selleks eriti määratud isikud jõukate kodanikkude hulgast. Maksunõudjad vastutasid ühtlasi selle eest, et keiser vajalise summa kätte saaks. Puudu jäägi puhul maksid nad vahe omast käest. Nende amet tehti pärandatavaks, s. t. läks isalt pojale. Tol ajal oli päris tavaline nähtus, et talupojad põgenesid mõisust linnadesse ja piiri

Constantinuse võiduvärv.

taha, sest teoorjus oli raske ja maksud suured. Säärane põgenemine oli kahjulik nii mõisnikele kui ka keisrile. Seepärast muudeti talupoja elukutse pärandatavaks. Ühtlasi kaotas talupoeg elukoha muutmise vabaduse. Samuti tehti linnades paljud elukutsed pärandatavaks ja nende omajail keelati elukohamuutmine.

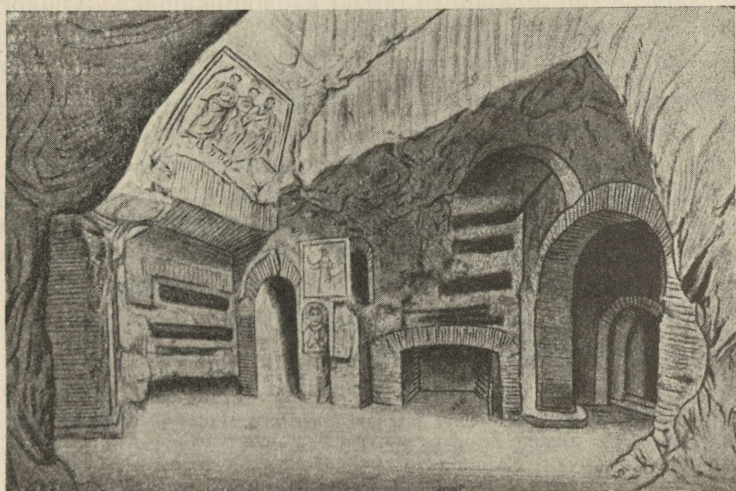
Diocletianuse ja Constantinuse uuendused olid mõeldud selleks, et pidurdada riigi langust, kuid nad suutsid seda vältida ainult mõneks aastakümneks.

182. Ristiusu põhimõtteid ja selle levik. Nagu teame, oli ristiusu rajajaks Jeesus Kristus. Esimesi poolehoidjaid kogunes talle ta kodumaal. Seal rändas ta paigast paika ja kõneles oma vaateist. Jeesus kuulutas säärast Jumalat, kes on nähtamatu.

Ta on vaim, kellel lõpmata palju armastust kõikide vastu. Tema ees on kõik ühetaolised, olgu rikas või vaene, ori või isand. Kõiki kohtleb ta suure heldusega, „annab oma päikesepaistet häile ja kurjadele ja laseb vihma sadada õigete ja ülekohtuste peale“. Kui Jeesuselt kord küsiti, milline on suurim elujuhis inimestele, siis lausus ta: „Armastage Jumalat üle kõige ja oma ligimest kui iseennast.“ Jeesuse kõnedel oli imeväärne mõju ja hulgana koguti teda kuulama. Tulid rikkad ja vaesed, terved ja haiged ja ka need, kel oli raske murekoorem südamel. Kõikide jaoks leidis temal julgustust ja lohutust ja mõnigi sai oma tervise tagasi tema kaudu. Poolehoidjatega ühes kasvas ka vastaste arv kohalikkude preestrite ja suurnikkude hulgas. Nad süüdistasid Jeesust mässukavatsuses keisri vastu, mis oli muidugi aluseta. „Anna keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis jumala kohus,“ oli Jeesuse seisukoht. Sellestki hoolimata löödi ta risti vastaste nõudel. Ometi ei vaibunud tema õpetus. Selle levitajaiks said apostlid, kellest teenekaim oli P a u l u s. Ristiusu l e v i k u t soodustas tollaegne elav suhtlemine Rooma riigi rahvaste vahel, samuti paganausu nõrgenemine ja kasvav tarve ainujumala järele. Jeesuse õpetus rahuldab tolle aja inimese hinge kõige sügavamaid tarbeid. Tuhandete viisi kasvas Jeesuse õpetuse poolehoidjate arv just vaestes ja rõhutud rahvakihtides. Neid võlus õpetus inimeste ühetaolisusest Jumala ees ja paremast elust pärast surma.

183. Kristlaste tagakiusamine. Ristiusk ei saanud kaugeltki levida rahulikul teel. Roomlased olid küll võrdlemisi sallivad teiseusuliste suhtes, kuid ometi nõudsid nad kõigilt mõnede kommete täitmist, mis olid seoses nende eneste usuga. Nii pidid kõik kodanikud osa võtma riigi poolt korraldatud pidustustest jumalate auks. Kohtus tuli anda vanne Rooma jumalate nimel. Riigi kõrgemad ametnikud olid kohustatud iga tähtsama ettevõtte puhul ohverdama riigi kaitsejumalale. Kristlased aga püüdsid end kõrvale hoida sääraseist kombeist. Nad koguni ei võtnud vastu ametikohi, et aga pääseda nõutud kommetetäitmisest. Nad ei käinud ka amfiteatris vaatamas veriseid võitlusmänge. Sõjaväeteenistusest püüdsid nad kõrvale hoida, sest nad leidsid, et tapmine pole kokkukõlas ristiusuga. Kõige vastumeelsem neile oli aga anda keisrile jumalikku au. Säärane kristlaste käitumine tekitas arvamuse, et nad on Rooma riigi vaenlased. Sellistena hindasid kristlasi ka paremad keisrid ja kiusasid neid taga. Esimese suure kristlaste tagakiusamise teostas keiser N e r o, kes süüdistas neid Rooma linna põlema süütamises. Tuhandete viisi vangistati kristlasi, osa neist löödi risti, osa lasti amfiteatris metsloomade poolt

lõhki kiskuda ja osa põletati tules. Viimase suure tagakiusamise korraldas Diocletianus. Ta laskis hävitada kristlaste kirikuid, matmispaiku ja riste, põletada nende raamatuid, kirju jne. Ristiuse vaimulikke sunniti vägivaldselt ohverdama Rooma jumalaile. Teisi aga sunniti surmanuhtluse ähvardusel tagasi pöörduma endisse usku. Kõik need karmid abinõud ei andnud siiski oodatud tagajärgi. Inimesed otse igatsesid surra usu pärast kannatajaina ehk märtreina. Neil oli kindel usk, et nad pärivad seega igavese

Katakomb.

õndsuse hauataguses elus. Tagakiusamise ajal üha kasvas ristiuse pooldajate arv. Ööpimeduses koguneti kuhugi metsa või varemesse, et seal ühiselt palvetada ja üksteist lohutada. Sageli korraldati koosolekuid maaalustes matusepaikades ehk *katakombides*, mis koosnesid tavaliselt eesruumist ja hulgest kõrvalkäikudest, mille seintesse olid õnnestatud augud puusärkide jaoks. Eriti palju oli katakombe Rooma ümbruses.

184. **Ristiusk võidab.** Ei möödunud kuigi palju aastaid pärast viimast tagakiusamist, kui ristiuse seisukoht Rooma riigis muutus hoopis kindlaks. Keiser Constantinus sai aru, et ristiuseku pole enam võimalik hävitada ja et kasulikum on võita kristlaste poolehoidu. A. 313 andis ta neile Milanos usuvabaduse. Hiljemini soodustas ta mitmel viisil ristiuse levikut. Ta asutas kirikuid ja vabastas vaimulikud maksudest. Samuti määras ta

esimese nädalapäeva pühapäevaks, mis on sellena säilinud tänini. Ta võttis ristimärgi oma sõjalipule.

Aastakümneid hiljemini saavutas ristiusk lõpliku võidu paganausu üle. A. 380 tunnistas keiser Theodosius ristiusu ainsaks lubatud usuks kogu riigis.

185. **Lääne- ja Ida-Rooma riik ja germaanlased.** Pärast keiser Constantinuse surma ei saanud riigile aga püsivaid rahu-aastaid. Korduvalt puhkesid sisemised rahutused, samuti muutusid välisvaenlased riigi põhjapiiril järjest hädaohtlikumaks. Olukorda püüdis parandada keiser Theodosius IV sajandi lõpul. Kuid „Rooma riigi päike oli loojumas ja Theodosiuse valitsus paistis veel nagu õhtueha puulatvadele“. A. 395 jagunes riik kahe poja vahel. Üht osa kutsuti Lääne- ja teist Ida-Rooma riigiks. Esimese osa pealinn oli Rooma, teise — Konstantinopol. Järgnevatel aastakümnetel ründasid germaanlased tugevasti mõlemaid riike. Neil õnnestuski vallutada Lääne-Rooma ning a. 476 tõugati keiser Romulus Augustus troonilt germaanlaste väepealiku Odoakari poolt. Sellega lõppeski Lääne-Rooma riik. Ida-Rooma säilitas oma iseseisvuse kuni 1453. a., millal ta alistus türklastele.

Järelsõna.

Käesoleva õpperaamatu koostamisel on silmas peetud teatud põhimõtteid nii aine valikul kui ka selle käsitlemisel. Üldisemaks sihiks ajaloo õpetamisel on oleviku mõistmine mineviku kaudu. Säärase sihi saavutamiseks on esijoones vaja teha kindel ainevalik ääretust ajaloovallast. Käesolevas raamatus on silmas peetud ajaloo arengu peajoont, seetõttu välditud liigset faktide kuhjumist. Aine valikul on esirinda nihutatud kultuuri ajalugu. Poliitilistele sündmustele on juhitud sedavõrd tähelepanu, kui just vajalik kas ajaloo üldkäigu mõistmiseks või kasvatuslikkude põhimõtete rakendamiseks. Aine käsitlemisel on püütud vältida raskepäraseid arutlusi ja definitsioone, seejuures on silmas peetud esijoones lause konkreet-sust, lihtsust ja selgust. Aine konkreet-sustamist teenivad ühtlasi ka pildid. Igal õppeainel on täita oma kasvatuslikud ülesanded. Neid ülesandeid peab aitama teostada ka õpperaamat. On tunnustatud tõde, et kasvatuslik mõjustus toimub ajaloos esinevate suurte isikute kaudu. Sääraseid isikuid on püütud reljeefselt esile tuua ja nende tegevuses rõhutada neid jooni, mis paratamatult kutsuvad esile õpilasis kõlblisi väärtustamisi. Õpperaamatu koostamisel on loomulikult jäänud uue keskkooli õppekava raamesse. Mil määral on realiseerunud nimetatud põhimõtted, see selgub muidugi raamatu tarvitamisel. Teateid käesolevas õpperaamatus esinevate puuduste kohta palun saata minule aadressil: Tartu linna Tütarlaste Gümnaasium. Riia tän. 12.

Autor.

Nimede hääldamist.

Käesoleval korral on antud peamiselt nende nimede hääldamine, mille rõhk ei lange esimesele silbile.

Achilleus — achi'lleus	Hellespontos — hellespóntos
Aeneas — änee'as	Herodotos — heródotos
Agamemnon — agamémnon	Horatius — horaa'tsius
Aigeus — ai'geus	Jugurtha — jugúrta
Akropolis — akrópolis	Kambyses — kambüü'ses
Alkibiades — alkibi'ades	Korintos — kori'ntos
Amulius — amuu'lius	Leonidas — leónidas
Anaxagoras — anakságoras	Leonidas — leo'nidas
Antonius — antoo'nius	Lysandros — lüsándros
Aphrodite — afrodii'te	Maecenas — mätsee'nas
Apollon — apóllon	Marcus Aurelius — markus auree'lius
Ariadne — ariádne	Marseille — marsei'
Aristarchos — aristárhos	Masinissa — masini'ssa
Aristeides — aristei'des	Menelaos — meneláos
Aristoteles — aristóteles	metoikid — metoi'kid
Askanius — askaa'nius	Miltiades — milti'ades
Augeias — augei'as	Minotauros — minotau'ros
Aventinus — aventii'nus	Mithridates — mitridaa'tes
Bütsants — bütsánts	Museion — musei'on
Caesar — tsää'sar	Mykale — mü'kale
Cannae — kánnä	Mylae — müü'lä
Capitolinus — kapitoolii'nus	Neapolis — neaa'polis
Champollion — šampoljó(ng)	Nebukadnetsar — nebukadnétsar
Colosseum — kolosse'e'um	Neptunus — neptuu'nus
Constantinus — konstantii'nus	Octavianus — oktavíaa'nus
Cornelius Scipio — kornee'lius scii'pio	Odoakar — odoaa'kar
Dareios — darei'os	Odysseus — odü'sseus
Demokritos — demókritos	Olimpos — oli'mpos
Demosthenes — demóstenes	Ormuzd — ormúzd
Diocletianus — diokletsíaa'nus	Osiris — osii'ris
Dionysos — diónüsos	Ovidius — ovi'dius
Egeus — egéus	Palatinus — palatii'nus
Ekbatana — ekbaa'tana	Pantheon — pánteon
Empedokles — empédokles	Parnassos — parnássos
Epameinondas — epameinóndas	Peisistratos — peisi'stratos
Epeiros — epei'ros	Peloponnesos — pelopónnesos
Eratosthenes — eratóstenes	Penelope — penelópe
Erechteion — erehtei'on	Persepolis — persépolis
Euboia — euboi'a	Philippos — fili'ppos
Eukleides — euklei'des	Plataia — platai'a
Euripides — euri'pides	Polyphemos — polüfee'mos
Eurotas — euroo'tas	Pompeji — pompee'i
Eurystheus — eurü'steus	Pompeius — pompee'jus
Hadrianus — hadríaa'nus	Poseidon — posei'don
Haironeia — haironei'a	Ptolemaios — ptolemai'os
Heliaia — heliai'a	Pyrrhos — pü'rros

Rhône — roon	Themistokles — temi'stokles
Romulus Augustulus — roo'mulus augústulus	Theodosius — teodoo'sius
Saguntum — sagúntum	Theseus — téseus
Saturnus — satúrnuš	Trajanus — trajaa'nus
Sinope — sinoo'pe	Trapesunt — trapesúnt
Tarentum — taréntum	Thukydides — tuki'dides
Tarquinius uperbus — tarkvii'nus supérbus	Vergilius — vergi'líus
Tiberius Gracchus — tibe'e'rius grakhus	Vespasianus — vespasiaa'nus
	Zarathustra — zaratúštra

S i s u k o r d.

	Lk.
SISSEJUHATUS	5
Milllest räägib ajalugu. Ajaloo-allikad ja ajaloo-järgud.	
ESIAJALOOLINE AEG	7
Jaotus. Ürginimene ja ta ümbrus. Varjendeid ja elamuid. Tarberistad ja relvad ning nende valmistamine. Elatusviiside arenemine. Tuli. Rõivad ja ehted. Kunst. Usu arenemine. Ühiselu arenemine. Vana-aja tähtsamaid rahvaid.	
VANA-IDAMAA. Egiptus	17
Egiptus Niiluse and. Rahvas ja riik. Egiptlaste töö. Rahva elu-olu. Usund. Ehitisi Vana-Egiptuses. Teadused. Hieroglüüfid.	
Mesopotaamia. Babüloonia ja Assüüria	28
Mesopotaamia loodus. Riiklik elu. Rahva töö. Usund. Ehitisi Mesopotaamias. Teadused. Kiilkiri.	
Foiniikia	35
Foiniikia loodus. Riiklik elu. Põllundus ja tööstus. Merisõit ja kaubandus. Foiniiklaste tähtsus ajaloos.	
Pärsia	38
Iraani loodus. Riigi rajamine. Kyros ja Kambyses. Kuningas Dareios ja Pärsia riigi valitsemine. Usund.	
KREEKAMAA. Maa ja rahvas	41
Looduslikud olud. Vana-Kreeka maakondi. Rahvas. Linnriigid. Kreeka asumaid.	
Usund	43
Jumalad. Elu allmaailmas. Delfi oraakel. Olümpiamängud.	
Kangelaslood	48
Herakles. Theseus. Argonaidid.	
Lugulaulud	53
Homeros. Trooja sõda. Odysseuse eksisõidud.	
Sparta ja Ateena. Sparta	57
Lakoonia looduslikud olud. Rahvastik. Sparta poiste kasvatus. Meeste eluviise. Naine Spartas. Sparta riigi valitsemine. Peloponnesose liit.	
Ateena	61
Attika looduslikud olud. Rahvas ja ta töö. Riigivalitsemine. Vastuolud aadli ja deemose vahel. Solon. Türrannivalitsus Ateenas. Peisistratos. Kleisthenes.	
Kreeka-Pärsia sõjad	65
Väike-Aasia kreeklaste mäss. Kuningas Dareios ja sõja algus. Miltiades ja Maratoni lahing. Themistokles ja Aristeides. Xerxese sõjakäigu algus. Leonidas ja võitlus Termopüüles. Salamise merelahing. Plataia ja Mykale lahing a. 479 e. Kr. Deelose meriliidu asutamine a. 478 e. Kr. Kreeka-Pärsia sõdade tagajärgi. Themistoklese saatus.	
Ateena õitseng Periklese ajal a. 465—429 e. Kr.	72
Perikles. Rahva õiguste laiendamine. Rahvakohus. Rahva koosolek. Ateena meririik. Uus Ateena. Tööstus. Kaubandus. Ateena turg. Ehitisi Akropolisel. Ateena kasvatus. Gümnaasiumid. Ateenlaste elamud ja nende sisustus. Rõivad ja ehted. Toit. Naiste elu Ateenas. Kreeka teater. Dionysose teater Ateenas. Kreeka näitekirjanikke. Kreeka filosoofe. Ajalookirjutajad.	
Peloponnesose sõda	88
Vastuolud Sparta ja Ateena vahel. Esimesi sõjaaastaid. Alkibiades ja Sitsiilia sõjakäik. Ateena alistumine. Hellas Peloponnesose sõja järel.	

Sofistid ja Sokrates	92
Sofistid. Sokrates.	
Makedoonia tõus, Kreekamaa vabaduse kaotus	94
Makedoonia maa ja rahvas. Kuningas Philippos II. Philippos ja Demosthenes. Philippos Hellase ühendajana.	
Aleksander Suur	97
Aleksandri noorusest. Sõja algus Pärsiaga. Granikos. Aleksander Gordiumis. Issose lahing. Aleksander Egiptuses. Gaugameela lahing. Pärsia riigi lõpp. Sõjakäik Indiasse. Rahvaste elu korraldamine. Aleksandri surm.	
Hellenism ja Aleksandria	102
Hellenism. Aleksandria tööstuse- ja kaubandusekeskusena. Aleksandria haridusekeskusena.	
ROOMA. Vana-Itaalia maa ja rahvas	105
Looduslikud olud. Vana-Itaalia jagunemine. Rahvas.	
Kuningate aeg Roomas	108
Rooma linna asutamine. Rooma linn. Kuningad. Usund.	
Vabariigi korraldus. Patriitslased ja plebeid	112
Vabariigi korraldus. Patriitslased ja plebeid. Plebeid Pühal mäel. Rahvatribuunid. Kaheteistkümneme tahvli seadused. Patriitslased ja plebeid saavad üheõiguseliseks.	
Itaalia vallutamine	117
Rooma sõjavägi. Veji vallutamine. Gallialased Roomas. Võitlused latiinlaste ja samniitidega. Sõda Pyrrhosega. Jaota ja valitse.	
Puunia sõjad	122
Kartaago. Kartaago ja Rooma. Esimene Puunia sõda. Uusi vallutusi. Hannibal ja Saguntum. Teine Puunia sõda. Hannibali ja Scipio saatus. Kolmas Puunia sõda. Kartaago hukkumine.	
Suurte sõdade järelaeg	129
Maavalitsejad ja maksurentnikud provintssides. Optimaadid ja ratsanikud. Latifundiumid ja nende tekkimine. Proletaarlased. Orjad.	
Vennad Gracchused	132
Tiberius Gracchus. Gaius Gracchus.	
Marius ja Sulla	135
Gaius Marius. Cornelius Sulla. Kodusõda Mariuse ja Sulla vahel.	
Pompeius ja Caesar	137
Gnaeus Pompeius. Gaius Julius Caesar. Esimene kolmikleping. Caesar Gallias. Kodusõda Caesari ja Pompeiuse vahel. Caesar ainuvalitsejana. Caesari surm. Antonius ja Octavianus.	
Keiser Augustus	143
Augustus. Riigi elu-olu korraldamine. Vergilius, Horatius ja Ovidius. Jeesuse Kristuse sündimine. Augustuse järglasi. Nero. Titus ja Jeruusalemma hukkumine.	
Rooma maailmariik II sajandil p. Kr.	150
Trajanus, Hadrianus ja Marcus Aurelius. Põllundus. Kaubandus. Rooma toredamaid ehitisi. Lõbustused. Elamud ja nende sisustus. Rõivad ja ehted. Toitumine. Koolid. Tacitus.	
Vana-maailma hukkumine	161
Sõdur-keisrite vägivalda-ajal. Diocletianus ja Constantinus. Ristiisu põhimõtteid ja selle levik. Kristlaste tagakiusamine. Ristiusk võidab. Lääne- ja Ida-Rooma riik ja germaanlased.	
Järeldõna	167
Nimede hääldamist	168

Raamatuid üldajaloo alalt.

- H. G. Wells: ELU JA INIMESE PÕLVNEMINE. 18 illustr. 112 lk.
Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- A. M. Tallgren: EUROOPA MUINASAEG pronksiaja algusest ajaloolise ajani. 93 joonist ja tabel. 186 lk. Hind 4 kr. 50 s., nahkköites 6 kr. 50 s.
- ÜLDAJALUGU KESKKOOLIDELE.
Paul Hinnov: VANA-AEG. II tr. 33 pildiga. 164 lk.
Hind kõvas köites 2 kr.
A. Laar: KESK-AEG. 32 pildiga. 156 lk. Hind kõvas köites 2 kr.
- ÜLDAJALOO LUGEMIK. I vihik: VANA AEG. Valiku teinud ja redigeerinud P. Haliste. Tõlk. E. Roos. 64 lk. Hind 75 s., kõvas köites 1 kr.
- Th. Zielinski: VANA-KREEKA KIRJANDUS.
I osa: Iseisvuse ajajärk. 29 pildiga. 212 lk. Hind 3 kr., kalingurköites 4 kr. 50 s.
II osa: Oikumeeniline ajajärk. 11 pildiga. 224 lk. Hind 2 kr. 50 s., kalingurköites 4 kr.
- S. A. Žebelev: ALEKSANDER SUUR. Elulookirjeldus. 1 pildiga. 140 lk. Hind 1 kr. 75 s., iluköites 2 kr. 25 s.
- Friido Toomus: CAESAR. Mees, kes painutas oma tahte alla rahvaid. 1 pildi ja 6 kaardiga. 144 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- W. Bousset: JEESUSE ELU JA ÕPETUS. Tõlk. J. Palla. 1 kaardiga. 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Henrik Ibsen: KEISER JA KALILEALANE. Maailmaajalooline näidend. Tõlk. G. E. Luiga. Autori pildiga. 426 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.
- Gustave Flaubert: SALAMBO. Romaan Kartaago ajaloost. 3 illustr. 344 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.
- G. Ferrero: VANA-MAAILMA HUKKUMINE. Mis kõneleb see meie ajale? 12 illustr. 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Zygmunt Krasinski: IRYDION. Ajalooline tragöödia Rooma langemisest. Tõlk. A. Alle. Autori pildiga. 244 lk. Hind 3 kr. 50 s., iluköites 4 kr.
- H. Holma ja V. Barthold: MUHAMED ja ISLAM. 14 illustr. 140 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- A. Aspel: SISSEJUHATUS KUNSTIVOOLUDESSE. Esindavaid stiilinäiteid Vana-Kreekast nüüdisajani. 22 pildiga. 112 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- W. Söderhjelm: ITAALIA RENESSANSS I. Renessansi-aja ühiskond. Petrarca ja Boccaccio. Tõlkinud Fr. Tuglas. 7 pildiga. 96 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Fr. Schiller: WILHELM TELL. Näidend viies vaatuses. Tõlkinud J. Käerner. 144 lk. Hind 1 kr., kalingurköites 2 kr. 50 s.
- V. Hugo: JUMALAEMA KIRIK PARIISIS. Romaan XV sajandi ühiskonnast. Tõlk. J. Semper. 36 pildiga. 650 lk. Hind 4 kr. 50 s., kalingurköites 6 kr.
- P. Treiberg: IGNATIUS LOYOLA. Jesuiitide ordu asutaja. Elulugu. 10 pildiga. 164 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.

- Antonio Pigafetta:** ESIMENE TEEKOND ÜMBER MAA-ILMA. Magalhães'i avastusreis 1519.—1522. 21 illustr. 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Eino Leino:** SIMO HURT. Ajalooline näidend 5-es vaatuses Soome Põhja sõja ajalt. Tõlk. A. Anni. Autori pildiga. 130 lk. Hind 1 kr. 40 s., kalingurköites 2 kr. 90 s.
- Hans Roos:** JEAN JACQUES ROUSSEAU. Elulugu. Pedagoogilised vaated. Emil. — 228 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.
- C. Sheridan Jones:** GEORGE WASHINGTON. 2 pildi ja ühe kaardiga. 162 lk. Hind 1 kr. 75 s., iluköites 2 kr. 25 s.
- F. J. Snell:** GARIBALDI. Elulugu. 1 pildi ja kaardiga. 150 lk. Hind 1 kr. 75 s., iluköites 2 kr. 25 s.
- O. A. Kallio:** ELIAS LÖNNROT. Soome rahvuskultuuri rajaja. Tõlk. ja täiend. A. Palm. 12 pildiga. 164 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- Dan Byström:** JAMES COOK. Vaikse ookeani vallutaja. Tõlk. ja täiend. A. Hanko. 10 pildi ja 1 kaardiga. 152 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- A. Montgela:** ABRAHAM LINCOLN. Põhja-Ameerika Ühendriikide president, orjade vabastaja. 6 pildi ja kaardiga. 144 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- Leo Anvelt:** WILLIAM EWART GLADSTONE. Liberaalne inglise riigimees. 7 illustr. 152 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- A. Aspel:** PRANTSUSMAA JA EUROOPA. Põhijooni Prantsuse kultuuri arengust ja selle mõjust Euroopas. 17 pildiga. 144 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- H. G. Wells:** SUUR MAAILMASÕDA, selle järelaeg ja inimsoo tulevikusihid. 12 illustratsiooniga. 112 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Edward Laaman:** NÕUKOGUDE VENE ja kommunismi teostuskatseid a. 1917—1934. 12 pildi ja 3 kaardiga. 112 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.

Raamatuid Eesti ajaloo alalt.

- G. Ränk:** VANA-EESTI RAHVAKULTUUR. 46 pildiga. 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- M. J. Eisen:** EESTI VANA USK. Eesti mütoloogia IV. 344 lk. Hind 3 kr., kalingurköites 4 kr. 50 s.
- O. Looorits:** EESTI RAHVAUSUNDI MAAILMAVAADE. 1 pildiga. 112 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Jaani Jensen:** EESTI AJALOO ATLAS. Koostatud Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonna ülesandel. 17 kaardiga, seletustega ja registriga. 36 lk. Hind kõvas köites 2 kr. 50 s.
- Hans Kruus:** EESTI AJALOO LUGEMIK. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt.
- I anne: 1561. aastani. 232 lk. Hind 2 kr., kalingurköites 3 kr. 50 s.
- II anne: 1561.—1721. a. 160 lk. Hind 2 kr., kalingurköites 3 kr. 50 s.
- III anne: XVIII ja XIX sajandil. 308 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.

Balthasar Russow: LIIVIMAA KROONIKA. Tõlkinud K. Leetberg.

I a n n e: 112 lk., hind 60 senti;

II a n n e: 176 lk., hind 1 kr. 10 s.

Mõlemad anded koos kalingurköites 3 kr. 20 s.

J. J ä r v: KAROLUS. II trükk. Autori pildiga. 112 lk. Hind 75 senti, kalingurköites 2 kr. 25 s.

A. S a a l: VALITUD KIRJATÖÖDE KOGU.

I a n n e: AITA. Jutustus liivi ja eesti rahva vabadusevõitlustest XII aastasaja lõpul. O. Urgarti eessõna. Autori pildiga. 290 lk. Hind 1 kr. 25 s., iluköites 1 kr. 75 s.

II a n n e: LEILI. Jutustus liivi rahva vabadusevõitlustest XIII aastasaja alul. II tr. 464 lk. Hind 1 kr. 65 s., kalingurköites 3 kr. 15 s.

IV a n n e: SAAREPIIGA. Jutustus. 196 lk. Hind 75 senti, iluköites 1 kr. 25 s.

V a n n e: UUDU JA MEETA. DAN JA SINGA. PÖGENENUD KLOOSTRIKASVANDIK. II tr. 292 lk. Hind 1 kr. 25 s., iluköites 1 kr. 75 s.

VI a n n e: HILDA. Ajalooline jutustus XIV aasta-sajast. II tr.

I pool 180 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.

II pool 168 lk. Hind 75 s., iluköites 1 kr. 25 s.

Mõlemad anded koos iluköites 2 kr. 25 s.

A i n o K a l l a s: PÜHA JÕE KÄTTEMAKS. Kaks ballaadi. Tõlkinud Fr. Tuglas. 144 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluk. 2 kr.

A. V a g a: EESTI KUNSTI AJALUGU I. Keskaeg. Saksakeelse referaadiga. 153 pildiga. 360 lk. Hind 9 kr., kriitpaberil ja luksusnahkköites 15 kr.

F r i e d e b e r t T u g l a s: EESTI KIRJAMEESTE SELTS. Tegevusolud, tegelased, tegevus. 23 pildiga. 354 lk. Hind 6 kr., kalingurköites 7 kr. 50 s.

F r i e d e b e r t T u g l a s: LISANDEID EESTI KIRJAMEESTE SELTSI AJALOOLE. 3 pildiga. 40 lk. Hind 50 s.

A. M o h r f e l d t: JAKOB HURT. Eesti ärkamisaja suurkujusid. 12 pildiga. 148 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.

A. J ü r g e n s t e i n: CARL ROBERT JAKOBSONI ELU JA TÖÖ. 9 illustratsiooniga. 116 lk. Hind 1 kr. 30 s., kalingurköites 2 kr. 80 s.

H a n s K r u u s: TALURAHVA KÄÄRIMINE LÕUNA-EESTIS XIX sajandi 40-ndail aastail. 2 kaardiga. 480 lk. Hind 12 kr., nahkköites 14 kr.

PUNASED AASTAD. Mälestisi ja dokumente 1905. a. liikumisest Eestis I. Toimetanud Hans Kruus. 11 illustr. 260 lk. Hind 4 kr., kalingurköites 5 kr. 50 s.

EESTI AVALIKUD TEGELASED. Eluloolisi andmeid 1842 silmapaistvama tegelase kohta. Toimetanud R. Kleis. 424 lk. Hind 9 kr. 50 s., nahkköites 11 kr. 50 s.

EESTI KROONIKA. Välis- ja sisepoliitiline, majanduslik ja kultuuriline ülevaade. Ande hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.

1932. Kaastöölised: H. Tammer, E. Ein, E. Poom, M. Martna, A. Palm. 116 lk.

1933. Kaastöölised: H. Tammer, J. Taklaja, A. Elango, O. Urgart. 1 diagrammiga. 104 lk.

1934. Kaastöölised: H. Tammer, J. Taklaja, A. Elango, O. Urgart. 100 lk.

HIND 1 KR. 50 S.